

Małgorzata Kurianowicz

JĘZYK CERKIEWNOSŁOWIAŃSKI

RUSKIEJ REDAKCJI

DRUKOWANYCH PRZEKŁADÓW DOBREJ NOWINY

Fonetyka, fleksja imienna i werbalna

Recenzent:

dr hab. Lilia Citko, prof. UwB

Projekt okładki:

Jerzy Grycuk

Na okładzinie przedniej:

Psalterz z XVIII wieku

Autor zdjęcia:

Александр Касьянович Горшков

Na okładzinie tylnej:

stara i nowa oprawa *Ewangeliarza Jabłeczyńskiego* 1771 roku

Praca naukowa powstała ze środków
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego
na naukę w latach 2010–2014
jako projekt badawczy nr N N104 0577438.

Wydanie publikacji w całości zostało sfinansowane
przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
w ramach Badań Młodych Naukowców.
Decyzja Nr 9015/E-342/M/2014 z dnia 9 kwietnia 2014 roku.

Korekta, skład:

Krzysztof Rutkowski

Druk i oprawa:

Alter Studio

© Copyright by *Małgorzata Kurianowicz*
Białystok 2015

ISBN 978-83-64081-27-9

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	5
ROZDZIAŁ 1	
1. Źródła materiałowe. Charakterystyka zabytków	10
1.1. Ewangeliarz Jabłecznyński 1771 roku	10
1.2. Biblia Ostrogska 1581 roku	17
2. Historia drukowanej Biblii słowiańskiej	18
2.1. Biblia w krajach południowej i zachodniej Słowiańszczyzny	18
2.2. Biblia w państwie rosyjskim	21
2.2.1. Wielkie Księstwo Moskiewskie	23
2.2.2. Ruś południowo-zachodnia	30
2.2.3. Ruś Moskiewska po przyłączeniu Rusi południowej z Kijowem	33
2.2.4. Biblia Ostrogska 1581 roku	35
2.2.5. Biblia Moskiewska 1663 roku	39
2.2.6. Biblia Elżbietańska 1751 roku	39
ROZDZIAŁ 2	
FONETYKA	56
1. Wokalizm	57
1.1. Jery	57
1.2. Kontynuanty prasłowiańskich grup metatetycznych *orT-, *olT- w nagłosie	62
1.3. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń typu *TorT, *TolT, *TerT, *TelT	64
1.4. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń nagłosowych *je, *ju	66
1.5. Kontynuanty prasłowiańskich sonantów *Tr̥T, *Tl̥T, *Tr̥ʹT, *Tl̥ʹT	68
1.6. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń *Tr̥bT, *Tr̥bT, *Tl̥bT, *Tl̥bT	74

2. Konsonantyzm	74
2.1. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń *dj, *zgj, *tj, *kt, *gt	74
2.2. Epenteza l	77
2.3. Refleksacja połączeń ky, gy, xy	79
2.4. Charakterystyka spółgłosek ž, š, č i c	80
3. Podsumowanie	84
ROZDZIAŁ 3	
FLEKSJA	86
1. Rzeczownik	87
1.1. Genus femininum, masculinum *ā, *jā	87
1.2. Genus masculinum, neutrum *ō, *jō	94
1.3. Genus masculinum *ū	112
1.4. Genus femininum, masculinum *i	117
1.4.1. Genus femininum *i	117
1.4.2. Genus masculinum *i	120
1.5. Genus masculinum, neutrum, femininum na spółgłoskę	124
1.6. Genus femininum *ū	130
1.7. Inne zmiany	131
2. Czasownik	133
2.1. Praesens / futurum proste	133
2.1.1. Czasowniki tematyczne	135
2.1.2. Czasowniki atematyczne	144
2.2. Futurum złożone	154
2.3. Czasy przeszłe	157
2.3.1. Aoryst	157
2.3.2. Imperfectum	171
2.3.3. Praeteritum	178
2.3.4. Plusquamperfectum	182
2.4. Tryb rozkazujący	185
3. Podsumowanie	196
ZAKOŃCZENIE	199
BIBLIOGRAFIA	203
WYKAZ SKRÓTÓW	212
PEŽIOME	214
SUMMARY	218
INDEKS	221

WPROWADZENIE

Celem pracy jest wielopłaszczyznowa analiza językowa dwóch cs. starodruków: *Biblii Ostrogskiej* z 1581 roku oraz *Ewangeliarza Jabłeczńskiego*¹ z 1771 roku. Ze względu na charakter XVIII-wiecznego tekstu (tetra liturgiczne) kolacjonowaniu poddany został język czterech Ewangelii. Celem takiego zestawienia jest wskazanie różnic – zarówno w warstwie fonetycznej, jak i morfologicznej – jakie zaszły w języku słowiańskiej Dobrej Nowiny od momentu powstania pierwszego drukowanego przekładu aż do XVIII wieku, oraz określenie norm pisarskich przyjętych i panujących w drukowanych tekstach ewangelicznych tworzących ruską cerkiewszczyznę.

Wybór powyższych źródeł badawczych nie był przypadkowy. Po pierwsze, każdy z nich należy do cs. tradycji ruskiej redakcji. Po drugie, oba teksty są starodrukami, a cs. zabytki drukowane nadal pozostają w zapomnieniu i – co poświadcza literatura przedmiotu – nie cieszą się wśród badaczy tak dużym zainteresowaniem jak teksty rękopiśmienne. *Biblia Ostrogska* od momentu ujrzania światła dziennego uzyskała miano kamienia węgielnego dla wszystkich kolejnych wydań Pisma Świętego. Stała się ona wzorem i nosicielem językowej normy, a przez to określiła losy języka cs. ruskiej redakcji, nadając kształt kolejnym wydaniom słowiańskiej Biblii.

¹ Nazwa starodruku pochodzi od miejsca, w którym jest on obecnie przechowywany, tj. w Prawosławnym Stauropigialnym Monasterze św. Onufrego w Jabłecznej (woj. lubelskie), zob. rozdz. 1, par. 1.1.

Wprawdzie na podstawie tekstów drukowanych niemożliwa jest rekonstrukcja pierwotnego języka Nowego Testamentu², jednak nie znaczy to, że nie przedstawiają one żadnej wartości dla badań językoznawczych. Druk wcale nie musiał oznaczać mechanicznego powielania: napór rodzimego języka wymuszał na redaktorach wprowadzanie do tekstów licznych „ustępstw” językowych wobec scs. kanonu, które dzisiaj mogą dostarczyć interesujących informacji na temat powolnej ewolucji języka.

Nie bez znaczenia pozostaje rodzaj każdego z kolacionowanych tekstów. *Biblia Ostrogska* jest pełnym wydaniem Biblii służącym do codziennego czytania w domu przez wiernych (tzw. *чемуї мексм*), a *Ewangeliarz Jableczyński* to tetra liturgiczne³ – zabytek, w którym co prawda ułożenie ksiąg Nowego Testamentu jest takie samo jak w tekście pełnej Biblii, jednak z tą różnicą, że posiada on oznaczenia rubryczyste, charakterystyczne dla aprakosów⁴. Zestawienie tych tekstów powinno dać odpowiedź na pytanie o relacje między poszczególnymi rodzajami ewangeliarzy, jak i o zakres przeprowadzanych reform ksiąg cerkiewnych (przede wszystkim tetrów i wykorzystywanej do codziennego czytania Biblii).

W przeprowadzonych badaniach została zastosowana metoda filologiczno-porównawcza. Polegała ona na porównaniu języka *Ewangeliarza Jableczyńskiego* z młodszym tekstem *Biblii Ostrogskiej*. Pozwoliło to na wyodrębnienie cech fonetycznych i fleksyjnych odbiegających od systemu klasycznego języka scs. i świadczących o transformacjach w strukturze ruskiej cerkiewszczyzny.

Praca składa się z trzech rozdziałów. Opis zagadnień związanych z językiem drukowanych ewangelicznych tekstów cs. został poprzedzo-

² Цуркан Р., 2001, *Славянский перевод Библии. Происхождение, история текста и важнейшие издания*, Санкт-Петербург, с. 238.

³ Szerzej o rodzajach ewangeliarzy pisze J. Ostapczuk, zob. Ostapczuk J., 2010a, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa, s. 36–148.

⁴ O znaczeniu i roli ewangeliarza w życiu liturgicznym Kościoła prawosławnego pisze M. Kurianowicz, zob. Kurianowicz M., 2013, *Ewangeliarz w tradycji cerkiewnosłowiańskiej*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 13, Białystok, s. 71–78.

ny kartą poświęconą charakterystyce tekstów źródłowych oraz rysem historyczno-kulturowym ukazującym trudną drogę formowania się drukowanego tekstu Pisma Świętego na gruncie słowiańskim. Stanowi ona swoistą próbę usystematyzowania wiedzy na temat nigdy wcześniej niepodejmowany przez polskich historyków lub filologów.

Rozdział drugi dotyczy analizy zjawisk fonetycznych. W tej części pracy został omówiony stosunek cs. starodruków ruskiej redakcji do zjawisk fonetycznych uznawanych w świecie nauki za reprezentatywne dla tekstów scs. Szczegółowej charakterystyce zostały również poddane powiązania starodruków z żywym językiem ruskim, tzw. ruską mową. Celem analizy fonetycznej było określenie norm pisarskich, przyjętych i panujących w drukowanych tekstach ewangelicznych tworzących ruską cerkiewszczyznę.

W rozdziale trzecim przytoczono wyniki analizy porównawczej fleksji imiennej i werbalnej. Jej celem było prześledzenie procesów fleksyjnych oraz przyczyn ewolucji poszczególnych kategorii leksykalnych. Wprawdzie klasyfikacja imion została przeprowadzona na podstawie paradygmatu deklinacyjnego rzeczowników, przymiotników oraz zaimków, jednak w toku badań okazało się, że najpoważniejszym przekształceniom uległa przede wszystkim fleksja rzeczownika oraz czasownika. Formy zaimkowe i przymiotnikowe kolacjonowanych tekstów pomimo upływu 200 lat – z wyjątkiem zmian fonetyczno-graficznych – pozostały praktycznie nienaruszone. Dlatego też szczegółowy opis morfologiczny dotyczy jedynie fleksji rzeczowników i czasowników, stanowiących opozycję tekstów względem siebie lub w stosunku do wzorca scs.

W pracy zostały jedynie zasygnalizowane kwestie grafii. Brak rozdziału poświęconego licznie występującym tego rodzaju zmianom wynika z chęci uniknięcia powielania wniosków przedstawionych w rozprawie doktorskiej autorstwa Хан Чжи Хен „*Острожская Библия 1581 г.: направления книжной sprawy новозаветных книг*”⁵.

⁵ Zob. Хан Чжи Хен, 2010, *Острожская Библия 1581 г.: направления книжной*

Tekstologia słowiańskiej Biblii jako nauka powstała pod koniec XVIII wieku, prężnie rozwijała się przez cały wiek XIX, jednak jej rozkwit przyniósł dopiero wiek XX⁶. Obecnie jednym z jej centralnych problemów jest kwestia leksykalnych rozbieżności, przede wszystkim w za-
 bytkach cs. piśmiennictwa⁷, która z kolei stanowi przyczynek do rekonstrukcji cyrylometodejskiego przekładu Pisma Świętego. Prekursorem badań nad tekstologią słowiańskiej Biblii był J. Dobrovský (1753–1829), czeski językoznawca, historyk i slawista. To on zapoczątkował studia nad cs. przekładem oraz wysunął tezę o powstaniu *Biblii Ostrogskiej* na podstawie tekstu *Biblii Gennadiusza* (1499). Zainteresowania językoznawców w głównej mierze oscylują wokół leksyki. Stąd na przestrzeni dwóch stuleci tak wiele projektów dotyczących rekonstrukcji cs. tekstu Dobrej Nowiny, poczynając od prac F. Miklosiča, poprzez G. A. Woskriesińskiego, I. E. Ewsiejewa, J. Vajsa⁸, a kończąc na współczesnych przedsięwzięciach: „amsterdamskim” projekcie Nowego Testamentu⁹, „sofijskim” projekcie tetraewangelii T. Sławowej i I. Dobriewa¹⁰ czy też indywidualnej pracy K. I. Logaczowa¹¹. W Rosji i w innych państwach, niegdyś należących do bloku socjalistycznego, intensyfikacja prowadzenia prac naukowych nieco zmalała, jednak zaczyna się powoli odradzać, co owocuje licznymi próbami przygotowania krytycznego wydania cyrylometodej-

справы новозаветных книг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва, http://www.philol.msu.ru/~ref/avtoreferat2010/xan_gi_xen.pdf [23.08.2011].

⁶ Камчатнов А. М., 1998, *История и герменевтика славянской Библии*, Москва, с. 3.

⁷ Панин Л. Г., 1995, *История церковнославянского языка и лингвистическая текстология*, Новосибирск, с. 74.

⁸ Ostarczuk J., 2010a, s. 188–193; Воскресенский Г. А., 1903, *К вопросу о новом пересмотре славянского перевода Библии*, «Богословский Вестник», т. 1, № 2, с. 226–246; Кравецкий А. Г., Плетнева А. А., 2001, *История церковнославянского языка в России (конец XIX–XX в.)*, Москва, с. 22.

⁹ Ibidem, s. 221–224.

¹⁰ Ibidem, s. 224–226.

¹¹ Ibidem, s. 212–221; Логачев К. И., 1976, *О языке и тексте оригиналов древнейших славянских переводов*, «Вопросы Языкознания», № 2, с. 94–99; Логачев К. И., 1988, *Кирилло-мфодиевские переводы у южных и восточных славян*, Ленинград.

skiego przekładu Biblii. Jako przykład można tu przytoczyć najnowszy „petersburski” projekt A. A. Aleksiejewa, mający na celu rekonstrukcję liturgicznych cs. tekstów Nowego Testamentu¹².

Do podjęcia tematu skłania jego unikatowość. *Ewangeliarz Jabłeczynski* nie jest tekstem szeroko znanym. Będąc zabytkiem drukowanym, nie był też dotąd przedmiotem analizy ani oddzielnego opisu językoznawczego. Najwięcej prac poświęconych scs. i cs. tekstom obejmuje całościową analizę filologiczną, por.: *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku* T. Friedelówny, *Język Kodeksu Zografskiego* L. Moszyńskiego, lub też poszczególnych jej części, por.: *Psałterz warszawskiego sbornika Boz. 86 wobec cerkiewnosłowiańskiej tradycji rękopiśmiennej. Leksyka i morfologia* A. Szulc, *Warszawskie „Pandekty Antiocha” na tle cerkiewnosłowiańskiej tradycji piśmienniczej. Różnice leksykalne i słowotwórcze* A. E. Żaguń.

W ostatnich latach problem cs. języka ewangeliarzy został podjęty m.in. przez F. B. Ludogowskiego¹³. Są to prace pionierskie, próbujące wypełnić lukę dotyczącą badań nad językiem ksiąg drukowanych, jednak z pewnością go nie wyczerpujące.

¹² Ibidem, s. 200–211.

¹³ Людоговский Ф. Б., 2005, *Славянская Библия эпохи книгопечатания: проблема стабильности текста и языка*, [в:] *Церковнославянский язык. История, наследование, преподавание. Материалы I Международной Научной конференции (28–30 сентября 2004 г.)*, Москва, с. 130–135; Людоговский Ф. Б., 2006, *Функционирование и эволюция служебного и четъего вариантов церковнославянского Евангелия в эпоху книгопечатания: постановка проблемы*, [в:] *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2004–2005*, Москва, с. 400–418.

1. Źródła materiałowe. Charakterystyka zabytków

1.1. Ewangeliarz Jabłecznyński 1771 roku

Będące przedmiotem niniejszej rozprawy ołtarzowe¹⁴ tetraewangelium¹⁵ jest własnością Prawosławnego Stauropigialnego Męskiego Monasteru św. Onufrego, położonego nad zachodnim brzegiem Bugu¹⁶ w odległości 2 km na wschód od wsi Jabłeczna, w województwie lubelskim. Ewangeliarz, jako zabytek napływowy, został wydany w języku cs. w drukarni Ławry Kijowsko-Pieczerskiej w marcu 1771 roku.

Początki klasztoru nie są dokładnie znane. Według tradycji na brzegu rzeki Bug, w miejscu, gdzie dzisiaj znajduje się monaster, rybakom ukazał się św. Onufry, mówiąc: „W tym miejscu sławione będzie imię moje”. Niedługo potem przypłynęła tu ikona Świętego, gdzie wkrótce mężczyźni

¹⁴ Cs. *НАПРЕСТОЛЬНОЕ ЕВАНГЕЛІЕ*. W literaturze przedmiotu używana jest wymiennie nazwa *ewangeliarz liturgiczny* (cs. *СЛУЖЕБНОЕ / ЛИТУРГИЧЕСКОЕ ЕВАНГЕЛІЕ*) stanowiący ustawowo część wyposażenia ołtarza, zob. Znosko A., 1996, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, s. 100.

¹⁵ Kodeks zawierający pełny tekst pierwszych ksiąg Nowego Testamentu według powszechnie przyjętego porządku, tzn. Mateusz, Marek, Łukasz, Jan. Używane są również nazwy *tetrum*, *tetr*, *czteroewangeliarz*, zob. Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, s. 133–134; Ostapczuk J., 2010a, s. 104.

¹⁶ Przez większość swojego istnienia klasztor znajdował się na wschodnim brzegu Bugu. Na brzeg zachodni, obecnie po stronie polskiej, trafił dopiero w wyniku regulacji rzeki dokonanej w drugiej połowie XIX wieku.

ci wybudowali pierwszą świątynię oraz założyli pustelnię, w której sami zamieszkali, aby strzec ikony. Pustelnia z czasem przekształciła się w monaster. Dokładna data jego powstania nie jest jednak znana. Najprawdopodobniej – o czym świadczy wpis w najstarszym rękopiśmiennym zabytku, *Ewangeliarzu Liturgicznym* z 1498 roku – powstał on właśnie w roku 1498. Nie można jednak wykluczyć, że został założony wcześniej.

Co się zaś tyczy historii samego starodruku, to nawet najbardziej szczegółowa monografia na temat dziejów klasztoru autorstwa księdza protoprezbitera Serafina Źeleźniakowicza¹⁷ nie wspomina, w jakich okolicznościach *Ewangeliarz* stał się własnością jabłeczyńskich mnichów. Jak podaje karta tytułowa, **НАПЕЧАТАСА КНИГА СІА ВО СТЌОЙ КІЕВОПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРѢ, ВЪ СТАВРОПИГІИ ТОГОЖДЕ СТѢЙШАГО СѸНОДА, ПРИ АРХІМАНДРИТѢ ЗСѸСІМѢ: ВЪ ЛѢТО Ѡ СОТВОРЕНІА МИРА ЗСѸѸ (7279), Ѡ РЖТВА ЖЕ ПО ПЛОТИ БГІА СЛОВА аѸѸа (1771) ІНДІКТА Д, МЦА Марта**¹⁸.

Według autorów *Drukarzy dawnej Polski*, w momencie gdy Kijów ostatecznie odpadł od Rzeczypospolitej, bezpośrednia łączność ziemi kijowskiej z polską kulturą urwała się praktycznie całkowicie¹⁹. Jednak już sam fakt pojawienia się kijowsko-pieczerskiego Ewangeliarza z 1771 roku w klasztorze św. Onufrego przeczy temu. Również historia drukarni nie potwierdza tej tezy²⁰. Co więcej, traktat Grzymułtowskiego, na mocy którego Kijów został przyłączony do Rosji, przyznawał metropolicie kijowskiemu jurysdykcję nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej (artykuł IX)²¹, a więc łączność między tymi ziemiami była kontynuowana. Nie powinien zatem dziwić fakt, że подарowany bądź też zakupiony

¹⁷ Железнякович С., 2006, *История Яблочинского монастыря*, т. 1–3, Warszawa.

¹⁸ 7279 – 1771 = 5508. Wynika z tego, że datowanie zostało przeprowadzone według ery bizantyjskiej (5508), a nie aleksandryjskiej (5500), zob. Moszyński L., 2006, s. 91.

¹⁹ Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W., 1960, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku.*, z. 6: *Małopolska – ziemie ruskie*, Wrocław–Kraków, s. 141.

²⁰ Титов Ф. И., 1916, *Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк 1606–1616–1916 гг.*, т. 2, Киев.

²¹ Monaster w Jabłecznej należał do metropolii kijowskiej do 1795 roku (do III rozbioru Polski).

Ewangeliarz, który wyszedł z oficyny kijowskich mnichów, stał się własnością klasztoru św. Onufrego w Jabłecznej.

Monaster przez wiele lat, dzięki wytrwałości i niezłomnej woli zakonników oraz pomocy tutejszej szlachty, był ostoją prawosławia zarówno w trudnym XVII, jak i w XVIII wieku i pomimo rozprzestrzeniającej się wokoło unii nigdy nie uległ jej wpływowi. Było to tym trudniejsze, że diecezja chełmska, na której terenie się znajdował, uznała papieża za głowę Kościoła i przyjęła dogmaty katolickie, zachowując bizantyjski obrządek.

W XVIII wieku kijowsko-pieczerska drukarnia słynęła z arcyzmu oraz sztuki oprawy i zdobnictwa ksiąg liturgicznych daleko poza granicami Ukrainy, m.in. w Rumunii i w Mołdawii. Liczne ryciny, bogate zdobienia, włączenie do tekstów przedmowy, posłowania, a także dedykowanie pozycji konkretnej osobie – to charakterystyczne cechy kijowsko-pieczerskich druków.

Poddane analizie tetraewangelium bez wątpienia jest starodrukiem²². Jego oryginalna oprawa miała wymiary 38 cm × 25 cm i składała się z dwóch obciążniętych zielonym aksamitem²³ desek, do których zostało przytwierdzone wykonane ze srebrnej blachy ozdobne okucie²⁴. W tym przypadku aksamit służył jako tło dla właściwej dekoracji. Również grzbiet był oprawiony w ten sam jednobarwny materiał, spod którego widoczne były introligatorskie wiązania. Na przedniej ścianie w każdym z narożników zostały umieszczone mające owalny kształt, jednakowej wielkości porcelanowe, kolorowe miniatury ikon, przed-

²² Jak podaje Karol Estreicher, twórca *Bibliografii Polskiej* – starodruk to książka wydana między 1501 a 1800 rokiem (31 grudnia); cechuje go ręczne wytwarzanie wszystkich składników: papieru, typografii, ewentualnie ilustracji i oprawy, zob. Birkenmajer A., 1971, *Encyklopedia wiedzy o książce*, Warszawa, s. 2224.

²³ W XVII–XIX wieku oprawa aksamitna, właśnie w połączeniu z nieraz bardzo bogatą srebrną dekoracją, była stosowana najczęściej w modlitewnikach i śpiewnikach. Jednak w szczególności używano jej do oprawy ksiąg liturgicznych na dawnych ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, zob. Birkenmajer A., 1971, s. 1693.

²⁴ Zwyczaj pokrywania całych okładek srebrnymi blachami zakorzenił się najsilniej i najdłużej przetrwał właśnie w kręgu ikonografii bizantyjskiej w Kościele wschodnim, zob. Birkenmajer A., 1971, s. 1705.

stawiające wizerunki ewangelistów. Piąta miniatura, nieco większa od pozostałych, znajdująca się w centralnej części odlewu, przedstawiała zmartwychwstałego Chrystusa. Górne miniatury z postaciami św. Mateusza i św. Marka w 2003 roku były zachowane w dobrym stanie: kolory były żywe, porcelana praktycznie niezniszczona. Natomiast na dolnych, pierwotnie ukazujących postaci św. Łukasza oraz św. Jana, czas odcisnął swoje piętno. Zarówno obraz, jak i cała porcelana uległy całkowitemu zniszczeniu. W wyniku tego w ich miejscu została odsłonięta skóra, do której pierwotnie były one przymocowane. Widoczne ślady uszkodzenia nosiła również centralna ikona Chrystusa, nadłamana w części okalającej miniaturę i pozbawiona kolorów. W 2014 roku ze względu na postępujące kruszenie się porcelanowych ikon okładka starodruku została wymieniona. Drewniane deski zabytku obciążnięto nowym, zielonym aksamitem, a porcelanowe zdobienia zastąpiono srebrnymi narożnikami z wypukłym reliefem, przedstawiającymi autorów czterech Ewangelii. Centralne miejsce zajęła postać zmartwychwstałego Chrystusa w otoczeniu dwóch aniołów. Wszystkie głowy postaci umieszczonych na przedniej okładce zostały otoczone nimbem w kolorze złota, co kontrastuje z zielonym tłem aksamitu. W tej samej tonacji zostały utrzymane brzegi okalające każdy z narożników oraz centralne przedstawienie Chrystusa. Dzięki nowej oprawie *Ewangeliarz* ponownie został wprowadzony do użytku w życiu liturgicznym.

Starodruk zachowuje typową dla tetraewangelii kolejność prezentacji tekstów poszczególnych ewangelistów (tzn. św. Mateusz, św. Marek, św. Łukasz, św. Jan). Jednakże z uwagi na to, że był on przeznaczony również do celów liturgicznych, został dostosowany do czytań na poszczególne dni roku cerkiewnego²⁵, tzn. pełnił też rolę ewangeliarza-aprakosu²⁶.

²⁵ Okres I, rozpoczynający ewangeliarz, obejmuje czas od Paschy do Pięćdziesiątnicy. Okres II – od Pięćdziesiątnicy do Początku Nowego Roku Cerkiewnego. Okres III trwa od Nowego Roku Cerkiewnego do Wielkiego Postu, okres IV obejmuje Wielki Post trwający do Paschy.

²⁶ Termin *aprakos* (scs. *апракосъ, опракосъ, пракосъ, Євангеліє-апракосъ, Євангеліє изборное*) pojawił się w tekstach słowiańskich pod koniec XIII wieku – to wybór

Począwszy od XIV wieku, aprakosy były używane w praktyce cerkiewnej coraz rzadziej²⁷, stanowiły wręcz rzadkość na rynku wydawniczym, a ich funkcje przejęły tetra²⁸. Według A. A. Aleksiejewa²⁹ było to spowodowane przede wszystkim pojawieniem się tańszego w porównaniu z pergaminem materiału pisarskiego (papieru), bardziej ekonomicznego rodzaju pisma (półustawu), jak i przeprowadzanymi reformami liturgicznymi, tj. wpływem monastycznej praktyki liturgicznej³⁰ na praktykę liturgiczną parafii³¹.

Adaptacja tetraewangelium na potrzeby liturgiczne polegała przede wszystkim na wprowadzeniu stylistycznych modyfikacji po-

lekcji ewangelicznych czytanych w czasie cerkiewnych nabożeństw w niedziele i święta. Tradycja rękopiśmienna rozróżniała trzy rodzaje aprakosów: pełne, krótkie, ultrakrótkie (paschalno-niedzielny, sobotnio-niedzielny, niedzielny oraz „stołpny”). Ewangeliarze ultrakrótkie są często określane mianem apostołów-ewangeliarzy ze względu na zawartość w nich perykop Ewangelii i lekcji Apostoła, zob. Ostapczuk J., 2010a, s. 36–103. Większość młodszych zachowanych ewangeliarzy-aprakosów (np. *Ewangeliarz Archangielski* z 1092 roku, *Ewangeliarz Mściława* z 1117 roku) to ewangeliarze pełne, które różnią się w stosunku do krótkich zarówno wewnętrznym układem lekcji, jak i samą ilością perykop (por. przypis 32), zob. Moszyński L., 2006, s. 168; Ostapczuk J., 2010a, s. 32, 36–66. Aprakos zawiera teksty ewangeliczne podzielone na perykopy lekcyjne dla każdego dnia roku liturgicznego w następującej kolejności: św. Jan, św. Mateusz, pierwsza część św. Marka, św. Łukasz, druga część św. Marka, zob. Дьяченко Г., 2001, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва, s. 716. O nazwach używanych do określenia ewangeliarzy zob. Ostapczuk J., 2010a (przypis 6, s. 21–22).

²⁷ J. Ostapczuk wymienia tylko cztery starodruki aprakosów z XVII–XVIII wieku, a mianowicie: Uherce – 1620 rok, Łuck – 1640 rok, Lwów – 1706 rok, Kijów – 1707 rok. W XVIII wieku tetraewangelium było już tak mocno zakorzenione w tradycji cerkiewnej, że we wstępie do wydanego w 1707 roku w Kijowie *Ewangeliarza* wydawcy sprzedali czytelnika przed ewentualnym zdziwieniem, jakie mógł wywołać nieznanym im dotąd sposób ułożenia Ewangelii. Zmianę, jeżeli chodzi o liczbę drukowanych aprakosów, przynosi dopiero wiek XIX. Najnowszy ewangeliarz-aprakos pełny, zawierający tekst zapisany równolegle w języku cs. i rosyjskim, pojawił się w 2007 roku pod redakcją A. A. Aleksiejewa, zob. Ostapczuk J., 2010a, s. 26–28; Naumow A., 2002, *Domus Divisa: studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, s. 106.

²⁸ Алексеев, А. А., 1999, *Текстология славянской библии*, Санкт-Петербург, s. 320–321; Naumow A., 2002, s. 106.

²⁹ Алексеев А. А., 1999, с. 320.

³⁰ Zgodna z tzw. Ustawem (typikonem) Saudyjskim i Jerozolimskim, według którego nabożeństwo eucharystyczne jest celebrowane codziennie.

³¹ Celebracja liturgii po Tygodniu Męki Pańskiej i okresu Paschalnego tylko w soboty i niedziele.

czątkowych i końcowych fragmentów perykop³² – według kalendarza świąt cerkiewnych, zgodnych z ewangeliarzem-aprakosem, por.: **И ВЪЗЫДЕ* НА ГОРЪ** (tetra) – **Во время оно, възиде ѿсь*** на горъ (aprakos) (Mk 3:12), **И ХОЖДАШЕ*** (tetra) – **Во время оно, хождаше*** (aprakos) (J 7:1), **Распни, распни его***. глагола ѿмъ пїлатъ (tetra) – **Во время оно, совѣтъ сотвориша архїерее и старцы на ѿса: пакъ да оубїютъ его. ѿ приведоша его къ пїлату глаголюще, возми возми распни его.*** (J 19:6). Zmiany te zostały odnotowane na dolnym marginesie, natomiast już w samym tekście tetraewangeliarza odsyła do nich specjalny znak w postaci asterysku [*]. Na dole strony znajdują się też komentarze instruujące, kiedy w roku liturgicznym dany fragment powinien być czytany, por.: **Недѣла предъ просвѣщенїемъ** (Mk 1:1), **Понедѣлкъ, гї, недѣли** (Mk 3:7), **Сїе же ѿ стѣомъ аплъ фїлїппъ** (J 1:43) lub też wskazujące na rodzaj nabożeństwa, por.: **На лїтургію ржтва хртова** (Mt 2:1), **Въ недѣлю цвѣтнїю, на оутрени** (Mt 21:1), **Въ навечерїе бгѡвленїа** (Łk 3:1). Sam początek perykopy został zaznaczony na bocznym marginesie przy pomocy słowa „początek” **Зѧ** (зачало) ze wskazaniem jej numeru. Perykopy kończą się, podobnie jak w aprakosie, słowami „koniec” (**КОНЕЦЪ**), umieszczonymi w tekście po danym fragmencie, por.: **КОНЕЦЪ ЗАЧАТІЮ ІВАННА** (Łk 1:25), **КОНЕЦЪ НЕДѣЛИ** (J 4:42), **КОНЕЦЪ НАВЕЧЕРІЮ БГѡВЛЕНІА** (Łk 4:18).

Tekst starodruku został wydrukowany w formacie jednej szpalaty i składa się z 458 kart. Każda z czterech ksiąg tworzących tetraewangeliarz charakteryzuje się podobnym układem treści. Na początku umieszczono żywot danego ewangelisty (św. Mateusza napisany przez świętego patriarchę jerozolimskiego Sofroniusza, św. Marka – przez św. Hieronima, św. Łukasza oraz św. Jana – przez męczennika Dorote-

³² *Перыкопа* (gr. Περικοπή) jest to fragment Pisma Świętego przeznaczony do czytania i objaśniania podczas nabożeństwa w święta i dni powszednie roku liturgicznego. Każdy fragment stanowi treściowo zakończone przedstawienie określonego wątku lub wydarzenia, zob. Дьяченко Г., 2001, с. 197; Znosko A., 1996, s. 115.

usza z Tyru), po którym następuje wykaz zawartości poszczególnych rozdziałów danej Dobrej Nowiny, a dalej tytuły perykop z odniesieniem, gdzie szukać danych czytań w pozostałych Ewangeliach. Dalej, na lewej karcie, znajduje się całostronicowych rozmiarów czarno-biała miniatura przedstawiająca ewangelistę i wreszcie sam tekst Dobrej Nowiny. Pierwsza perykopa z danej Ewangelii rozpoczyna się w połowie karty inicjałem w kolorze czerwieni. Nad nią góruje również czerwony zapis, informujący o autorze danego tekstu, a powyżej jest umieszczona oparta na motywach roślinnych czerwona prostokątna zastawka. Centralną część tego charakterystycznego dla cs. rękopiśmiennych i drukowanych ksiąg elementu dekoracyjnego zajmuje owalna miniatura przedstawiająca wydarzenia opisywane w Ewangeliach³³: narodzenie Jezusa (Mt), chrzest (Mk), zwiastowanie (Łk), zmartwychwstanie (J). Na końcu tetraewangelium, po Ewangelii według św. Jana, został umieszczony wykaz ewangelicznych perykop (зачалъ) uszeregowanych według kalendarza cerkiewnego i świąt, poczynając od Paschy (Гказаніе ѣже каки на всакъ день должно ѣсть чести ѣвѣліе, седмиць всегв лѣта), poprzez perykopy wspólne, żałobne, a kończąc na czytaniach w różnych intencjach. Całość zamyka tekst czytany во стый и великій четвѣртокъ (tj. tzw. 12 Ewangelii).

W wielu miejscach również sam tekst został ozdobiony miniaturami ilustrującymi opisywane na danej stronie wydarzenie, np. pobyt Chrystusa w domu Marty i Marii, uzdrowienie 10 trędowatych czy wniebowstąpienie. W całym zabytku takich miniatur jest 77 (Mt – 14, Mk – 15, Łk – 31, J – 17). Autorem całostronicowych przedstawień ewangelistów był grawer zdobiący swoimi pracami księgi Kijowsko-Pieczerskiej Ławry w latach 1721–1787 – Awerkij Kozaczkowski³⁴.

³³ W starszych, szczególnie rękopiśmiennych zabytkach mógł on być wypełniony wyłącznie ornamentem roślinnym lub geometrycznym, tak jak np. w *Ewangeliarzu Ławryszewskim* (XIII–XIV wiek) czy *Ewangeliarzu Ostromira* (1056–1057).

³⁴ Najprawdopodobniej jest on też autorem miniatur, jednak nie są one opatrzone żadnym nazwiskiem ani nawet inicjałami.

1.2. Biblia Ostrogska 1581 roku

Jest to pierwsze pełne wydanie Pisma Świętego w języku cs., jakie ukazało się drukiem. Zostało ono wydane z inicjatywy księcia Konstantego Ostrogskiego w 1581 roku na terenie południowo-zachodniej Rusi. Szerzej historia pojawienia się zabytku została opisana w rozdziale 2 niniejszej pracy (*Historii drukowanej Biblii słowiańskiej*, par. 2.2.4.). W tym miejscu zostanie opisana jedynie struktura oraz wygląd zewnętrzny zabytku.

Starodruk został wydrukowany w formacie *in folio*. Liczy 628 kart (1256 stron) o rozmiarze 30,9 cm × 20,2 cm, na które składa się tytuł umieszczony w ksylograficznej, ozdobnej ramce, herb Ostrogskich, przedmowa napisana w imieniu fundatora w języku greckim oraz ruskim, wstęp Herasyma Smotryckiego jako głównego redaktora wydawnictwa, hymn na cześć Konstantego Ostrogskiego (autorstwa Smotryckiego), księgi Starego Testamentu, Nowy Testament ze słowem wstępnym metropolity bułgarskiego Teofilakta i posłowie Fiodorowa jako głównego drukarza. Tekst jest ułożony w dwie kolumny i wydrukowany półustawem. *Biblia Ostrogska* składa się z 76 ksiąg Starego i Nowego Testamentu. W porównaniu do obecnie używanego w Kościele prawosławnym wydania Biblii w tekście tym nie ma Listu św. Jeremiasza (6 rozdz. Ks. Barucha).

Liczne ornamentalne zastawki (rozpoczynają praktycznie każdą księgę *Biblii*) swoją formą nawiązują do bardzo popularnych w tamtych czasach zdobień występujących w ukraińskich rękopiśmiennych księgach. Zostały one wykonane białą farbą na czarnym tle. W ten sposób Iwan Fiodorow próbował wizualnie przybliżyć je do starej moskiewskiej tradycji drukarskiej. Zastawki te w swojej formie są wzorowane na elementach roślinnych: kiściach winogronu, owocach granatu, kwiatach. Centralna część zastawki, która góruje nad początkowym tekstem *Biblii*, została wykonana na wzór zastawki *Apostołu* z 1564 roku.

Uwagę przyciągają również liczne inicjały. Mają one kształt prostokątów połączonych na rogach białą linią. Na wzór zastawek również początkowe litery rozdziałów są ozdobione elementami roślinnymi. Jednak

na żadnej ze stron *Biblii Ostrogskiej* nie odnajdziemy zdobień figuralnych wplecionych w inicjały, które występują przykładowo w rękopiśmiennym *Ewangeliarzu Ostromira* (1055–1057), ani też wyobrażeń ewangelistów czy miniatur pojawiających się licznie w *Ewangeliarzu* 1771 roku. Zewnętrzna forma *Biblii Ostrogskiej* jest wręcz surowa i prosta.

Starodruk zyskał uznanie wszystkich słowiańskich kościołów prawosławnych, dlatego też przez ponad 200 lat, do ukazania się tzw. *Biblii Elżbietańskiej* (1751 rok), była traktowana jako podstawowy, obowiązujący wzorzec dla innych prawosławnych wydawców Pisma Świętego.

Do dziś pozostało około 300 egzemplarzy *Biblii Ostrogskiej* spośród 1000 lub 1500 wydrukowanych. Znajdują się one w muzeach, bibliotekach i archiwach Ukrainy, Rosji, Białorusi, Polski, Litwy, Rumunii, Watykanu, Grecji oraz Serbii.

Do analizy leksyki w zestawieniu z *Ewangeliarzem* 1771 roku i *Ewangeliarzem Ostromira* (1056–1057) został wykorzystany tekst *Biblii Ostrogskiej*, wydrukowanej w Ostrogu 12 sierpnia 1581 roku (mikrofilm Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego 16 235).

2. Historia drukowanej Biblii słowiańskiej

2.1. Biblia w krajach południowej i zachodniej Słowiańszczyzny

Kiedy około 1450 roku w niemieckim mieście Moguncja Johann Gutenberg udoskonalił technikę druku, wprowadzając ruchome czcionki, rozpoczęła się nowa era w historii książki, w tym także Biblii. Według ks. R. Pietkiewicza³⁵ motywem mobilizującym Gutenberga do pracy nad nową metodą powielania tekstów był czynnik ekonomiczny. Chodziło mu o szybkie wyprodukowanie wielu egzemplarzy popularnej książki,

³⁵ Pietkiewicz R., 2002, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, praca dokt., Wrocław, s. 9.

które można byłoby później sprzedać w cenie zbliżonej do ceny rękopisu. Taką atrakcyjną książką, która mogła zagwarantować ekonomiczny sukces, według Gutenberga, była właśnie Biblia. Świadczyło to jednocześnie o zapotrzebowaniu na Pismo Święte, którego nie mogła już zaspokoić produkcja rękopiśmienna.

Prekursorką drukowanego wydania Pisma Świętego jest Europa Zachodnia. Jako pierwsza w latach 1455–1456 została wydrukowana *Biblia 42-wierszowa* w wersji łacińskiej, zwana także *Biblią Gutenberga*. Na przygotowanie jej pergaminowych kart zostało zużytych 170 cielęcych skór³⁶.

Do roku 1500 ukazały się 94 wydania pełnego Pisma Świętego. Wśród tych edycji 57 pochodziło z terenów niemieckojęzycznych. We Włoszech wydrukowano 27 wydań całego Pisma Świętego, w tym aż 22 w Wenecji. We Francji wytłoczono 10 kopii Wulgaty. W roku 1471 wydrukowano pierwszą Biblię po włosku, a w 1477 pojawiło się pierwsze holenderskie Pismo Święte. Rok później wydrukowano całą Biblię w języku katalońskim (dla Hiszpanii).

Świat zachodniej i południowej Słowiańszczyzny wszedł w posiadanie pełnych tekstów drukowanych wydań Pisma Świętego o wiele wcześniej niż Ruś. Pierwszeństwo należy się Czechom: pełna drukowana *Biblia Czeska* pojawiła się w Pradze w 1488 roku. Zaraz po niej światło dzienne ujrzała *Biblia Franciszka Skoryny* z Połocka, absolwenta Akademii Krakowskiej i doktora nauk medycznych Uniwersytetu w Padwie. Biblia ta była drukowana „на литовско-русскомъ нарѣчїи” w postaci oddzielnych ksiąg w latach 1517–1519 w Pradze i 1525–1529 w Wilnie. Przekładu dokonano z Wulgaty. Jednak ani na Rusi, ani wśród pozostałych Słowian nie cieszył się on zbyt dużym poważaniem³⁷. Kolejne biblijne tłumaczenia były dokonane na język polski. W XVI wieku głównym ośrodkiem wydawania łacińskiej Biblii był Kraków. Jako pierwsza, w 1561 roku, pojawiła

³⁶ Эдель К., *Как появилась Библия*, <http://www.bible-center.ru/book/appearance/005/001> [17.04.2011].

³⁷ Чистович И. А., 1899, *История перевода Библии на русский язык*, Санкт-Петербург, с. 12.

się Biblia dla katolików przygotowana przez Jana Kasprowicza Leopolitę Lwowczyka Nicza; kolejna w 1563 roku – dla ewangelików, zwana od miejsca tłumaczenia *Pińczowską*, od nazwiska fundatora – *Radziwiłłowską*, a od miejsca wydania – *Brzeską*; *Biblia Nieświeska* – przetłumaczona w 1572 roku dla ariańskiego pastora Szymona Budnego³⁸; w 1599 roku – *Biblia ks. Jakuba Wujka* wydana w Krakowie. Na okres trzech stuleci zakończyła ona przekład Biblii katolickich, stając się tekstem kanonicznym, zatwierdzonym do użytku religijnego i do dziś używanym w Kościele łacińskim³⁹. Następnym wydaniem Pisma Świętego w języku polskim była tzw. *Biblia Gdańska*⁴⁰ z 1632 roku. Ostatni przekład z języków oryginalnych to *Biblia Tysiąclecia*, opracowana przez benedyktynów tynieckich, a wydana w 1965 roku staraniem Wydawnictwa Pallottinum.

Za czwarte wydanie słowiańskiej Biblii uważa się *Biblię Ostrogską*, wydaną kosztem i staraniem księcia Konstantego Ostrońskiego w 1581 roku. Było to pierwsze Pismo Święte drukowane w języku cs. W 1663 roku światło dzienne ujrzała *Biblia Moskiewska*, wzorowana na *Biblii Ostrońskiej*. Szóstą w kolejności jest tzw. *Biblia Elżbietańska*, która pojawiła się w 1751 roku w Petersburgu. Do momentu wydania przez Rosyjskie Towarzystwo Biblijne kolejnej wersji Pisma Świętego *Biblia Elżbietańska* doczekała się 26 wydań.

W 1587 roku, jako siódma, została wydana drukiem w Rydze *Biblia Łotewska*, zaś w 1590 roku – *Biblia Litewska* w Królewcu. Następnie, w 1632 roku – *Serbska*, w 1651 – *Kroacka* i *górnoluzycycka*, przetłumaczona wprawdzie w 1548 roku, ale wydana dopiero w 1728. W 1824 roku światło dzienne ujrzała *Biblia* w języku dolnołużyckim. Jako ostaną w 1876 roku przekładu doczekała się *Biblia Rosyjska*, tzw. *Biblia Synodalna*.

³⁸ Ponieważ wydawcy bez wiedzy Budnego wprowadzili w przekładzie Nowego Testamentu pewne zmiany niezgodne z egzegezą tłumacza, Budny wyparł się go i sporządził nowe, wolne od niepożądanego cenzury wydanie pt. *Nowy Testament znowu przełożony, a na wielu miejscach za pewnymi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyszczony y krotkimi przypiskami po kraioch objaśniony* (1574).

³⁹ Birkenmajer A., 1971, s. 141.

⁴⁰ Stała się tekstem kanonicznym dla „innowierców” polskich.

2.2. Biblia w państwie rosyjskim

Periodyzacja Biblii słowiańskiej często odbywa się na zasadzie przeciwstawienia dwóch okresów: okresu Biblii rękopiśmiennej oraz okresu Biblii drukowanej⁴¹. Jednak jak stwierdza rosyjski historyk literatury staroruskiej i kulturoznawca D. S. Lichaczow,

История книги едина. Она в целом не может быть разбита на две особенные истории: историю рукописной книги и историю печатной книги⁴².

Twierdzenie to znajduje odzwierciedlenie przede wszystkim w dziejach samych tekstów. Teksty rękopiśmienne i drukowane nie tylko zgodnie współistniały w jednej księdze, ale bardzo często przenikały się, a ich rozwój przebiegał w ścisłej harmonii. Przykładem takiej symbiozy jest m.in. drukowana *Biblia Ostrogska* (1581), w której można odnaleźć liczne rękopiśmienne uzupełnienia naniesione ręką późniejszych właścicieli czy też samych czytelników. Według E. L. Niemirowskiego książka drukowana z rękopiśmiennymi uzupełnieniami jest jednym z etapów na drodze prowadzącej do supremacji drukarstwa⁴³. Dlatego też, podejmując temat historii drukowanej Biblii w państwie rosyjskim, nie wypada pominąć wpływu tradycji ksiąg rękopiśmiennych, ponieważ dzieje drukowanego Pisma Świętego są z nią nierozzerwalnie związane.

Władze cerkiewne nieustannie podejmowały próby korekty ksiąg cerkiewnych. Jak przedstawia to arcybiskup Filaret (Gumilewski) w swojej pracy *Обзор русской духовной литературы. 862–1720*, początko-

⁴¹ Podział taki przeprowadza w swojej pracy m.in. R. Curkan, zob. Цуркан Р., 2001, s. 141. Poniższe rozważania dotyczące próby systematyzacji historii Biblii drukowanej zostały przedstawione w artykule M. Kurianowicz, zob. Kurianowicz M., 2012a, *Початки друкованої Біблії слов'янської на терені Русі Московської*, „Acta Polono-Ruthenica”, t. 17, Olsztyn, s. 27–35.

⁴² Лихачев Д. С., 1975, *Задачи изучения связи рукописной книги и печатной*, [В:] *Рукописная и печатная книга*, Москва, с. 3.

⁴³ O powiązaniach tekstu rękopiśmiennego i drukowanego zob. Немировский Е. Л., 1985, *Иллюминированный экземпляр Острожской Библии 1581 г. с рукописными дополнениями*, Ленинград, Труды Отдела древнерусской литературы, т. 38, с. 439–450.

wo metropolita Aleksy (1293/8–1378)⁴⁴, następnie metropolita Cyprian (1376–1406)⁴⁵ i w końcu arcybiskup nowogrodzki Gennadiusz (1484–1504)⁴⁶ włożyli wiele wysiłku i troski w to, by przywrócić księgom ich pierwotny stan. Szczególne zasługi należy tu przypisać osobie arcybiskupa Gennadiusza. Bez wątpienia za epokowe wydarzenie w historii słowiańskiej Biblii można uznać pojawienie się w 1499 roku w Nowogrodzie pierwszego pełnego cs. przekładu Pisma Świątego (tzw. *Геннадиевская библия*). Bódźcem do jego powstania była zagorzała walka nowogrodzkiego arcybiskupa z heretykami⁴⁷. Wprawdzie do tego czasu na Rusi funkcjonowały już tłumaczenia poszczególnych ksiąg Biblii (pojawiały się one w następującej kolejności: Ewangelie, Apostoł, Psalterz, następnie kanoniczne księgi Starego Testamentu, księgi deuterokanoniczne⁴⁸ i Apokalipsa), jednak nie istniał rękopis, który zawierałby wszystkie te księgi połączone w całość⁴⁹. Wraz z tym egzemplarzem Ruś otrzymała pełny rękopiśmienny tekst Biblii.

W pracach nad tłumaczeniem – oprócz metropolity Gennadiusza – uczestniczył również dominikanin Benjamin, „z urodzenia Słowianin,

⁴⁴ Филарет (Гумилевский), 1859, *Обзор русской духовной литературы*. 862–1720, Харьков, с. 101–105.

⁴⁵ Ibidem, с. 110–114.

⁴⁶ Ibidem, с. 156–160.

⁴⁷ Алексеев А. А., 1999, с. 372–373.

⁴⁸ Jest to grupa ksiąg i części ksiąg Starego Testamentu, które nie zostały włączone do żydowskiego kanonu Pisma Świątego, a znajdują się we wczesnych przekładach chrześcijańskich, zob. Achtemeier P. J., 2004, *Encyklopedia Biblijna*, Warszawa, s. 40–43.

⁴⁹ *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона в 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами*, ред. И. Е. Андреевский, К. К. Арсеньев, Ф. Ф. Петрушевский, Санкт-Петербург, 1890–1907. Bazując na starotestamentowych cytatach umieszczonych w żywotach i latopisach, niektórzy badacze wysunęli pogląd, jakoby w początkowym okresie Rusi Kijowskiej istniały już pełne kodeksy Biblii, które jednak w wyniku najazdu tatarskiego zostały zniszczone. Co więcej, w momencie gdy powstawała Biblia w przekładzie Gennadiusza, podejmowane były też inne próby mające na celu zebranie wszystkich ksiąg w jedną. Efektem tych działań był rękopis moskiewskiego kopisty Iwaszki Czornego oraz *Kodeks supraski* (XI wiek), zob. Ромодановская В. А., 2001b, *О целях создания Геннадиевской библии как первого полного русского библейского кодекса*, [в:] *Книжные центры древней Руси. Северорусские монастыри. Сборник статей*, Санкт-Петербург, с. 278–305; Цуркан Р., 2001, с. 181–182.

ale z wyznania łacinnik⁵⁰, który zajmował się przekładem z łaciny, oraz tłumacz przedmów Dymitr Gierasimow. W związku z takim składem osobowym niektórzy badacze, m.in. I. E. Ewsiejew i J. S. Lurie⁵¹, dostrzegają w tym przedsięwzięciu „rezultat wyznaniowego nacisku Kościoła Rzymskiego”⁵². W swoich wywodach I. E. Ewsiejew posuwa się dalej, argumentując, że Benjamin przybył do Nowogrodu w celu „propagandy katolicyzmu przy pomocy księgi”⁵³. Pierwszym zwycięstwem katolicyzmu na rdzennie prawosławnych ziemiach było wprowadzenie do kanonu Pisma Świętego niekanonicznych ksiąg przetłumaczonych przez Benjamina. Samo tłumaczenie zostało sporządzone m.in. na podstawie łacińskiej Wulgaty, teksów greckich oraz hebrajskich.

Drobne prace nad tekstem Biblii trwały aż do 1504 roku – do momentu odejścia z katedry metropolity Gennadiusza. Zainteresowanie Pismem Świętym jako kodeksem ksiąg wzrosło dopiero w drugiej połowie XVI wieku⁵⁴. To właśnie z tym rękopiśmiennym przekładem w istotny sposób są związane początki drukowanej Biblii słowiańskiej na Rusi.

2.2.1. Wielkie Księstwo Moskiewskie

W drugiej połowie XV wieku Ruś była podzielona na dwie części: południowo-zachodnią (małoruską), znajdującą się pod panowaniem Polski i Litwy, oraz północno-wschodnią (wielkoruską), płacącą daninę chanowi. Wyróżniająca się na północnym wschodzie Moskwa nieustannie próbowała powiększać swoje terytorium kosztem sąsiednich ziem i wzmacniać swoją władzę kosztem osłabiania udzielnych książy. W wyniku przeprowadzonej centralizacji został wchłonięty Wielki Nowogród (1478),

⁵⁰ Филарет (Гумилевский), 1859, с. 161.

⁵¹ Zob. Ромодановская В. А., 2001а, *Геннадиевская Библия: борьба с жидовствующими или католическая экспансия? О целях создания полного библейского кодекса*, [в:] *Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии*, Москва, с. 50–52.

⁵² Ibidem, с. 50–52; Ромодановская В. А., 2001b, с. 278–305.

⁵³ Евсеев И. Е., 1914, *Геннадиевская Библия 1499 г.*, Москва, с. 15.

⁵⁴ Ромодановская В. А., 2001b, с. 278–305.

Twer (1485), Psków (1510), Riazań (1517), a pięć lat później – Smoleńsk (1522). W tym czasie znacznie nasiliły się też kontakty z południowymi Słowianami napływającymi licznie z podbitej przez Turków Bułgarii, Serbii czy też Grecji (tzw. druga fala wpływów południowosłowiańskich w XIV–XVI w.), co w różnym stopniu zostało odzwierciedlone w cs. tradycji językowej zarówno Rusi Moskiewskiej, jak i południowo-zachodniej⁵⁵.

Drukarstwo w Wielkim Księstwie Moskiewskim zostaje wprowadzone za panowania Iwana Groźnego (1530–1584). W rozpowszechnieniu drukowanych ksiąg cerkiewnych, wolnych od błędów i regionalnych osobliwości tekstu, widział car jeden ze środków mających doprowadzić do centralizacji władzy w państwie⁵⁶. Również cerkiewny Sobór Stu Rozdziałów („Stogław”) w 1551 roku zwrócił uwagę na wypaczenia w księgach liturgicznych, wynikłe z błędów popełnianych przez często niepiśmiennych kopistów. Przyłączenie nowych ziem zamieszkałych przez pogańskie narody dało początek chrystianizacji tych terenów. Do tego jednak były potrzebne księgi, których produkcji metoda rękopiśmienna nie była w stanie zaspokoić. Otwarcie oficyny miało dostarczyć ksiąg w większej liczbie i poprawionych, zgodnych z kanonem oraz greckim oryginałem⁵⁷. Do tej pory zapotrzebowanie na książki zaspokajali mnisi i skrypcy, którzy przepisane przez siebie rękopisy sprzedawali na specjalnie do tego celu przeznaczonych targowiskach i z tego się utrzymywali. To właśnie ten silnie rozwinięty na Wschodzie przemysł książki rękopiśmiennej – według H. Szwejkowskiej – był jedną z przyczyn tak wielkiego opóźnienia druku w Państwie Moskiewskim⁵⁸.

W 1547 roku zostały zapoczątkowane starania zmierzające do sprowadzenia do kraju biegłych w sztuce drukarskiej cudzoziemców. Swój

⁵⁵ Успенский Б. А., 2002, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Москва, с. 355–363; Успенский Б. А., 1994, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)*, Москва, с. 64–66.

⁵⁶ Jakóbiec M., 1976, *Historia literatury rosyjskiej*, Warszawa, s. 113–114.

⁵⁷ Heller M., 2005, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa, s. 149.

⁵⁸ Szwejkowska H., 1987, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, s. 253.

wzrok car skierował w stronę Niemiec i Danii. Kiedy nie dało to oczekiwanych rezultatów, Iwan Groźny poszukiwania rozpoczął wśród rodzimych mistrzów⁵⁹. W 1553 roku została powołana pierwsza oficyna drukarska na terenie północno-wschodniej Rusi. Działała ona w latach 1555–1568 w Moskwie. Pierwszymi drukarzami tej anonimowej typografii byli najprawdopodobniej Marusza Niefiediew oraz Wasiuk Nikiforow. Spod prasy drukarni wyszło tylko sześć ksiąg, a mianowicie trzy ewangeliarze, dwa psalterze i triod postny⁶⁰. Historia jej działalności nadal kryje wiele zagadek.

Pierwsza w Moskwie udokumentowana oficyna została założona w 1563 roku „na polecenie dostojnego cara i wielkiego księcia Iwana Wasiliewicza całej Rusi”⁶¹ i była prowadzona przez diakona Iwana Fiodorowa oraz jego współpracownika Piotra Mścisławca. Oprócz nich w XVI wieku w Moskwie działało też kilku prywatnych drukarzy, np. Nikifor Tarasiew i Andronik Niewieża (syn Piotra Mścisławca), którzy prowadzili własne typografie. Wszystkie te cztery oficyny: anonimowa drukarnia (1555–1568), drukarnia Iwana Fiodorowa i Piotra Mścisławca (1563–1565), typografia Nikifora Tarasiewa (1568) oraz drukarnia Andronika Niewieży (1587–1602) zajmowały się wydawaniem ksiąg wyłącznie w języku cs. Były to zazwyczaj teksty liturgiczne lub niezbędne do sprawowania sakramentów. Wspólnie typografie te wydały 22 księgi. Niestety, pełnego kodeksu cs. Biblii wśród tych pozycji nie odnajdziemy.

W XVII wieku na terenie samej Moskwy istniała już tylko jedna oficyna, tzw. Pieczatnyj Dwor (1614–1721), przemianowana później na Typografię Synodalną (1721–1917). Była to instytucja państwowa zatrudniająca miejscowych drukarzy. Skoncentrowanie działalności wyda-

⁵⁹ Ibidem, s. 253.

⁶⁰ Ibidem, s. 255; Говорова А. А., Куприянова Т. Г., 2001, *История книги. Учебник для вузов*, <http://www.hi-edu.ru/e-books/НБ/12-1.htm> [12.09.2010].

⁶¹ Cyt. za Naumow A., 1993, *Teologiczny aspekt druku (na materiale najstarszych wydań cerkiewnosłowiańskich)*, zob. *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji. Kraków 7–10 XI 1991*, Kraków, s. 79–91.

wniczey w stolicy, pod czujnym okiem cara i patriarchy, miało służyć standaryzacji tekstów liturgicznych przez całe stulecia zniekształcanych przez kopistów. W XVII wieku wydała ona łącznie 666 pozycji⁶². To, co charakteryzowało druk moskiewski, to wzorowany na rękopiśmiennych zabytkach zdobniczy styl i technika druku dwubarwnego⁶³ oraz posłowie umieszczane na końcu księgi.

Narodziny drukarstwa w Państwie Moskiewskim spowodowały wzrost znaczenia „книжной sprawy”, tj. rewizji ksiąg cerkiewnych, w tym cs. tekstu Biblii. Jednak w XVI wieku Ruś Moskiewska nie doczekała się pełnego wydania tekstu Nowego Testamentu⁶⁴. Również w wieku XVI, jak również XVII, w atmosferze burzliwych sporów wokół korekty i rewizji świętych ksiąg, nie odważono się na wydanie zweryfikowanego całego tekstu Pisma Świętego. Powstaje pytanie dlaczego? Przecież zarówno zaplecze drukarskie, zapotrzebowanie na Biblię, jak i możliwość zbytu stwarzały doskonale ku temu warunki. Próby niewątpliwie były podejmowane – wystarczy wspomnieć metropolitę Cypriana, Maksyma Greka, patriarchę Filareta czy też patriarchę Nikona.

Przyczyn mogło być kilka. Po pierwsze, wspomniana wcześniej silnie rozwinięta tradycja rękopiśmienna, która hamowała w pewnym stopniu rozwój drukarstwa, a tym samym powstanie pełnego, drukowanego wydania Biblii. Po drugie, dużą przeszkodę stanowiła obecna w Państwie Moskiewskim cenzura carska i cerkiewna, o wiele silniejsza niż na przykład na terenie południowo-zachodniej Rusi, gdzie teksty drukowane były w kilku kulturowych centrach (w Wilnie, Lwowie, Ostrogu), a władze cerkiewne nie zawsze miały w nie wgląd. Na terenie Rusi Moskiewskiej centralizacja drukarstwa i cenzura powodowały niekończące się spory

⁶² Bolek A., 1993, *Ogólna charakterystyka druków moskiewskich XVI–XVII wieku*, [w:] *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji. Kraków 7–10 XI 1991*, Kraków, s. 201–210.

⁶³ Technika ta polegała na tym, że najpierw cały skład pokrywano czarną farbą, a następnie części, które miały być koloru czerwonego, ścierano i pędzlem lub małymi wałeczkami pokrywano czerwoną farbą. Na koniec wszystko jednocześnie odbijano w prasie, zob. Szwejkowska H., 1987, s. 255.

⁶⁴ Bolek A., 1993, s. 201–210.

w kwestii normalizacji tekstu oraz sprawiały, że droga do wypracowania konsensusu była dłuższa, trudniejsza, co tym samym oddalało w czasie powstanie pełnej wersji Biblii.

Niewątpliwie ważnym powodem był też strach władz cerkiewnych przed reakcją ludzi na wprowadzane zmiany. Wierni byli przyzwyczajeni do świętej tradycji przekazywanej w Piśmie Świętym z pokolenia na pokolenie. Dlatego też każda korekta mogła pociągnąć za sobą nieobliczalne dla Kościoła prawosławnego skutki. Strach był uzasadniony, gdyż jak pokazała historia, próba wprowadzenia reformy doprowadziła do rozłamu i podzieliła na stulecia Kościół prawosławny (wyodrębnienie się staroobrzędowców). Dlatego też wydana w Moskwie w 1663 roku Biblia była jedynie przedrukiem *Biblii Ostrogskiej* (1581), powstałej na terenie południowo-zachodniej Rusi.

Jednak liczne niedociągnięcia językowe, m.in. niedokładność tłumaczenia, opuszczenie niektórych wyrazów i całych wersetów biblijnego tekstu, dodawanie wyrazów i zwrotów, których nie było w greckim oryginale, oraz mieszanie kolejności biblijnych ksiąg – wszystko to sprawiło, że 10 lat później, za czasów patriarchy Joachima (1674–1690), na soborze 1673 roku postanowiono przetłumaczyć **Библію всю вновъ Бетхій и Новый Заветы съ книгъ греческихъ**. W tym celu do Moskwy przyjechał absolwent Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego Epifaniusz Sławiniecki. Przed śmiercią zdążył wraz z powołaną przez siebie komisją biblijną ukończyć Pięcioksiąg oraz Nowy Testament (1673–1674)⁶⁵. Rewizja przekładu została dokonana m.in. na podstawie europejskiego wydania Septuaginty (Frankfurt, 1597, Londyn 1587 i 1600), tzw. *Czudowskiego Nowego Testamentu* (XIV wiek) autorstwa metropolity Aleksego (1293/8–1378) oraz *Ewangieliarza* z 1383 roku. W przedmowie Epifaniusz

⁶⁵ Po śmierci Sławinieckiego prace nad tekstem Dobrej Nowiny były kontynuowane w latach 1678–1679 przez nowo powołaną komisję. Szerzej na temat zmian wprowadzonych przez Epifaniusza Sławinieckiego zob. Исаченко Т. А., 2002, *Новый Завет «Перевода и стяжания» иеромонаха Чудова монастыря Епифания (Славинецкого) после трети XVII в.*, «Вопросы Языкознания», № 4, Москва, с. 73–92.

Sławiniecki szczegółowo przedstawił cel swojej pracy i wskazał, w czym przejawia się niedoskonałość moskiewskiego wydania *Biblii* (1663):

В Славянской Библии премногая суть прегрешения в речениях и разумении, не от хитрости, но от простоты и неведения, и несогласие величайшее с еллинского Седмдесятых преводников. Грех великий есть нам славеном [...] и укоризна и безчестие крайнейшее от иностранных народов, яко не имамы Библии добре переведенныя, паче же в священном Евангелии премногая суть погрешения⁶⁶.

Dlatego też, dokonując korekty, starał się, aby słowiańskie tłumaczenie w sposób dosłowny odzwierciedlało grecki oryginał. Pośrednikiem w przekazaniu greckich wzorców był język cs. w południowej (kijowskiej, małoruskiej) odmianie, który znał i którym posługiwał się sam Sławiniecki⁶⁷:

Основной принцип (так называемый «буквализм») непосредственно вытекает из ситуации, заданной, с одной стороны, полемикой со старообрядцами, с другой – с латинствующими и протестантствующими [...]. Переводчикам предстояло дать новое толкование местам, превратно толкуемым старообрядцами (то есть оказаться в следовании греческим подлинникам более точными их интерпретаторами, чем сами начетчики-старообрядцы). С другой стороны, эта чрезвычайная (и, к сожалению, даже чрезмерная) степень точности была необходима для обличения «неправильности» (а значит несправедности) новых западных переводов⁶⁸.

⁶⁶ Сут. за: Евсеев И. Е., 1916, *Очерки по истории славянского перевода Библии*, http://bibliapologet.by.ru/statii/Slav_b.htm [28.03.2011].

⁶⁷ Успенский Б. А., 2002, с. 420; Бобрик М. А., 1990, *Представления о правильности текста и языка в истории книжной sprawy в России (от XI до XVIII в.)*, «Вопросы Языкознания», № 4, Москва, с. 61–85. Oddziaływanie małoruskiej tradycji uwidoczniło się w obszarze ortografii i ortoepii, a grecki wpływ jest zauważalny przede wszystkim na płaszczyźnie składni i częściowo morfologii, zob. Успенский Б. А., 2002, с. 437.

⁶⁸ Исаченко Т. А., 2009, *Московская книжность XVI–XVII вв.: переводческая школа митрополичьего и патриаршего скриптория*, автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва, с. 20.

W rezultacie korektorskiej działalności Epifanusza Sławinieckiego i jego współpracowników język cs. moskiewskiej redakcji uległ znacznym modyfikacjom: po pierwsze – przybliżył się do językowej normy Rusi Kijowskiej, po drugie – uległ greycyzacji⁶⁹ i po trzecie – w związku z tym, że język cs. Rusi Moskiewskiej był poprawiany zgodnie z opisami języka cs. ujmującymi w reguły gramatyczne cerkiewszczyznę w małoruskiej odmianie, rewizja ksiąg przyjęła czysto gramatyczny charakter.

Pomimo tego, że – jak zauważa I. E. Ewsiejew – przedsięwzięcie to nie było pod względem językowym do końca udane (błędy wcześniejszych pokoleń nie zostały poprawione)⁷⁰, pod koniec XVII wieku tłumaczenia Epifanusza Sławinieckiego i jego pomocników uważano za wzorcowe i stawiano na równi z przekładem tzw. *Czudowskiego Nowego Testamentu* oraz z pracami Maksyma Greka.

XVIII wiek niewiele zmienił w kwestii produkcji moskiewskiej drukarni. Wprawdzie oficynę opuściło prawie dwa razy więcej pozycji niż w wieku XVII (1376 ksiąg), jednak trzon wydań nadal stanowiły księgi liturgiczne (67,5%)⁷¹. Teksty o charakterze świeckim nieprzerwanie pozostawały poza obszarem zainteresowań drukarzy Typografii Synodalnej.

Za osiągnięcie XVIII wieku można uznać pojawienie się drukiem w 1708 roku w Państwie Moskiewskim pierwszego, całościowego wydania Nowego Testamentu, które do końca wieku doczekało się aż 17 edycji⁷², ale przede wszystkim ukazanie się w Petersburgu w 1751 roku tzw. *Biblii cesarskiej Elżbiety*.

⁶⁹ Należy tu zaznaczyć, że w odróżnieniu od tzw. drugiego wpływu południowo-słowiańskiego, którego efektem była greycyzacja i archaizacja języka, tzw. trzecia fala wpływów zaowocowała przede wszystkim greycyzacją, wprowadzoną przez zwolenników patriarchy Nikona. Archaizacja została zachowana po stronie staroobrzędowców, którzy nie przyjęli reform i nawoływali do zachowania starych obrzędów, zob. Успенский Б. А., 2002, c. 412. Szerzej o reformie zob. Bilington J. H., 2008, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków, s. 122–129, Riasanonsky N. V., Stienberg M. D., 2009, *Historia Rosji*, Kraków, s. 204–208.

⁷⁰ Евсеев И. Е., 1916.

⁷¹ Bolek A., 1993, s. 201–210.

⁷² Ibidem, s. 201–210.

2.2.2. Ruś południowo-zachodnia

W tym czasie, gdy ruskie księstwa północnego wschodu stopniowo były wchłaniane przez Moskwę, ludność Rusi Małej i Białej w 1569 roku została wcielona do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na tych terenach Kościół prawosławny zmagał się w tym czasie zarówno z „łacinnikami” i wprowadzoną unią (1596), jak też z protestantami. Chcąc zachować czystość wiary, dawne tradycje i obyczaje, a jednocześnie uchronić wiernych przed apostazją, prawosławni możnowładcy w osobie m.in. księcia Konstantego Ostrońskiego, hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego Grzegorz Chodkiewicza oraz bractw we Lwowie i Kijowie postanowili przeciwdziałać wpływowi innowierców oraz szerzącej się unii i aktywnie włączyli się do polemik religijno-wyznaniowych. Jednak dyskusja z nowymi nurtami religijnymi i nauką Kościoła łacińskiego wymagała dostarczenia ksiąg zgodnych z kanonami Kościoła prawosławnego, a tych brakowało. W związku z tym powstały liczne typografie wydawnicze, m.in. w Zabłudowie⁷³, Wilnie, Lwowie, Ostrogu, Dermaniu oraz drukarnie brackie we Lwowie, Wilnie, Mohylewie, Łucku, Mińsku, Krzemieńcu, Kijowie i Jewiu⁷⁴, w których drukowano nie tylko księgi liturgiczne (ewangeliarze, psalterze, służebniki, czasosłowy, oktoichy, triody, mineje, apostoły, akatysty, ustawy, półustawy, ewangelie pouczające czy też katechizmy), ale również – w odróżnieniu od oficyn Rusi Moskiewskiej – utwory polemiczne, filozoficzno-moralizatorskie, kazania i posłania. W tym celu możnowładca Grzegorz Chodkiewicz zaprosił do współpracy wydawców pierwszej drukowanej książki ruskiej Iwana Fiodorowa i Piotra Mścisławca. W założonej przez niego drukarni w Zabłudowie powstała rada literacko-wydawnicza, której

⁷³ W Zabłudowie swoją drukarską działalność kontynuowali uciekinierzy z Moskwy: Iwan Fiodorow i Piotr Mścisławiec. Iwan Fiodorow przyjechał następnie do Lwowa, gdzie założył pierwszą typografię na Ukrainie. Niedługo potem zatrudnił się w nowo powstałej oficynie księcia Wasyla Konstantego Ostrońskiego w Ostrogu.

⁷⁴ Zob. Mironowicz A., 2004, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, zob. *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 52–68.

jednym z głównych zadań było przygotowanie do druku cs. Biblii. Jak zauważa L. Citko, w ten sposób podlascy drukarze wyprzedzili przynajmniej o 20 lat program księcia Konstantego Ostrońskiego. Plan jednak nie został zrealizowany najprawdopodobniej z powodu braku odpowiedniego oryginału, którego nie udało się zdobyć specjalnie wysłanemu w tym celu do Moskwy do cara Iwana Groźnego poselstwem⁷⁵.

Jak zauważa Z. Jaroszewicz-Pieresławcew⁷⁶, w XVI wieku w zakładaniu warsztatów typograficznych na ziemiach południoworuskich przeważały inicjatywy prywatne. Pozwoliło to na pojawienie się pełnego tekstu Pisma Świętego w przekładzie na „prostą mowę”: *Biblii ruskiej* autorstwa Franciszka Skoryny (1517–1519) oraz licznych wydań Nowego Testamentu, np. *Ewangeliarza Peresopnickiego* (1556–1561, pierwsza próba przetłumaczenia Dobrej Nowiny na ówczesny język ukraiński), *Ewangeliarza Wasyla Ciapińskiego* (wydany około 1580 roku w wersji cs. z równoległym tłumaczeniem na współczesny język białoruski) czy *Nowego Testamentu* Walentego Nehalewskiego (1581). Wiek XVII usunął na bok oficyny prywatne i przodować zaczęły drukarnie klasztorne. Z kolei w następnym stuleciu swoją działalność drukarską, rozpoczętą jeszcze w XVI wieku, rozwinęły typografie unickie, bazylianów: wileńska, supraska i poczajowska.

W związku z tym, że „język wielu już wydawnictw na ziemiach białoruskich i ukraińskich różnił się od wydań rękopiśmiennych, zaś staro-cerkiewno-słowiański bez systematycznej nauki był zupełnie niezrozumiały”⁷⁷, zakładano szkoły i uczelnie, w których wykładano nie tylko grekę i język cs., ruski, ale również łacinę i polski. Wśród nich wy-

⁷⁵ Citko L., 2010, *Piśmiennictwo ławry Supraskiej: na styku tradycji Wschodu i Zachodu*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. II: *Historia, kultura, język*, pod red. Z. Abramowicz i J. Ławskiego, Białystok, s. 65–74.

⁷⁶ Jaroszewicz-Pieresławcew Z., 2004, *Drukarstwo cyrylickie w Rzeczypospolitej*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 9–32.

⁷⁷ Topolska M. B., 2004, *Mecenas i drukarze ruscy na pograniczu kulturowym w XVI–XVIII w.*, zob. *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, por red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 33–51.

różniały się Akademia Ostrogska⁷⁸ oraz Kolegium Kijowsko-Mohylańskie. Dlatego właśnie tutaj, na ziemiach południowej Rusi, powstały pierwsze gramatyki języka scs.: w Wilnie w 1586 roku (*Grammatika słowienska jezyka*), we Lwowie w 1591 roku (*Adelfotes. Grammatika dobrogłagolivago jellinosłowienskogo języka...* Arseniusza Elassonskiego), w Wilnie w 1596 roku (*Grammatika słowienska Wawrzyńca Zizaniego*), w Jewiu, niedaleko Wilna w 1619 roku (*Grammatika sławienskija Melecjusza Smotryckiego*). Ich zadaniem była kodyfikacja cerkiewszczyzny.

Co się tyczy druku Nowego Testamentu czy też pełnych kodeksów Biblii, sytuacja na ziemiach południowej Rusi w porównaniu z działalnością wydawniczą Rusi Moskiewskiej przedstawiała się znacznie lepiej. W 1580 roku Iwan Fiodorow wydał w drukarni księcia Wasyla Konstantego Ostrogskiego *Nowy Testament z Psalterzem*. W 1581 roku w tej że drukarni w Ostrogu światło dzienne ujrzało pierwsze, pełne i – co najważniejsze – poprawione wydanie tekstu Biblii. Jak podkreślają autorzy *Истории книги*,

памятник не только культуры восточнославянских народов, но и полиграфического искусства. Замечательный образец духовной книги, где нет ни одной лишней детали, где каждое орнаментальное украшение и текст сложно сплетены между собой и неотделимы друг от друга в постижении истинного смысла Писания⁷⁹.

Rok 1611 zaowocował wydaniem w Jewiu *Ksiąg Nowego Testamentu*. Z kolei w 1798 roku poczajowską prasę opuściła monumentalna, pięciotomowa *Biblia cerkiewnosłowiańska*.

Pojawienie się *Biblii Ostrogskiej* w 1581 roku kończy u zachodnich i południowych Słowian druk zredagowanych tekstów biblijnych. Jed-

⁷⁸ Na temat Akademii Ostrogskiej zob. Kempa T., 2006, *Akademia i Drukarnia Ostrogska*, Ostróg; Kempa T., 2002, *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 55–79.

⁷⁹ Говорова А. А., Куприянова Т. Г., 2001.

nocześnie wydanie to staje się wzorcowym i od tej pory przyjmuje na siebie funkcje nosiciela językowej normy⁸⁰.

Przyczyn tak dużej liczby wydań Biblii można zapewne upatrywać w tym, że na terenach południowo-zachodniej Rusi cenzura państwowa i cerkiewna nie były tak rygorystyczne jak na obszarze Rusi Moskiewskiej, w związku z tym wydawcy niezwiązani bezpośrednio ze strukturami cerkiewnymi mogli drukować częściej, więcej, a nawet tworzyć nowe tytuły⁸¹. Również sami protektorzy nie szczędzili funduszy i wysiłku, aby zdobyć argument w religijnej walce z innowiercami.

2.2.3. Ruś Moskiewska po przyłączeniu Rusi południowej z Kijowem

Dualizm państwa rosyjskiego i odwieczna rywalizacja między Moskwą a Kijowem znajdowały odzwierciedlenie również w sferze języka. Zarówno Ruś Moskiewska, jak i południowo-zachodnia posiadały własną, różniącą się znacznie od siebie tradycję języka cs. Mówiąc jednak o walce tych dwóch tradycji, nie należy traktować którejs z nich jako mniej czy też bardziej poprawnej. W XVI wieku obie posiadały równe szanse, aby pretendować do posiadania miana ogólnopaństwowej. To, co je łączyło, to dążenie do jak największej greyczacji tekstu Pisma Świętego⁸². Norma kijowska była jednak mniej ujednoliconą i konsekwentną niż norma wielkoruska. Przyczyną takiego stanu rzeczy był fakt, że drukarstwo Rusi Moskiewskiej skupione było wokół jednego centrum, Moskwy, i wszystkie wydania ksiąg liturgicznych podlegały specjalnej, cerkiewnej weryfikacji. Na terenie południowo-zachodniej Rusi teksty drukowane były

⁸⁰ Алексеев А. А., 1999, с. 406.

⁸¹ Należy tu podkreślić, że typografie na ziemiach Rzeczypospolitej oprócz przywilejów zapewniających prawa autorskie otrzymywały również przywileje pełniące rolę cenzorską, por. Jaroszewicz-Pieresławcew Z., 2004, s. 9–32.

⁸² Камчатнов А. М., 1996, *Об усовершенствовании церковнославянского перевода Св. Писания*, [в:] *Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского института. Материалы 1992–1996*, Москва, с. 129–132.

w kilku kulturowych centrach (we Lwowie, Wilnie, Ostrogu), a władze cerkiewne nie zawsze miały w nie wgląd⁸³. Na terenach Slavia Orthodoxa zupełnie inaczej patrzono też na kwestię normalizacji tekstu Pisma Świętego: korektorzy moskiewscy nieuznający autorytetu Greków⁸⁴ za podstawę do tłumaczeń przyjęli „stare”, „prawidłowe” przekłady z greki, tj. słowiańskie teksty rękopiśmienne. Z kolei weryfikatorzy kijowscy starali się skolacjonować tekst cs. Biblii z oryginałem greckim w nowym, europejskim (najczęściej weneckim) wydaniu, ignorując praktycznie rodzime księgi rękopiśmienne⁸⁵.

W XVI wieku, gdy zakończył się proces centralizacji ziem północno-wschodniej Rusi wokół Moskwy, tradycja moskiewska na pewien czas wyparła tradycję kijowską:

Москва была сильна, богата и православна, она не знала унии, и православие в ней не подвергалось никакой опасности. Южно-русские деятели видели в ней патрона, который может оценить их труды, у которого они могут найти сбыт своим произведениям, к которому они могут прибегнуть в случае надобности за защитою⁸⁶.

Jednak już w XVII wieku (1686) w wyniku włączenia do Państwa Moskiewskiego lewobrzeżnej Ukrainy (tzw. wschodniej Małorusi) nastąpiła masowa ekspansja kultury południowej na tereny Rusi Moskiew-

⁸³ Dopiero Piotr Mohyla w 1632 roku zaznaczył, aby „bractwo nie ośmielało się publikować ksiąg bez biskupiego błogosławieństwa”, cyt. za: Mironowicz A., 2004, s. 68.

⁸⁴ Nieufność w stosunku do Greków swoimi korzeniami sięgała unii florenckiej (1439). Przystępując do niej, naród grecki zdradził prawdziwą wiarę, za co został ukarany przez Boga niewolą i utratą Konstantynopola. Co więcej, Grecy, przybywając do Rosji, często nadużywali gościnności gospodarzy: pod postacią bogobojnych mnichów pojawiała się tu wielu zwykłych oszustów, podających się nieraz za najwyższych dostojników kościelnych. W związku z tym, że Grecy przebywali wśród „nieczystych” Turków, ludność rosyjska uważała ich za pohańbionych, zob. Iwaniec E., 1977, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*, Warszawa, s. 25.

⁸⁵ W praktyce rewizja odbywała się nie na podstawie greckich tekstów, a w oparciu o południowo-zachodnie wydania tych ksiąg, zob. Бобрин М. А., 1990, s. 61–85.

⁸⁶ Соболевский А. И., 1980, *История русского литературного языка*, Ленинград, с. 94–95.

skiej (tzw. trzecia fala wpływów południowosłowiańskich), która objęła praktycznie wszystkie dziedziny życia. Moskwa potrzebowała w tym czasie ludzi zdolnych do tego, aby podnieść poziom wykształcenia duchowieństwa, pomóc w walce ze schizmą. Przeniesienie kijowskiej nauki do Moskwy było jednak trudnym przedsięwzięciem. Wynikało to przede wszystkim z tego, że źródło wiedzy wydawało się podejrzanе, zatrute ła-cińskim katolicyzmem, a sam język był uważany za „przeklęty”⁸⁷. Dlatego też w krótkim czasie „nauka kijowska” spotkała się z ostrym sprzeciwem. Konsekwencją tego był m.in. zakaz rozpowszechniania w Moskwie ksiąg „литовской печати”. Według N. S. Trubieckiego

После присоединения Украины такое сосуществование двух традиций церковнославянского языка стало невозможным. Должна была наступить унификация. Процесс этот протекал не безболезненно: всем известно, сколько бури вызвало исправление московских богослужебных книг по львовским и киевским образцам и деятельность в Москве киевских ученых. Как бы то ни было, в XVII в. киевская традиция церковнославянского языка одолела московскую, вытеснила ее в старообрядческое подполье, а сама воцарилась в Москве, сделавшись отныне общерусской⁸⁸.

Jednak dostosowując się do nowych warunków, tradycja kijowska sama też uległa nieznacznym zmianom, zapożyczając niektóre cechy tradycji moskiewskiej⁸⁹.

2.2.4. Biblia Ostrogska 1581 roku

Jest to pierwsza drukowana Biblia, jaka pojawiła się na terenie południowo-zachodniej Rusi, wchodzącej w skład Wielkiego Księstwa Li-

⁸⁷ Heller M., 2005, s. 279.

⁸⁸ Трубецкой Н. С., 2012, *Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада а с Востока*, Москва, с. 39.

⁸⁹ Виноградов В. В., 1982, *Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков*, Москва, с. 12.

tewskiego. Inicjatorem jej powstania był książę Konstanty Ostrogski, wojewoda kijowski i jednocześnie protektor Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej.

Akademia Ostrogska oraz związana z nią drukarnia miały neutralizować wpływy jezuitów, zapowiadających już od 1570 roku swoimi poczynaniami unię obu Kościołów⁹⁰, oraz stworzyć silny ośrodek myśli prawosławnej w Rzeczypospolitej. Ostrogski zdawał sobie sprawę, że na tym terenie druku Biblii doczekali się już wcześniej zarówno katolicy, jak i protestanci (*Biblia brzeska* 1663 roku). Dlatego też w walce z latynizacją wydanie Pisma Świętego uważał za sprawę priorytetową.

Od strony technicznej osobą odpowiedzialną za przygotowanie do druku i wydanie Biblii został Iwan Fiodorow (lwowski drukarz), a pomagał mu jego uczeń Hryń Iwanowicz. W tym celu nie tylko kompletował on niezbędne urządzenia drukarskie w Ostrogu, ale też udał się do Turcji i Mołdawii w celu poszukiwania rękopiśmiennych przekładów Pisma Świętego w języku słowiańskim. Niestety, nie udało mu się znaleźć żadnego egzemplarza Biblii zawierającego przekład całego Starego Testamentu. Sam książę również poszukiwał odpowiednich egzemplarzy Biblii w Rzymie. Papież Grzegorz XIII przesłał mu rękopiśmienny egzemplarz Pisma Świętego, jednak nie był to przekład pełnej Biblii na język cs. Jedyny pełny rękopiśmienny egzemplarz, jaki udało się zdobyć Ostrogskiemu i na jakim w istotnej mierze oparto druk *Biblii Ostrogskiej*, otrzymał on w 1573 roku od cara Iwana Groźnego za pośrednictwem litewskiego posła Michała Haraburdy⁹¹. Wbrew oczekiwaniom ówczesnych wydawców nie był to kodeks pochodzący z czasów księcia Włodzimierza, a – jak ustalił J. Dobrovský⁹² – Biblia z 1499 roku arcybiskupa nowogrodzkiego Gennadiusza.

⁹⁰ Topolska M. B., 2004, s. 33–51.

⁹¹ Kempa T., 2004, *Drukarnia Ostrogska*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 108–111.

⁹² Камчатнов А. М., 1998, с. 6.

Za stronę merytoryczną wydania Biblii odpowiadał Herasym Smotrycki, szlachcic rodem z Podola, który u wojewody kijowskiego księcia Ostrońskiego pełnił przez pewien czas funkcję podskarbiego, jak również Grecy pochodzący z Krety, którzy przybyli do Ostroga z Włoch: zwolennik unii Dionizy Rallu (Paleolog) oraz Eustachy Nathanael, czuwający nad poprawnością nielicznych w *Biblii Ostrońskiej*⁹³ tekstów w języku greckim.

Druk *Biblii Ostrońskiej* rozpoczął się w 1580 roku, a zakończył w sierpniu 1581 roku. W zachowanych wydaniach istnieją dwie różne daty wskazujące na koniec druku: w nielicznych egzemplarzach 12 lipca 1580 roku i w większości 12 sierpnia 1581 roku. Dawniej uważano, że świadczą one o istnieniu dwóch wydań Biblii. Jednak jest to wynik opóźnień w druku, związanych z problemami w tłumaczeniu poszczególnych fragmentów Pisma Świętego (przede wszystkim Starego Testamentu), jak też kilkakrotnego zwiększania nakładu w trakcie druku. Świadczą o tym również pewne różnice występujące pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami tekstu. Dlatego też można mówić o co najmniej kilku nakładach *Biblii Ostrońskiej*⁹⁴:

O popularności, jaką *Biblia Ostrońska* cieszyła się w Państwie Moskiewskim świadczyć może fakt, że w XVII w. znajdowała się ona w wielu rosyjskich bibliotekach klasztornych, częstokroć w kilku a nawet kilkunastu egzemplarzach⁹⁵.

Biblia doczekała się przedruku w 1663 roku w Moskwie (była to tzw. *Biblia Moskiewska*), a następnie w Supraślu w 1743 roku, „kosztem Jerzego Bułhaka bpa pińskiego”, a staraniem bazylikańskich wydawców Innocentego Charkiewicza i Teofila Lacewicza⁹⁶. Jej wydanie miało duże znaczenie dla stosunków panujących w Rzeczypospolitej oraz dało wyznawcom prawosławia ważny atut w polemice z ewangelikami i katolikami.

⁹³ Kempa T., 2004, s. 111.

⁹⁴ Ibidem, s. 112.

⁹⁵ Ibidem, s. 113.

⁹⁶ Topolska M. B., 2004, s. 33–51.

Będąc pierwszym cs. drukowanym wydaniem Pisma Świętego, *Biblia Ostrogska* zakończyła siedmiowiekowy etap historii rękopiśmiennego tekstu i posłużyła za podstawę do kolejnych cs. wydań⁹⁷. Analiza filologiczna przeprowadzona przez A. A. Aleksiejewa wykazała, że przekład 1580–1581 roku został wykonany na bazie *Biblii Gennadiusza* (1499)⁹⁸, co pozwoliło zakończyć powodzeniem prace mające na celu wydanie kodeksu, „который воплотил в себя главную текстологическую традицию славянского перевода Священного Писания”⁹⁹.

Tekst *Biblii Ostrogskiej* był w mniejszym lub większym stopniu zestawiony z greckim wydaniem Septuaginty z 1518 roku (lub z jednym z jego późniejszych przedruków). W kręgu skolacjonowanych ksiąg znalazły się również m.in. łacińska Wulgata, czeska *Biblia Melantricha* czy też *Biblia ruska* Franciszka Skoryny¹⁰⁰. Jak pisali M. Taube¹⁰¹ i H. Olmsted¹⁰², przygotowując do druku *Biblię Ostrogską*, jej redaktorzy posiłkowali się przekładem Maksyma Greka, którego osoba stanowiła dla nich niezaprzeczalny autorytet. Podobieństwo to znalazło odzwierciedlenie przede wszystkim na płaszczyźnie pojmowania „poprawności” tekstu biblijnego, tj. zgodności z greckim oryginałem, z częstym wykorzystaniem grecyzmów i jednocześnie z troską o jasność przekazu¹⁰³. Wszechstronną analizę ortograficzno-graficzną języka *Biblii Ostrogskiej* w odniesieniu do jej poprzedniczki, *Biblii Gennadiusza* (1499), przeprowadził Чжи Хен Хан w swojej rozprawie doktorskiej

⁹⁷ Алексеев А. А., 1999, с. 407.

⁹⁸ Potwierdził on tym samym tezę wysuniętą dwa stulecia wcześniej przez czeskiego slawistę J. Dobrovskiego, zob. Камчатнов А. М., 1998, с. 6.

⁹⁹ Алексеев А. А., 1990, *Место Острожской Библии в истории славянского текста Священного Писания*, [в:] *Острожская Библия. Сборник статей*, Москва, с. 72.

¹⁰⁰ Бобрик М. А., 1990, с. 61–85.

¹⁰¹ Taube M., Olmsted L. M., 1987, “*Povest’o Esfiri*”: *The Ostroh Bible and Maksim Grek’s Translation of the Book of Esther*, *Harvard Ukrainian studies*, vol. 11, No 1/2, s. 100–117.

¹⁰² Olmsted H. M., 1987, *A learned Greek Monk in Muscovite exile: Maksim Grek and the Old Testament Prophets*, *Modern Greek Studies*, vol. 3, s. 1–74.

¹⁰³ Бобрик М. А., 1990, с. 61–85.

pt. *Острожская Библия 1581 г.: направления книжной sprawy новозаветных книг*¹⁰⁴.

2.2.5. Biblia Moskiewska 1663 roku

W celu korekty *Biblij Ostrogskiej* (1581), na prośbę cara Aleksego Michajłowicza (1629–1676), do Moskwy w latach 1649–1650 przybyli z Kijowa Arseniusz Koreckij oraz Damaskin Ptickij. Jednak wraz z usunięciem Nikona ze stanowiska patriarchy plany korekty legły w gruzach. Rewizja ograniczyła się jedynie do zamiany przestarzałych słów i zwrotów na nowsze oraz do wprowadzenia poprawek ortograficznych, por.: **отъ лица врагъ** zostało zamienione przez **отъ лица врага, краснѣю** ⇒ **краснаа, дщери** ⇒ **дщере, дѣвицѣ** ⇒ **дѣвицы**, zamiast **сѣтворимъ** wprowadzono **сотворимъ, въспать** ⇒ **вспать**; **власожелѣца и проходню** zamieniono greckim **πλειάδς** (gr. πλειάδες, pol. ‘plejada’, gwiazdozbiór’) i **еспера** (gr. εσπερα, pol. ‘gwiazda wieczorna’, ‘Orion’) (Hb 9:9)¹⁰⁵.

2.2.6. Biblia Elżbietańska 1751 roku

Zapotrzebowanie na nowe wydanie Pisma Świętego było bardzo duże. Nie dość, że dostęp do pierwszych drukowanych edycji *Biblij Ostrogskiej* (1581) czy też *Moskiewskiej* (1663) był ograniczony, to również sam tekst nie zawsze był zrozumiały nie tylko przez zwykłych wiernych, ale i przez duchownych. Co więcej, świadomość niedoskonałości pierwszego drukowanego wydania Biblii była tak duża, że już po upływie 10 lat od momentu jej publikacji sobór podjął decyzję o konieczności przepro-

¹⁰⁴ Хан Чжи Хен, 2010.

¹⁰⁵ Благовещенский М. Д., 1899 (2008), *Книга Плач: опыт исследования исагогико-эксегетического (магистерская диссертация)*, Киев (Москва), с. 265–267, http://karatuz.prihod.ru/tolkovanie_biblii/view/id/26870; Юнгеров П. А., 1910, *Ведение в Ветхий завет. Книга 1*, <http://www.e-reading.org.ua/bookbyauthor.php?author=19115> [28.04.2011].

wadzenia kolejnej korekty ksiąg Starego i Nowego Testamentu¹⁰⁶. Prace były kontynuowane również za czasów Piotra I. Car uważał, że Biblia powinna być dostępna dla wszystkich, niezależnie od statusu społecznego: zarówno dla ludzi prostych, niewykształconych, jak i uczonych. 14 listopada 1712 roku wydał on rozporządzenie w sprawie ponownej korekty słowiańskiego tłumaczenia Biblii, a dokładniej Starego Testamentu. Za podstawę miał służyć jedynie grecki przekład LXX (Septuaginta – grecki przekład Starego Testamentu). W skład Pierwszej Komisji 1712 roku wszedł archimandryta Teofil Łopatynski, absolwent Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego, oraz grecki mnich Sofroniusz Lichud, wykładowca helleńsko-słowiańskich szkół w Moskwie¹⁰⁷. Na pomocników car Piotr I wyznaczył Fiodora Polikarpowa, dyrektora moskiewskiej drukarni, Mikołaja Siemienowa oraz mnichów Teologa i Józefa. Nad prawidłowym przebiegiem prac czuwał metropolita Stefan Jaworski¹⁰⁸. Do niego też należało podejmowanie ostatecznych, niekiedy spornych, decyzji¹⁰⁹.

Tłumacząc i poprawiając Biblię, redaktorzy odwoływali się, jak się później okazało¹¹⁰, nie tylko do greckiego tłumaczenia Septuaginty – posilkowali się też hebrajskim oraz łacińskim tłumaczeniem Pisma Świętego:

Как просвещенные деятели на ниве Божией, они поняли разумно данную им задачу, присоединив к одному указанному источнику богооткровенной истины другие, не указанные, но также необходимые для надлежащего ее познания [...]. Они отважи-

¹⁰⁶ Zob. rodz. I, par. 2.2.1. *Wielkie Księstwo Moskiewskie*.

¹⁰⁷ Od 1701 roku do 1775 szkoła nosiła nazwę: Akademia Słowiańsko-Łacińska, a w latach 1775–1814 Akademia Słowiańsko-Grecko-Łacińska.

¹⁰⁸ To właśnie on po śmierci patriarchy Adriana w 1700 roku objął tron patriarszy, jednak nie podniesiono go do godności patriarchy. W sprawach cerkiewnych się miał radzić u pozostałych biskupów, którzy na ten czas byli zobowiązani przyjechać do Moskwy, a o wszystkich podejmowanych decyzjach informować cara i prosić go o zgodę. Było to faktyczne podporządkowanie Cerkwi władzy świeckiej oraz ograniczenie jej działalności, zob. Чистович И. А., 1860 (2006), *Исправление текста славянской Библии перед изданием 1751 года*, Moskwa, s. 483.

¹⁰⁹ Евсеев И. Е., 1916.

¹¹⁰ Na ten fakt zwróciła uwagę dopiero Trzecia Komisja 1735 roku.

лись «по своему разсуждению» (Предисловие к Елисаветинской Библии) расширить указанную им задачу, осмелились [...] превысить свои полномочия для наибольшего усовершенствования славянского перевода Библии¹¹¹.

W miejscach, w których słowiański tekst różnił się od greckiego oryginału, dokonywali oni nowego tłumaczenia, wprowadzali nowe lub też usuwali zbędne leksemy. Jako pierwsi, wzorując się na Wulgacie, cały tekst podzielili na wersety, w niektórych miejscach wstawili spisy treści, dokonali nowego podziału na rozdziały oraz poddali korekcie rachubę czasu biblijnego¹¹².

Prace redaktorskie wszystkich ksiąg Starego Testamentu (oprócz Psalterza¹¹³) zostały zakończone w 1720 roku i przekazane Świętobliwemu Synodowi Rządzącemu. Decyzją Synodu ostatecznej weryfikacji tekstu mieli dokonać arcybiskup Teofil Łopatyiński i archimandryta Atanazy Kondoidi, a także pomocnicy Aleksy Barsow i Iwan Grigoriew. 3 lutego 1724 roku car wydał ustne rozporządzenie pozwalające na druk Biblii:

на полях без опущения обозначать прежние речи, которые переправливаны [...] дабы не было от беспокойных человек нареkania и к народной смуте, и каковыми литерамы оную Библию печатать намерено будет, чтоб те литеры объявить Его Величеству¹¹⁴.

Cztery dni później, 7 września, rozkazał zestawić Psalterz wydrukowany w *Biblii Moskiewskiej* z greckim tłumaczeniem Septuaginty. Teofilowi Łopatyińskiemu i Atanazemu Kondoidi nie udało się jednak doprowadzić prac do końca. Weryfikację przeprowadzili dopiero Elźbie-

¹¹¹ Елеонский Ф. Г., 1902 (2006), *Примеры сделанных елисаветинскими справщиками исправлений текста первопечатной славянской Библии, не служащих к его усовершенению*, Москва, с. 4–5.

¹¹² Ibidem, с. 5–9; Юнгеров П. А., 1910.

¹¹³ Najprawdopodobniej było to spowodowane strachem przed reakcją ludzi, jaką mogła wywołać każda próba wprowadzenia zmian do tego tekstu.

¹¹⁴ Евсеев И. Е., 1916.

tańscy korektorzy: nauczyciel greki i łaciny w Akademii Mohylańskiej w Kijowie Warłaam Laszczewski oraz nauczyciel filozofii Gedeon Słomski¹¹⁵.

W 1724 roku wydanie Biblii okazało się niemożliwe ze względu na ogrom prac, z jakimi zmagala się Typografia Synodalna. Rok później Piotr I zmarł i prace nad wydaniem 8-tomowego dzieła zostały wstrzymane na ponad 25 lat.

Ponowna próba wydania Biblii została podjęta przez cesarzową Katarzynę I, żonę i jednocześnie następczynię Piotra I. W listopadzie 1725 roku powołała ona Drugą Komisję. Jej celem była kolejna weryfikacja nowo powstałej Biblii z jej greckim odpowiednikiem:

Новоисправленную и изготовленную к печати [...] Библию для сущаго уверения и дабы в ней никаких с древними Греческими Библиями несогласий не обреталось и все б положено таким образом, как Восточная греческаго исповедания Церковь содержит неотменно¹¹⁶.

W skład Komisji weszły te same osoby, które za Piotra I dokonywały ostatecznej weryfikacji tekstu, tj. arcybiskup Teofli Łopatyński i archimandryta Atanazy Kondoidi. Jednak i tym razem Biblia nie doczekała się druku. I. E. Ewsiejew widzi w tym świadome działanie walczących w tym czasie ze sobą dostojników władzy cerkiewnej: Teofan Prokopowicz, pierwszy wiceprzewodniczący Świętobliwego Synodu Rządzącego, który swego czasu przysłużył się Katarzynie I i pomógł jej objąć tron¹¹⁷, hamował w ten sposób dzieło swojego ideologicznego przeciwnika – byłego głównego przewodniczącego Synodu Stefana Jaworskiego¹¹⁸.

Kwestia druku słowiańskiej Biblii po raz trzeci była podjęta w roku 1735. Za czasów cesarzowej Anny Iwanowny (1730–1740) potrzeba nowego wydania Pisma Świętego z dnia na dzień stawała się coraz pilniejsza,

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 484.

¹¹⁷ Ibidem, с. 150.

¹¹⁸ Евсеев И. Е., 1916.

gdyż jej wcześniejsze edycje były praktycznie niedostępne¹¹⁹. Dlatego też w 1735 roku Teofan Prokopowicz, ten sam, który 10 lat wcześniej wstrzymał druk Biblii, złożył Świątobliwemu Synodowi Rządzącemu sprawozdanie z efektu prac rozpoczętych za czasów Piotra I. Synod ponownie powołał komisję, w skład której wszedł Ambroży Juszkiewicz oraz dwaj korektorzy: Andrzej Iwanow oraz Stefan Gembicki¹²⁰. Zdecydowano się również na przeniesienie druku Biblii z Moskwy do Petersburga, do klasztoru św. Aleksandra Newskiego.

Nie znając zasad, jakimi kierowały się wcześniejsze komisje, jak też historii wcześniejszej rewizji tekstu Pisma Świętego, korektorzy napotkali już na początku pracy ogromne trudności. Analizując zmiany wprowadzone przez Komisję 1712 roku, jako pierwsi zauważyli, że wcześniejsi redaktorzy, korygując Biblię 1663 roku, posilkowali się nie tylko greckimi, ale również hebrajskimi oraz łacińskimi przekładami. Dlatego też Ambroży Juszkiewicz zwrócił się z prośbą do władz cerkiewnych, aby ta udzieliła wskazówek dotyczących weryfikacji tekstu. W tej kwestii Teofan wygłosił obszerny wykład, krytykujący zmiany wprowadzone przez wcześniejsze komisje i zaproponował nowy plan korekty biblijnego tekstu, w którym „все сделанныя уже поправки вновь переверить с греческою Библиею, не весьма веруя исправительским примечаниям”¹²¹.

Za podstawę do weryfikacji Komisja miała przyjąć grecką Septuagintę, bez odwoływania się przy tym do innych przekładów. Wyjątek stanowił tekst hebrajski, jako „pierwotny i prawdziwy”¹²².

Zadaniem Komisji 1735 roku było pozostawienie tekstu *Biblii Moskiewskiej* (1663) w niezmienionej formie, skonfrontowanie poprawek naniesionych przez korektorów Piotra I z greckim przekładem, a następ-

¹¹⁹ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 484.

¹²⁰ Пуркан Р., 2001, с. 219.

¹²¹ Сольский С. М., 2006, *Обзор трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени*, Москва, с. 559.

¹²² Евсеев И. Е., 1916.

nie wydrukowanie ich pod wierszem drobną czcionką w formie przypisów. W ten sposób Świętobliwy Synod Rządzący próbował uniknąć skarg ze strony schizmatyków na utratę starej, słowiańskiej Biblii¹²³.

W 1736 roku, w związku ze śmiercią Teofana Prokopowicza, Świętobliwy Synod Rządzący powołał kolejną, (Czwartą) Komisję, na której czele stanął archimandryta Stefan Kalinowski. Prace związane z korektą tekstu zostały przekazane synodalnemu tłumaczowi Bazylemu Kozłowskiemu. Równoległe z nimi rozpoczęto drukowanie poprawionych fragmentów Biblii. Wkrótce, w 1738 roku, prace ponownie zostały wstrzymane: kwestię sporną wywołała zarówno Księga Tobiasza, tłumaczona w całości z łaciny, jak i „другие книги [...], которые как переведены, так и правлены с Вульгаты, а некоторых и совсем нет в греческом тексте LXX”¹²⁴.

Według przyjętego wcześniej planu rewizji Biblii, przygotowanego przez Teofana Prokopowicza, księgi te należało przetłumaczyć zgodnie z przekładem LXX. Jednak Świętobliwy Synod Rządzący, w obawie przed wywołaniem wśród narodu zamętu spowodowanego pojawieniem się nowego i tak odmiennego w odniesieniu do starego tłumaczenia tekstu, „что не старая славянская правлена, но новая нѣкая вмѣсто старой подложенная напечатана книга”¹²⁵, nie zajął stanowiska w tej kwestii. Archimandryta Stefan nie wiedział też, na które greckie kodeksy (Synajski, Watykański, Aleksandryjski czy Efrema) powinien się powoływać, dokonując korekty biblijnego tekstu. To właśnie Czwarta Komisja po raz pierwszy poruszyła problem istnienia znacznie różniących się między sobą wersji greckiego przekładu. Trudności te, a przede wszystkim brak odpowiedzi ze strony Świętobliwego Synodu Rządzącego na zapytania archimandryty Stefana, na długi czas wstrzymały druk nowej Biblii.

¹²³ Юнгеров П. А., 1910.

¹²⁴ Евсеев И. Е., 1916.

¹²⁵ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 493; Елеонский Ф. Г., 1902, *По поводу 150-летия Елизаветинской Библии. О новом пересмотре славянскаго перевода Библии*, Санкт-Петербург, с. 12–13.

Prace wznowiono dopiero w 1740 roku, kiedy to sam biskup Stefan¹²⁶ zaproponował nowy sposób korekty i drukowania Biblii: po pierwsze, Księgę Tobiasza i inne księgi przetłumaczone z łaciny należało przetłumaczyć ponownie, zgodnie z greckim oryginałem; po drugie, tekst Biblii powinien być drukowany na jednej stronie w dwóch kolumnach: w pierwszej – tekst Biblii z 1663 roku, w drugiej – nowy, poprawiony; po trzecie, wszystko, co zostało już wydrukowane, należało zostawić bez zmian¹²⁷. Propozycja została przyjęta najpierw przez Świętobliwy Synod, a następnie przez samą cesarzową Elżbietę (1741–1761). Biskup Stefan w 1741 roku, tłumacząc się obowiązkami wynikającymi z uczestnictwa w pracach Synodu, pełnieniem funkcji przełożonego klasztoru św. Aleksandra Newskiego oraz zaabsorbowaniem sprawami diecezji, zrezygnował z prac w Komisji. Co więcej, poinformował władze cerkiewne, że

материалы, портребные к печатнию библии против московской цены покупаются в Санкт-Петербурге со излишеством, а инья из Москвы высылаются, и на такая отправки, сверхъ покупной цены, деньги употребляются. Да и мастеровым и работным людем годовой трактамент против московских окладов производится в полтора, а справщикам и против двойнаго с прибавкою. Отчего до конечнаго печатанием библии окончания может от времени до времени возрастат сумма немалая¹²⁸.

W związku z tym, postanowieniem Świętobliwego Synodu Rządzącego z 1741 roku, druk Biblii ponownie został przeniesiony do Moskwy. W tym samym roku rozpoczęła prace kolejna, Piąta Komisja do spraw korekty Pisma Świętego. Osobami odpowiedzialnymi za przetłumaczenie problemowych Ksiąg Starego Testamentu¹²⁹ zostali archimandryta

¹²⁶ Archimandryta Stefan Kalinowski został biskupem w 1739 roku.

¹²⁷ Евсеев И. Е., 1916.

¹²⁸ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 496.

¹²⁹ Księgi Tobiasza, Judyty i Estery były pierwotnie przetłumaczone z Wulgaty i tekst ten bardzo różnił się w odniesieniu do greckiej Septuaginty.

Tadeusz Kokujłowicz¹³⁰ oraz Cyryl Floryński. W latach 1741–1743 Księgi Tobiasza i Judyty występujące w *Biblii Moskiewskiej* (1663) w przekładzie z łaciny¹³¹ były przetłumaczone od nowa z Septuaginty, natomiast Trzecia Księga Estery¹³², której nie było w greckim przekładzie LXX, została skonfrontowana z Wulgatą i umieszczona na końcu Biblii. To właśnie Tadeusz Kokujłowicz oraz Cyryl Floryński jako pierwsi dali jasną odpowiedź na postawione wcześniej przez biskupa Stefana pytanie o to, na podstawie których greckich kodeksów należy tłumaczyć i na podstawie których z nich były tłumaczone pierwsze słowiańskie Księgi Starego Testamentu.

Po zakończeniu prac przez Piątą Komisję (1742) Świętobliwy Synod Rzządzący miał za zadanie osobiście przeprowadzić ostateczną weryfikację przedstawionego tekstu. W związku z tym, że prace przebiegały powoli, 14 lutego 1744 roku cesarzowa wydała dekret, nakazujący pracować codziennie oprócz dni świątecznych oraz zezwalający na udział w nich nie tylko członków Synodu, ale również „духовнаго чина людей ученыхъ, которые къ тому способны обряцутся”¹³³. Jednak tu pojawił się problem: pod koniec wykonywania czynności redaktorskich władze cerkiewne doszły do wniosku, że nie można dokonać korekty słowiańskiego tłumaczenia Biblii, bazując jedynie na greckim przekładzie LXX. Uzasadnienie było następujące: w związku z tym, że Septuaginta nie zawiera niektórych ksiąg Starego Testamentu, a które to księgi znalazły się w redagowanej *Biblii Moskiewskiej* (1663), już Komisja metropolity Stefana (1712), wprawdzie w ostateczności, ale korzystała z innych przekładów „дабы старой словенской библии текстамъ не учинить

¹³⁰ Nazwisko podane za: Елеонский Ф. Г., 1902, с. 13. P. A. Jungierow podaje formę Кокуйкович, a I. A. Czistowicz – Какойлович, zob. Юнгеров П. А., 1910; Чистович И. А., 1860 (2006), с. 497.

¹³¹ Korektorzy Piotra I skonfrontowali te księgi z Wulgatą, nie podjęli się jednak ich przekładu z greki.

¹³² P. A. Jungierow oprócz Trzeciej Księgi Estery podaje również Księgi Machabejskie, zob. Юнгеров П. А., 1910.

¹³³ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 502.

разорения”¹³⁴. Dlatego też zwrócił się on z prośbą do cesarzowej Elżbiety, aby ta pozwoliła na posiłkowanie się dodatkowymi tłumaczeniami – syryjskimi, hebrajskimi „и другия Библии, кои къ старой словенской близкую силу имеютъ”¹³⁵. Jak zauważa F. G. Eleonskij¹³⁶, członkowie Świętobliwego Synodu Rządzącego naocznie przekonali się o niewykonalności tego, czego tak skrupulatnie wymagali do tej pory od każdej z komisji i za nieprzestrzeżenie czego jawnie krytykowali korektorów z czasów Piotra I¹³⁷. Interesującym wydaje się również fakt, że Synod wśród zaproponowanych tekstów nic nie wspomina o Wulgacie, z której to dokonano przekładu wielu niekanonicznych ksiąg, a które przecież też weszły w skład *Biblii Moskiewskiej* (1663).

Proponuje on jednocześnie, aby wydać razem starą i nową wersję Biblii. Mogłoby to pomóc „развратником” i „сомнящимся” zrozumieć, że nowy tekst w stosunku do starego nie zawiera żadnych kluczowych zmian, że różnią się one przede wszystkim na płaszczyźnie ortograficzno-gramatycznej. Dzięki takiej metodzie druku różnice stałyby się wyraźniejsze i bardziej zrozumiałe, a każdy mógłby skonfrontować dwie wersje i jeżeli któraś z nich wydałaby się nieczytelna, w celu jej wyjaśnienia mógłby posiłkować się drugą. W rzeczywistości obawiano się jednak, że kiedy pojawi się wyłącznie nowy tekst Biblii, wywoła to zamęt i doprowadzi do podziału wśród ludzi, jak to miało miejsce za czasów patriarchy Nikona w XVII wieku¹³⁸.

Cesarzowa w żaden sposób nie odniosła się do prośby Świętobliwego Synodu Rządzącego o pozwolenie na korzystanie z innych przekładów. Dlatego też wkrótce, 27 listopada 1744 roku, została powołana kolejna, Szósta Komisja, która miała za zadanie kontynuować rozpoczęte przez Synod prace. W jej skład wszedł arcybiskup Józef (po jego śmierci

¹³⁴ Ibidem, s. 504.

¹³⁵ Елеонский Ф. Г., 1902, s. 15.

¹³⁶ Ibidem, s. 14–15.

¹³⁷ Pierwsza Komisja, wbrew woli Piotra I, przy korekcie Pisma Świętego oprócz Septuaginty posiłkowała się też innymi wydaniem Biblii (zob. wyżej).

¹³⁸ Чистович И. А., 1860 (2006), s. 504–505.

w 1745 roku zastąpił go mnich Jakub Błonnicki) oraz archimandryta Hilarion Grygorowicz. Zadaniem Komisji było porównanie przekładu przygotowanego przez korektorów Piotra I (Komisja 1712 roku metropolity Stefana Jaworskiego) z pierwszą drukowaną *Biblią* 1663 roku. W miejscach, w których te dwa teksty różniłyby się między sobą, należało zestawzić przekład z 1712 roku z greckim tłumaczeniem LXX. Jeżeli w jakimkolwiek greckim kodeksie sporne wersety

окажутся сходны [z Biblią Pierwszej Komisji – przyp. aut.], оставить ихъ дѣйствительными; а кои реченія найдутся какъ съ печатною словенскою, такъ и ни съ какими греческихъ библий кодексами несогласны, оныя выписавъ собственно въ чемъ и какъ несогласныи въ которыхъ главахъ и стихахъ, надлежитъ представить св. Синоду къ разсмотрению¹³⁹.

Wkrótce jednak Komisja musiała zmienić nie tylko miejsce, ale i charakter swojej pracy. Ponieważ cesarzowa pragnęła jak najszybciej wydać nową Biblię, korektorzy zostali zmuszeni przenieść się z Moskwy do Petersburga. Postawiono przed nimi także nowe zadanie. W związku z tym, że – jak się okazało – przekład przygotowany przez Komisję 1712 roku zawierał wiele różnic w stosunku do tłumaczenia LXX, Świętobliwy Synod Rządzący zalecił tym razem porównanie *Biblii Moskiewskiej* (1663) z dostępnymi greckimi kodeksami. Jeżeli korektorzy znaleźliby potwierdzenie użycia danego słowa chociażby w jednym greckim tłumaczeniu, powinni byli je zostawić w formie, w jakiej występuje ono w *Biblii Moskiewskiej* (1663), nie zamieniając go leksemem, zaproponowanym przez Komisję 1712 roku. Jeżeli natomiast nie byłoby takiego potwierdzenia w żadnym z dostępnych kodeksów, należało je spisać i przekazać do rozpatrzenia przez władze cerkiewne. Niestety, prace nowej Komisji okazały się mało owocne, co z pewnością w znacznym stopniu było spowodowane niezajomością greki przez archimandrytę Hilariona¹⁴⁰. Co więcej, Hilarion

¹³⁹ Елеонский Ф. Г., 1902, с. 15.

¹⁴⁰ Ibidem.

sam się przyznał, że „прежнюю проверку Стефановского издания вел [...] лишь по польской Библии, составленной с греческого текста”¹⁴¹. W związku z tym został on zwolniony z powierzonych mu obowiązków, a wkrótce również sama Komisja uległa rozwiązaniu.

W 1747 roku Świętobliwy Synod Rządzący wyznaczył Siódmą – jak się później okaże – ostatnią Komisję, która zakończyła dzieło korekty Biblii. Jej członkami zostali Jakub Błonnicki¹⁴², perfekt Akademii Mohylańskiej w Kijowie i jednocześnie nauczyciel teologii, znawca greki i języka hebrajskiego Warłaam Laszewski oraz nauczyciel filozofii Gedeon Słonimski.

Synod, pamiętając o trudnościach, z jakimi zmagala się Szósta Komisja¹⁴³, wydał oficjalne rozporządzenie dotyczące zasad i reguł weryfikacji Biblii. Tak jak było poprzednio, tekst *Biblii Moskiewskiej* (1663) miał być skonfrontowany z tłumaczeniem przygotowanym przez Pierwszą Komisję¹⁴⁴ i zestawiony już nie tylko z Septuagintą i z jej różnymi kodeksami oraz wydaniem, ale również z przekładem hebrajskim i z „различными древними переводами”, które miały służyć jako źródła pomocnicze. Tekstem nadrzędnym nadal pozostawało tłumaczenie LXX. W związku z tym, że występowało ono w kilku kodeksach różniących się tekstologicznie, Warłaam Laszewski i Gedeon Słonimski przyjęli zasadę, że przy wyborze będą kierować się nie czasem powstania danego tekstu, a liczbą dostępnych kopii, w których dane słowo lub werset występuje, tj. liczbą ich poświadczeń, np. niewystępujący w *Biblii Moskiewskiej* (1663) leksem **АНГЕЛЪ** (Ks. Rdz. 35:24) został zastąpiony przez **БОГЪ** – zgodnie z dwoma kodeksami (Aleksandryjskim i Synajskim), a wbrew wydaniu

¹⁴¹ W maju 1745 roku Biblię tę uważał za przetłumaczoną z hebrajskiego, zob. Юнгеров П. А., 1910; zob. Чистович И. А., 1860 (2006), s. 508.

¹⁴² Tylko do 1748 roku, gdyż z powodu choroby, na własną prośbę, został zwolniony z tej funkcji, zob. Елеонский Ф. Г., 1902, s. 16.

¹⁴³ Między innymi niezgodność tekstu z przekładem LXX, poprzestawiane, a czasami poprzenoszone do innych rozdziałów wersety, niezgodność rozdziałów itp., zob. Чистович И. А., 1860 (2006), s. 507.

¹⁴⁴ W Tytografii Synodalnej w Moskwie odnaleziono egzemplarz Biblii, którego przekładu dokonali korektorzy Piotra I. Pozbawiony on był licznych poprawek wprowadzanych przez zmieniające się przez lata komisje.

Watykańskiemu¹⁴⁵. Duże znaczenie odegrał i sam tekst *Biblii* z 1663 roku, który zawsze pozostawał w nowym tłumaczeniu, jeżeli tylko znajdował potwierdzenie chociażby w jednym greckim kodeksie, np. w Księdze Rodzaju (9:16) pozostawiono **и зѣмлею** – zgodnie z wydaniem Synajskim, a wbrew pozostałym (Aleksandryjskiemu, Kottoniańskiemu i Kompluteńskiej Poliglocie), w których słowo to nie występowało¹⁴⁶. Co więcej, gdy okazywało się, że czytania z *Biblii Moskiewskiej* (1663) nie znajdują potwierdzenia w żadnym greckim tekście, korektorzy pozostawiali je, w przekonaniu, „что они находятся въ другихъ греческихъ кодексахъ, которыхъ не было у нихъ подъ руками”¹⁴⁷.

Fragmenty, „которая къ объяснению разума подлежали”¹⁴⁸, pozostawały niezmienione, jednak umieszczano je w nawiasach („вместительных”)¹⁴⁹. Co się tyczy Ksiąg Tobiasza i Judyty, które w *Biblii* z 1663 roku były w całości przełożone z Wulgaty, zostały one poddane ponownemu przekładowi, tym razem z Septuaginty. Wyjątek stanowiła Trzecia Księga Estery, która ze względu na późny okres powstania nie znalazła się w greckim przekładzie, a która została, jako jedyna, pozostawiona w tłumaczeniu łacińskim i umieszczona na końcu nowego wydania *Biblii*.

Oprócz greckiego przekładu LXX i jego dostępnych kodeksów, hebrajskiego przekładu Pisma Świętego¹⁵⁰ oraz *Biblii Moskiewskiej* (1663)¹⁵¹, Warlaam Laszewski i Gedeon Słonimski często odwoływali się też – szczególnie w miejscach trudnych albo wątpliwych – do tłumaczeń Ojców Kościoła. Jak zauważa F. G. Elieonskij¹⁵², wszystko to świadczy o tym, że ostatni elżbietańscy korektorzy nie byli prostymi tłumaczami z języka

¹⁴⁵ Елеонский Ф. Г., 1902, с. 22–24; Евсеев И. Е., 1916.

¹⁴⁶ Przykłady podano za: Чистович И. А., 1860 (2006), с. 25–28.

¹⁴⁷ Ibidem, с. 48.

¹⁴⁸ Сольский С. М., 2006, с. 563.

¹⁴⁹ W ten sam sposób zaznaczano fragmenty *Biblii* przetłumaczone z Wulgaty.

¹⁵⁰ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 48.

¹⁵¹ Ibidem, с. 48.

¹⁵² Елеонский Ф. Г., 1902, с. 29–30.

greckiego na słowiański, a za cel korekty obrali przede wszystkim zachowanie sensu biblijnego tekstu, któremu wszystko podporządkowywali.

Ujawnione niezgodności między drukowaną *Biblią Moskiewską* (1663) a tłumaczeniem przygotowanym przez korektorów Piotra I zostały zebrane w tom „библейной величины”, opisane i częściowo umieszczone w przedmowie do pierwszego wydania Pisma Świętego.

W trakcie prac nad rewizją Starego Testamentu Świętobliwy Synod Rządzący wydał postanowienie rozszerzające zadania Siódmej Komisji. Ich zakres obowiązków został wzbogacony o korektę Psalterza oraz ksiąg Dobrej Nowiny. Poprawki miały być naniesione nie w samym tekście, który w nowym wydaniu miał pozostać niezmiennym, a na marginaliach. Dopuszczone w tekście zmiany mogły dotyczyć jedynie gramatyki¹⁵³.

Biblia ujrzała światło dzienne dopiero po upływie czterech lat od momentu rozpoczęcia prac przez Siódmą Komisję. Została wydrukowana 18 grudnia 1751 roku w liczbie 600 egzemplarzy¹⁵⁴ w Petersburgu, w klasztorze św. Aleksandra Newskiego, i dedykowana cesarzowej Elżbiecie Pietrownie. Przedmowę do niej napisał sam Warłaam Laszewski. Egzemplarze Biblii rozeszły się bardzo szybko, w związku z czym postanowiono wznowić nakład. Jednak nie było to mechaniczne powielenie pierwszego wydania. W celu udoskonalenia tekstu Świętobliwy Synod Rządzący ponowną rewizję tekstu zlecił Gedeonowi Słonimskiemu. W 1754 roku przedstawił on władzy cerkiewnej ujawnione „типографские погрешности, речения, неправильные въ грамматическомъ сочетания, или непонятные по своей неупотребительности»¹⁵⁵, a następnie Warłaam Laszewski zestawiał wskazane miejsca z greckim oryginałem. Niektóre ze zmian zostały naniesione bezpośrednio w tekście, inne umieszczono na marginaliach. Drugie (poprawione) wydanie rewizji ukazało się w Moskwie w 1756 roku – wprawdzie bez przedmowy,

¹⁵³ Ibidem, s. 19; Евсеев И. Е., 1916.

¹⁵⁴ Kolejnych 600 egzemplarzy pierwszego wydania ukazało się na początku 1752 roku.

¹⁵⁵ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 510.

ale z licznymi przy każdej księdze *kunштami* (ukr.), tj. rysunkami. Niestety nie zaspokoilo ono zapotrzebowania na Biblię. W dalszym ciągu, o czym świadczy wypowiedź P. W. Znamienskiego, „вместо славянской Библии в семинариях употреблялась более доступная, хотя тоже довольно редкая, латинская Вульгата; пользование ею было тем удобнее, что и лекции и оккупации [учебные занятия] по богословию были на латинском же языке¹⁵⁶”.

Słowiańska Biblia nadal stanowiła rzadkość, praktycznie niedostępną i nie zawsze zrozumiałą¹⁵⁷ nie tylko dla świeckich, ale również i duchownych osób, zbyt drogą dla seminaryjnych bibliotek. Nic więc dziwnego, że nie było mowy o studiowaniu czy też czytaniu Pisma Świętego przez słuchaczy seminariów, akademii, jak i przez same duchowieństwo. Oprócz niedużego nakładu kolejnym elementem zaporowym w rozpowszechnieniu nowej rewizji Biblii była cena. Każdy z egzemplarzy kosztował pięć rubli, co stanowiło bardo dużą jak na tamte czasy sumę pieniędzy¹⁵⁸.

Sam tekst Dobrej Nowiny nie uległ zbyt dużym zmianom. Był on zestawiony zarówno z greckim przekładem, jak i z komentarzami Ojców Kościoła. Weryfikacja dotyczyła przede wszystkim gramatyki i interpunkcji; dodatkowe wyrażenia, zwroty, mające na celu wyjaśnienie sensu, zostały umieszczone w nawiasach¹⁵⁹. Jednak najmniejsze zmiany dotknęły Psalterza¹⁶⁰. Jest to w pełni zrozumiałe, ponieważ aby dokonać jego korekty, po pierwsze, należałoby go zestawić nie z greckim przekładem, według którego była dokonywana korekta Biblii, a z hebrajskim; po drugie, Psalterz, zaraz po ewangeliarzu, był jedną z najpopularniejszych

¹⁵⁶ Сут. за: Тихомиров Б. А., 2007, *Метаморфозы славянской Библии*, «Вода живая», № 10, с. 59–63.

¹⁵⁷ Teksty sprzed 1751 roku nie zawierały podziału na wersety, co znacznie utrudniało ich odbiór.

¹⁵⁸ Тихомиров Б. А., 2007, с. 59–63.

¹⁵⁹ Чистович И. А., 1860 (2006), с. 71.

¹⁶⁰ Zdecydowano się jedynie na zmianę nazwy z *Пророка и царя Давида песнь* na *Псалтирь*, zrezygnowano z podziału na kafizmy i sławy oraz poprawiono synopsisy, por. Юнгеров П. А., 1910.

i najbardziej rozpowszechnionych ksiąg na terenie Rusi¹⁶¹. To właśnie Księgi Psalmów były najczęściej słyszaniem w cerkwi¹⁶², a więc też najbardziej wyuczonym tekstem. Ludzie znali psalterz na pamięć (w całości lub we fragmentach)¹⁶³, co za tym idzie przywykli do starych czytań. Do końca XIX wieku często pełnił on rolę podręcznika – to właśnie z niego dzieci uczyły się czytać i pisać. Psalterz był ulubionym modlitewnikiem, recytowano go nad chorymi i zmarłymi, odczytywano z niego przyszłość. W obawie przed reakcją ludzi na zmiany w tekście Świętobliwy Synod Rządzący nie odważył się na wprowadzenie modyfikacji znaczeniowych, a zdecydował się jedynie na umieszczenie poprawek na marginaliach. To z kolei pociągnęło za sobą znaczną archaizację języka, odczuwalną do dziś. I. E. Ewsiejew język Psalterza określa słowami: „совершенно невразумительный, темный и неудачный славянский язык древнейшего периода”¹⁶⁴.

Oprócz archaicznych form scs. można tu również odnaleźć zarówno język „славяно-русский”, pojawiający się w większości korygowanych tekstów, jak i rosyjski, zeslawizowany język ksiąg, które od podstaw zostały przetłumaczone z greki (Księgi Tobiasza i Judyty).

Jak wskazuje S. M. Solski¹⁶⁵, ostatnia próba ujednolicenia cs. wersji Biblii w konfrontacji z greckim tłumaczeniem LXX była uwieńczeniem pierwszej rewizji, przeprowadzonej przez redaktorów Piotra Wielkiego. Wprawdzie prace Pierwszej Komisji 1712 roku dały podwaliny pod *Biblię Elżbietąńską* (1751), jednak – jak podsumowuje I. E. Ewsiejew – wyrządziły dużą szkodę, w szczególności jeżeli chodzi o sam język cs.:

¹⁶¹ Olbrzymia popularność psalmów wynikała najprawdopodobniej z ich prorocznego charakteru.

¹⁶² Psalmy były i są czytane w Kościele prawosławnym codziennie rano i wieczorem, przez cały rok liturgiczny, oprócz Tygodnia Paschalnego.

¹⁶³ Codzienne przeczytanie lub odśpiewanie całego psalterza należało do obowiązków każdego mnicha, niektórzy czytali go nawet dwukrotnie w ciągu dnia, zob. Szulc A., 2000, *Leksykalne i słowotwórcze zróżnicowanie cerkiewnosłowiańskich psalterzy redakcji ruskiej z IX–XIX wieku*, cz. I: *Zróżnicowanie leksykalne*, Toruń, s. 21.

¹⁶⁴ Евсеев И. Е., 1916.

¹⁶⁵ Сольский С. М., 2006, с. 562.

С точки [зрения] интересов славянского текста приходится пожалеть, что петровская справа не была напечатана, что по ней прошла рука последующих исправителей. Как и всегда в истории церковнославянского языка господствующий тип этого языка определялся текстом Библии: Библия была нормой литературных форм [...]. Старомосковская церковнославянская традиция в XVIII веке значительно ослабела. И петровские справщики считаются только с санкционированным поздним текстом Библии 1665 года и за пределами его не признают ничего достойного внимания. Елизаветинские их преемники прошли еще более не национальную схоластическую учебу в Киевской Академии, еще более отстали от вкуса к церковнославянскому языку, были далеки от желания и возможности знакомиться с видом Славянской Библии в ее славянских источниках. И вот вместо умеренно русифицированной Петровской Библии мы получили усиленно и систематически проведенную русификацию текста елизаветинского издания¹⁶⁶.

Widać więc, że w ocenie wielu cel, który przyświecał korektorom słowiańskiej Biblii, tj. wyjaśnienie „ciemnych”, niezrozumiałych w nowych uwarunkowaniach historycznych wyrażen, nie zupełnie został osiągnięty. Z drugiej jednak strony – jak broni ich ten sam I. E. Ewsiejew – zarówno korektorzy, jak i hierarchia cerkiewna zrobili wszystko, co można było zrobić w tamtych czasach, przy ówczesnym stanie nauki i znajomości słowiańskich tekstów¹⁶⁷, aby doprowadzić rozpoczęte dzieło do końca.

W sumie w latach 1751–1814 *Biblia Elżbietańska* została wydana 22 razy. Niektóre egzemplarze¹⁶⁸ były opatrzone na początku każdej księgi ilustracjami z postaciami świętych oraz zawierały spisy rozdziałów.

¹⁶⁶ Евсеев И. Е., 1916.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ Na przykład petersburskie wydanie 1759 roku oraz moskiewskie z 1757, 1762 i 1763 roku.

Obecnie takie wydania należą do rzadkości i stanowią bibliograficzne białe kruki¹⁶⁹.

Podsumowując, proces powstawania pierwszego drukowanego wydania Biblii w języku cs. w ówczesnych realiach rosyjskich był złożony i długotrwały. Pomimo że południowo-zachodnia Ruś jako pierwsza wydała w Ostrogu pełną wersję słowiańskiej Biblii, to również powstały prawie 100 lat wcześniej rękopiśmienny kodeks Pisma Świętego – *Biblia Gennadiusza* (1499) z terenu północno-wschodniej Rusi – wywarł ogromny wpływ na wszystkie wydania słowiańskiej Biblii.

I tak oto historia rozdzieliła powstawanie słowiańskiej Biblii pomiędzy dwa państwa: pierwsza rękopiśmienna Biblia cs. (tzw. *Biblia Gennadiusza* (1499)) pojawiła się na terenie Rusi Moskiewskiej, a pierwsza drukowana (*Biblia Ostrogska* (1581)) przypadła w udziale południowo-zachodniej Rusi. Z kolei zarówno tekst rękopiśmienny, jak i drukowany znalazły swoje odzwierciedlenie w ostatecznej cs. wersji Pisma Świętego, będącej ukoronowaniem wszystkich podejmowanych przez lata wysiłków – *Biblii Elżbietańskiej* (1751).

Podsumowując, proces formowania się drukowanej słowiańskiej wersji Pisma Świętego przechodził na linii: rękopiśmienna *Biblia Gennadiusza* (1499) – *Biblia Ostrogska* (1581) – *Biblia Moskiewska* (1663) – *Biblia Elżbietańska* (1751).

¹⁶⁹ Сольский С. М., 2006, с. 565.

ROZDZIAŁ 2

FONETYKA

Przynależność gatunkowa analizowanych tekstów liturgicznych pisanych cyrylicą umieszcza je w grupie tekstów cs. Natomiast okres i miejsce powstania pozwala na określenie konkretnej redakcji – ruskiej. Pomimo upływu czasu i dokonanych rewizji język cs. utrzymał kilka wyraźnych cech scs., do których można zaliczyć m.in.: metatezę ze wzdłużeniem w grupach typu **TorT*, **Tolt*, **TerT*, **TelT*; jednakowy rozwój nagłosowych grup **orT*-, **olt*- niezależnie od intonacji; przejście **tj*, **dj* w *št*, *žd*; *l* epentetyczne przy spółgłoskach wargowych czy też twardnienie sonantów **r*, **l*¹⁷⁰.

Zarówno język scs., jak i późniejszy cs. nie pozostawały obojętne wobec zjawisk zachodzących w żywym języku ruskim. Niektóre z tych osobliwości już w XI–XII wieku nabrały charakteru nowej cs. normy, niektóre pojawiały się w tekstach wariantywnie, a jeszcze inne omyłkowo.

W niniejszym rozdziale zostanie omówiony stosunek fonetyki cs. starodruków redakcji ruskiej do zjawisk fonetycznych uznawanych w świecie nauki za *conditio sine qua non* języka scs. Przeprowadzona

¹⁷⁰ Powyższe cechy zostały wyodrębnione na podstawie następujących prac: Селищев А. М., 1951, *Старославянский язык*, ч. 1, Москва, с. 20–22; Moszyński L., 2006, s. 347–348; Friedelówna T., 1974, *Ewangelia Ławryszewska. Monografia zabytku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 79.

analiza językowa ma również na celu wskazanie różnic, jakie zaszły w warstwie fonetycznej na przestrzeni dwóch stuleci, tj. od momentu powstania pierwszego drukowanego przekładu cs. Biblii do XVIII wieku, czyli okresu powstania *Ewangeliarza Jabłeczyńskiego* (dalej: EJ). Podjęte działania pomogą w określeniu norm pisarskich przyjętych i panujących w drukowanych tekstach ewangelicznych, tworzących ruską cerkiew-szczyzną.

1. Wokalizm

1.1. Jery

W *Biblii Ostrogskiej* (dalej: BO) i EJ zwykle spotykamy się z typowym dla języka staroruskiego rozwojem jerów, tj. ich wokalizacją, gdy znajdowały się w pozycji silnej, i zanikiem, kiedy stały w pozycji słabej (XII–XIII wiek). Oddzielną grupę stanowią formacje, w których pisownia jerów została zachowana czy to w śródgłosie, czy w wygłosie. Poniższy materiał prezentuje przykłady zawierające półsamogłoski z odzwierciedlonym procesem wokalizacji lub redukcji w zależności od pozycji w wyrazie¹⁷¹, por.: (BO ⇒ EJ; w przypadku gdy zapis w obu tekstach jest zbieżny, przykład jest podany jednokrotnie):

- *ѣ > о: **солѣ** (Mt 5:11), **собравѣ** (Mt 2:4), **сотвори** (Mk 5:19), **сонмище** (Mk 1:21), **востани** (Mt 9:6), **во старости** (Łk 1:36), **сынома** (Mt 20:20), **воплѣ** (Mt 2:18), **домомѣ** (Mt 24:45), **страхомѣ** (Łk 2:9), **возми** (Mt 17:27);
- *ѣ > е: **стесаѣ** ⇒ **стеши** (Łk 3:4), **весь** (Mt 2:3), **шедѣ** (Mt 2:8), **деврь** (Łk 3:5), **лицемѣ** (Łk 1:76), **дверемѣ** (Mk 1:33), **заповѣдемѣ** (Mt 15:9), **темѣ** (Mt 2:12), **врачемѣ** ⇒ **врачѣмѣ** (Łk 8:43), **праведенѣ** (J 6:30), **вшедѣ** (Mk 11:15), **вѣнецѣ** (J 19:2), **внѣшнеѣ** (Mt 23:26);

¹⁷¹ Podwójną linią [_] zostały zaznaczone jery w pozycji silnej, a pojedynczą [.] – w pozycji słabej.

- ***ѣ** > **o**: **НИКТОЖЕ** (Mk 2:21), **МНОЮ** (Mt 4:10), **МНОГО** (Mk 1:45), **МНѢ** (Mk 8:34), **ДЦИ** (Mk 5:35), **ПРИТЧА** (Łk 8:4), **ДВА** (J 4:40), **ГДѢ** (J 1:39), **ЗДРАВЫ** (Mt 15:30), **РАЗБИВАЕТЪ** (Mk 9:18), **ВШЕДЪ** (Mk 11:15), **ВНИДЕ** (J 20:6);
- ***ѣ** > **o**: **ЧТО** (Mk 14:4), **ПШЕНИЦА** (Mt 13:29), **ВЫШНАГО** ⇒ **ВЫШНАГВ** (Łk 1:32), **ДНЕСЬ** (Łk 4:21), **ВСЕ** (J 6:37), **ВСЕЮ** (Mk 12:30), **ВОЗМИ** (Mt 17:27), **МЗДЫ** (Mk 9:41), **ПРАВЕДНА** (Łk 1:6), **СЛѢПЦА** ⇒ **СЛѢПЦА** (Mt 9:28).

Wokalizacja jerów w silnej pozycji cechuje zarówno język BO, jak i EJ. Wahania dotyczą przede wszystkim wokalizacji **ѣ** > **o** w prefiksach **сѣ-**, **вѣ-**, **вѣз-**, **вѣс-**. W miejscach, w których w XVIII-wiecznym tekście liturgicznym zostało odzwierciedlone typowe dla języków ruskich zjawisko przejścia **ѣ** > **o**, język BO z dużą konsekwencją rejestruje archaiczne zapisy z półsamogłoskami tylnymi przypominającymi jedynie o starej tradycji, tym samym pisownią nawiązując do scs. zabytków, por.: **сѣтворю** ⇒ **сотворю** (Mt 19:16), **сѣбраса** ⇒ **совраса** (Mk 3:20), **сѣблазнимъ** ⇒ **соблазнимъ** (Mt 17:27), **вѣпросити** ⇒ **вопросити** (J 13:24), **вѣистиннѣ** ⇒ **воистиннѣ** (Mt 27:54), **вѣста** ⇒ **воста** (Łk 24:6), **вѣздаю** ⇒ **воздаю** (J 11:41), **вѣздвигнѣ** ⇒ **воздвигнѣ** (J 2:19), **вѣспрїатъ** ⇒ **воспрїатъ** (Łk 1:54), **вѣстокъ** ⇒ **востокъ** (Mt 2:1). Na uwagę zasługują formy czasownika scs. **сѣврѣшати**, których prefiks jako jedyny w EJ przybrał zarówno formę **со** (16 u., 81%), por.: **сѣвершихъ** ⇒ **совершихъ** (J 17:4), **сѣверши** ⇒ **соверши** (Mt 11:1), **сѣврѣшенъ** ⇒ **совершенъ** (Mt 5:48), **сѣврѣшен** ⇒ **совершен** (Mt 19:21), jak i postać bezjerową (3 u. [tu i dalej: użycia], 19%), por.: **сѣвершени** ⇒ **свершени** (J 17:23), **сѣврѣшилъ** ⇒ **свершилъ** (Mt 21:16), **сѣврѣшаютъ** ⇒ **свершаютъ** (Łk 8:14). Zjawisko opuszczenia jeru tylnego **ѣ** w prefiksie **сѣ** czasowników jest szeroko udokumentowane w wielu zabytkach kanonu scs. oraz w najstarszych staroruskich przekładach, jednak zazwyczaj dotyczy derywatów werbalnych **сѣтворити**¹⁷². Pojawienie się w EJ zapisów z ominięciem jeru

¹⁷² Perczyńska B., 2007, *Język najstarszych ruskich zabytków hagiograficznych. Fonetyka. Fleksja imienna i werbalna*, Lublin, s. 58.

tylnego **ѣ** w prefiksie **сѣ** można potraktować jako nawiązanie do tradycji, ewentualnie, ze względu na niewielką frekwencję, jako redaktorskie przeoczenie.

Udokumentowane w XVI-wiecznej BO zapisy z wokalizacją jery tylnego **ѣ** w prefiksach **сѣ-, вѣ-, вѣз-, вѣс-** > **со-, во-, воз-, вос-** stanowią bardzo nieliczną grupę, por.: **сѣтворѣ** (Mk 5:19), **сѣздати** (Łk 14:28), **вѣзмѣщенїи** (J 5:4), **вѣзмѣтисѣ** (J 11:33), **вѣведѣ** (J 11:41), **вѣзвѣжѣ** ⇒ **вѣзвѣжѣ** (J 11:11), **вѣскресенїе** (J 11:25). Konsekwentne odzwierciedlenie zjawiska wokalizacji jery **ѣ** > **ѡ** w powyższych prefiksach rejestrują zabytki pochodzące dopiero z XVII wieku, w tym przedrukowany tekst BO – cs. *Biblia Moskiewska* (1663)¹⁷³.

Analiza porównawcza wykazała, że ewangeliczne teksty nie zachowują jednolitości zapisów jerów w śródgłosowych grupach **l̥st*, **l̥n* oraz **nsk*, w których jer przedni **ѣ** oznaczał miękkość poprzedzającej spółgłoski. Język BO rejestruje zarówno pisownię **nsk* (9 u. od 6 h.), jak i **nsk* (19 u. od 8 h.), podczas gdy EJ konsekwentnie odzwierciedla zapis **nsk* z twardym *n* charakterystycznym dla języka rosyjskiego, por.: **ѣллинѣское** ⇒ **ѣллинское** (J 7:35), **ѣвѣллонѣскаго** ⇒ **ѣвѣлвнскаго** (Mt 1:17), **горѣ ѣлеонѣскѣ** ⇒ **горѣ ѣлевнскѣ** (J 8:1), **женѣскїи** ⇒ **женскїи** (Mt 19:4), **сидонѣска** ⇒ **сидвнска** (Łk 6:17) oraz **гадаринскѣю** (Łk 8:26), **самаранскѣ** (Łk 9:52), **гергесинскѣю** (Mt 8:28). Jeśli porównamy użycia tych grup w BO, ilościową przewagę będą posiadały formacje z grupą **nsk* (68%). Jednak jeśli zestawimy liczbę haseł, okaże się, że grupę z palatalną spółgłoską *ń* rejestruje już tylko połowa wszystkich haseł (**nsk* – 43%, **nsk* – 57%). Jak wskazują badania przeprowadzone przez Z. Stiebera, miękkość spółgłoski *ń* w języku staroruskim była dobrze zachowana jeszcze w XIV wieku. Proces jej dyspalatalizacji zakończył się na początku wieku XVI¹⁷⁴. Stąd wniosek, że twarda grupa **nsk* w EJ

¹⁷³ Булич С., 1893, *Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке*, ч. 1, Санкт-Петербург, с. 140.

¹⁷⁴ Stieber Z., 1980, *Procesy pozycyjnego twardnienia spółgłosek palatalnych w historii języka rosyjskiego*, „Rocznik Słowistyczny”, t. 40, cz. 1, s. 3–17.

i BO jest naturalnym odzwierciedleniem żywej wymowy, a udokumentowana konsekwencja zapisów w XVIII-wiecznym starodruku świadczy o ukształtowaniu się dla młodszych tekstów cs. ruskiej redakcji nowej normy ortograficznej.

Z kolei grupa **lʲn* w obu starodrukach bezwyjątkowo przybrała postać **ln*, wskazującą na graficzne „stwardnienie” spółgłoski *l*, por.: **свѣтилникъ** (J 5:35), **вѣлиликъ** (Mk 9:3), **силныи** ⇒ **силеный** (Łk 1:49), **оумывальницъ** (J 13:5), **виталица** (Mk 14:14), **кадилнаго** (Łk 1:11), **болна** (Mt 25:44), **доволно** (Łk 22:38), **селныхъ** (Mt 6:28), **скъделниче** (Mt 7:7). Z. Stieber powodu graficznego „stwardnienia” *l* w połączeniu **lʲn* upatruje w zmniejszonym stopniu palatalności *l* przed spółgłoskami na przykład w grupie *lsk*, *lst*, *lc*, *lc*¹⁷⁵, nawet tam, gdzie nie odzwierciedlało to rzeczywistej wymowy. S. Bulicz przyczynę zmniejszenia stopnia jej miękkości tłumaczy tym, że „палатальность л’ казалась такой ничтожной звуковой разницей, что обозначение ея представлялось излишним¹⁷⁶”.

Jeśli chodzi o grupę **lʲst*, język obu tekstów w tym zakresie wykazuje wahania (**lʲst*/**lst*), przy czym frekwencja użyć zapisów **lʲst* w BO jest znacznie większa w porównaniu z tekstem EJ i wynosi odpowiednio 84% i 13% (w BO – 77 u. od 5 h. oraz w EJ – 10 u. od 4 h.), por.: **свѣдѣтельствовахъ** ⇒ **свидѣтельствовахъ** (Mt 24:14, J 1:34, J 21:24), **свѣтельство** ⇒ **свидѣтелство** (Mk 1:44), **засвѣдѣтельствоеть** ⇒ **засвидетельствоеть** (Łk 16:28), **свѣдѣтельство** ⇒ **свидѣтелство** (J 8:14), **оболстатъ** ⇒ **оболстатъ** (Mk 12:13), **начальствоъ** (Łk 20:20), **прельститъ** (Mk 13:5), **льстит** ⇒ **льститъ** (J 7:12), **льсти** ⇒ **лсти** (J 1:47), **льстець** ⇒ **лстець** (Mt 27:63).

Podsumowując, należy stwierdzić, że przeprowadzona analiza zapisów jerów w grupach **lʲst*, **lʲn* oraz **nʲsk* wykazała, iż język młod-

¹⁷⁵ Na skutek częściowej, czysto fonetycznej depalatalizacji *l* spółgłoska w pozycji *lsk* stała się mniej palatalna niż na przykład w wyrazie **полѣ**. Ta różnica między dwoma pozycyjnymi wariantami fonemu *l* została zaznaczona przez opuszczenie jeru przedniego **ь** przed **sk**, zob. Stieber Z., 1980, s. 3–17.

¹⁷⁶ Булич С., 1893, с. 138.

szego EJ w większym stopniu niż język BO odzwierciedla tendencję do opuszczania w pisowni etymologicznego jery miękkiego ь w pozycjach, w których często nie oddawało to rzeczywistej artykulacji.

Nieuregulowana ortografia w oznaczaniu miękkości poprzedzającej spółgłoski jest też przyczyną pojawienia się w obu tekstach takich rozbieżnych zapisów, jak: БОЛША ⇒ БОЛЬША (J 1:50), ВОИЖЕ ⇒ ВОИЪЖЕ (J 5:28), ДОНЪДЕЖЕ ⇒ ДОНДЕЖЕ (Mt 5:26), ДОНЪДЕЖЕ ⇒ ДОНДЕЖЕ (J 9:4), СТРАСТЬМИ ⇒ СТРАСТМИ (Mt 4:24).

Szczególnego omówienia wymaga użycie tzw. jerów wtórnych¹⁷⁷. Poczyna, która sprzyjała ich zachowaniu w obu starodrukach, był wygłos. EJ nie dokumentuje ani jednego poświadczenia, w którym ta ortograficzna zasada nie byłaby utrzymana (nie zostały uwzględnione formacje przenoszone do następnego wiersza). Inaczej sytuacja przedstawia się w tekście BO. Stosunkowo łatwa do zapamiętania norma w XVI-wiecznym starodruku posiada wiele wahań por.: ГОЛОМОН ⇒ ГОЛОМВНЪ (Mt 1:7), ЗОРОВАВЕЛ ⇒ ЗОРОВАВЕЛЬ (Mt 1:13), ИСААК ⇒ ИСААКЪ (Mt 1:1), ЯЗОР ⇒ ЯЗВРЪ (Mt 1:14), ПОТОМ ЖЕ ⇒ ПОТОМЪ ЖЕ (J 13:5), В СЕВЪЪ ⇒ ВЪ СЕВЪЪ (J 13:32), С НИМЪ ⇒ СЪ НИМЪ (Mk 5:24), ИЗ ⇒ ИЗЪ (J 20:9), ИС ⇒ ИЗЪ (Mt 2:6), БЕС ⇒ БЕЗЪ (Mk 4:34), К НЕМЪ ⇒ КЪ НЕМЪ (Mk 5:33), ОН ⇒ ОНЪ (Mt 4:4), ВИДЕВ ⇒ ВИДЪВЪ (Mt 3:7, Łk 23:47). Zapisy z pominięciem wygłosowego jery, będące odzwierciedleniem żywych tendencji językowych, dotyczą różnych części mowy, w szczególności przyimków oraz zapożyczonych imion własnych. Opuszczenie jery w BO jest przypadkowe i nie nosi znamion jakiegokolwiek reguły, co świadczy przede wszystkim o nieustabilizowanej ortografii.

W obu starodrukach nie została utrzymana ortograficzna zasada wymagająca w sytuacji przenoszenia wyrazu do nowego wiersza kończe-

¹⁷⁷ O pojawieniu się jery wtórnego decydowały trzy reguły ortograficzne: 1) każdy wyraz powinien być zakończony samogłoską, ewentualnie półsamogłoską (jerem), 2) samogłoska lub jer powinien zwięzczać wiersz tekstu 3) prefiks powinien być oddzielony jerem od pozostałej części wyrazu; zob. Friedelówna T., 1974, s. 79; Воробьёва А. Г., 2008, *Учебник церковнославянского языка*, Москва, с. 42.

nia sylaby elementem wokalicznym, a więc przynajmniej jerem¹⁷⁸. W BO przeważająca większość (86%) przenoszonych formacji zakończonych spółgłoską nie posiada jeru wtórnego, por.: **BO** ЛЮС-КЫА (Mt 2:4), **ДОН-ДЕЖЕ** (Mt 5:18), **ЗЕМ-ЛИ** (Łk 4:25), **МѢС-ТА** (Łk 13:8), **СЪП-РЪГЪ** (Łk 14:19), **ОС-МЫИ** (Łk 1:59), **СИЛ-НЫИ** (Łk 1:49), **ОЛ-ТАРАА** (Łk 1:11); **EJ**: **ЖИТ-НИЦЫ** (Łk 12:18), **ДРЕВ-НИХЪ** (Łk 9:19), **ОДЕЖ-ДАХЪ** (Łk 20:36), **УЧИС-ТИТИ** (Mk 1:40), **ВЪ ТЕМ-НИЦѢ** (Mk 6:17), **ВЕЧ-НЫИ** (J 4:14), **ВОЗРАДЪЕТ-СА** (J 16:20). W tekstach ewangelicznych BO zostały odnotowane tylko cztery poświadczenia przypominające o istnieniu dawnej zasady ortograficznej, por.: **BO**: **ДОНЪ-ДЕЖЕ** (Łk 13:8), **НАСЛѢДЪ-СТВЪЮ** (Łk 18:18), **ПРЕТЪ-КНЕШИ** (Mt 4:6), **ПОТЪ-КНЕТСА** (J 11:10). Tekst EJ nie rejestruje ani jednego przykładu przenieszonego wyrazu z jerem wtórnym, co świadczy o zaniku w XVIII wieku tej starej, ortograficznej normy.

Jeru wtórnego nie rejestrują również starodruki w pozycji między prefiksem a pozostałą częścią wyrazu (trzecia norma ortograficzna). Wszystkie zapisy dokumentują jego konsekwentną redukcję, por.: **ВЪСПРІАТЬ** ⇒ **ВОСПРІАТЬ** (Łk 1:54), **ВЪЗГЛАСИТИ** ⇒ **ВОЗГЛАСИТИ** (Mk 10:49), **ИЗРЕЧЕ** (Mt 14:7), **РАЗДЕЛИША** ⇒ **РАЗДѢЛИША** (J 19:24), **ИСПЫТАИТЕ** ⇒ **ИСПЫТАЙТЕ** (Mt 2:8), **ЪТЪДАЪ** ⇒ **ЪТЪДАЪ** (Mk 6:1).

1.2. Kontynuanty prasłowiańskich grup metatetycznych *orT-, *olt- w nagłosie

Rozwój grup *orT-, *olt- przebiegał w odmienny sposób w językach północno- i południowosłowiańskich, dając inny rezultat, a mianowicie: niezależnie od intonacji raT-, laT- (metateza samogłoski i spółgłoski płynnej oraz wzdłużenie samogłoski *ö* > a) – w językach południowosłowiańskich, natomiast w językach północnosłowiańskich pod intonacją opadającą (cyrkumfleksową) rozwijały się połączenia roT-, loT- (metateza bez wzdłużenia), a pod akutem raT-, laT- (metateza i wzdłużenie).

¹⁷⁸ Friedelówna T., 1974, s. 107.

W EJ i BO we wszystkich zapisach, niezależnie od intonacji, zostały udokumentowane formy *raT-*, charakteryzujące języki południowosłowiańskie (w tym scs.), por.: **равъ** (J 18:26), **рабыни** ⇒ **рабына** (Mt 26:69), **работати** (Mt 6:24), **радостію** (Mt 2:10), **радовахъса** (Łk 1:58), **раждаемо** (Łk 1:35), **разгмѣтъ** (J 14:35), **раздѣли** (Łk 15:12), **разбойника** ⇒ **разбойника** (Mt 27:38), **разгнѣвася** (Mt 22:7), **расточаетъ** (Łk 16:1). Oddzielną grupę stanowią formacje z nagłosowym *rod-* < *ord-, por.: **родъ** (Mk 13:30), **родити** (Łk 1:57), **родился** (J 9:34), **родишася** ⇒ **родишася** (Mt 19:12), **родителъ** (Łk 2:41), które podobnie jak w analizowanych tekstach w zabytkach kanonu scs. stanowią zdecydowaną większość w porównaniu z *rad-*¹⁷⁹. Stosunek użyć **род** : **рад** w starodrukach wynosi 125 : 56.

Udokumentowane w obu tekstach pojedyncze egzemplifikacje z nagłosowym *olt- albo uzyskują realizację w postaci *laT-*, kontynuując tym samym scs. wzorzec, por.: **лакоть** (Łk 12:25), **лактїи** ⇒ **лактей** (J 21:8), albo zachowują postać *olt*, co dotyczy wyłącznie zapożyczenia **олтарь** (Mt 23:19). Wprawdzie poświędzenia bez metatezy i wzdłużenia w grupie *olt- znane są zabytkom piśmiennictwa scs., jednak zawsze były zapisywane z zachowaniem jeru tylnego **ъ** w rdzeniu: scs. **олтарь**¹⁸⁰. W analizowanych tekstach – w wyniku redukcji jerów w słabej pozycji – zapożyczony leksem z śródgłosową grupą *olt- przybrał postać bez półsamogłoski po *l*, tj. **олтарь**.

Na uwagę zasługuje również grupa wyrazów utworzona od czasownika *ōlkati, w której tautosylabiczne połączenie *olt- zostało odzwierciedlone w obu starodrukach bez metatezy, a tylko ze wzdłużeniem samogłoski, por.: **алчюща** ⇒ **алчщыва** (Łk 1:53), **алчюща** ⇒ **алчщца** (Mt 25:44), **взалка** (Mt 4:2, Mk 2:25), **взалкаса** (Łk 6:3), **възалка** ⇒ **взалка** (Mt 12:3, Łk 4:2),

¹⁷⁹ Perczyńska B., 1987, *Fleksja imienna w Pateryku Synajskim na tle innych zabytków ruskich XI wieku i kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Lublin, s. 28.

¹⁸⁰ Scs. zabytki rejestrują również wariantywny zapis **алтарь**, zob. Войлова К. А., 2003, *Старославянский язык*, Москва, с. 76–77; Иванова Т. А., 2005, *Старославянский язык*, Санкт-Петербург, с. 111.

ВЪЗАЛКАХЪ ⇒ **ВЗАЛКАХСА** (Mt 25:34). Podobnie jak w przypadku zapożyczenia **ѠТАРЬ** (Mt 23:19) powyższe egzemplifikacje zostały udokumentowane w obu starodrukach bez jeru tylnego **Ъ** w rdzeniu.

1.3. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń typu **TorT*, **TolT*, **TerT*, **TelT*

Z prsł. połączeń **TorT*, **TolT*, **TerT*, **TelT* rozwinęła się jedna z cech najbardziej różnicujących świat słowiańskich języków. W odróżnieniu od grup nagłosowych rozwój połączeń w śródgłosie nie zależał od intonacji, a był uwarunkowany jedynie geograficznie. W analizowanych tekstach zostały zarejestrowane wyłącznie formy z metatezą i wydłużeniem samogłoski – w tym zakresie starodruki nie dopuszczają nawet najmniejszych odstępstw od klasycznego wzorca, por.:

- **TorT* > *TraT*: **вРАГЫ** ⇒ **вРАГИ** (Mk 12:36), **вРАНЪ** (Łk 12:24), **градъ** (J 4:8), **страны** (Mt 15:21), **здрави** (Mk 16:18), **храмъ** (Mk 11:17), **прахъ** (Mk 6:11), **оуѡрамлиютса** (Łk 20:13), **възвратиса** ⇒ **возвратиса** (Łk 8:40), **обратити** ⇒ **швратити** (Łk 1:17), **двакраты** (14:72), **хранилица** (Mt 23:5), **хранитъ** (Łk 11:21);
- **TolT* > *TlaT*: **злато** (Mt 2:11), **гладъ** (Łk 4:25), **гладомъ** (Łk 15:17), **главѡ** (Mk 12:4), **гласъ** (Mk 15:37), **пригласи** (J 2:9), **младенець** (Łk 2:23), **власть** (Mt 3:4), **блаженъ** (Łk 12:43), **власа** (Mt 5:36), **владати** (Mk 10:42);
- **TerT* > *TrěT*: **дрѣво** ⇒ **древѡ** 7 u. (Mt 7:17), **врѣмѡ** ⇒ **времѡ** 2 u. (Łk 13:1), **запрѣти** ⇒ **запрети** (Mt 8:26), **оуѡмрѣти** ⇒ **оуѡмерете** (J 19:7), **чрево** (Mt 15:17), **чреды** (Łk 1:5), **древѡ** 4× (Mt 12:33), **времѡ** 22× (Mk 10:30), **мрежи** ⇒ **мрежи** (Mt 4:18), **оуѡмерете** (J 8:24), **стрегѡще** (Łk 2:8), **стрѣжахѡ** (Mt 27:36), **предъ** (J 20:30), **прежде** (Mk 14:30), **при врезѣ** (J 21:4), **врегѡ** (Mt 8:32), **сребро** (Łk 19:15);
- **TelT* > *TlěT*: **плѣненымъ** ⇒ **плѣненнымъ** (Łk 4:18), **пленени** ⇒ **плѣнени** (Łk 21:24), **извлекъ** (Mk 14:47), **сѡвлекоша** ⇒ **совлекоша** (Mk 15:20), **привлекѡ** (J 12:32).

Na uwagę zasługuje sposób graficznej realizacji kontynuantów grupy **TerT*, **TelT*. W BO do zapisu **TerT* zostały użyte paralelnie grafemy: scs. **ѣ** oraz wtórne **ѣ**¹⁸¹. Język EJ rejestruje wyłącznie formy z **ѣ**, które świadczą o ukształtowaniu się nowej cs. normy, por.: **дрѣво** ⇒ **дрѣво** (Mt 7:17) i **дрѣво** (Mt 12:33), **врѣмѣ** ⇒ **врѣмѣ** (Łk 13:1) i **врѣмѣ** (Mk 10:30), **оѣмрѣти** ⇒ **оѣмрѣте** (J 19:7) i **оѣмрѣте** (J 8:24). Zapisy z grafemem **ѣ** na miejscu **ѣ** tłumaczone są przez językoznawców jako rezultat asymilacji scs. **ѣ** pod wpływem staroruskiego **ѣ**, występującego w pełnogłosie **ѣѣ**¹⁸²:

Писцы [...] проверяли, где нужно писать **ѣ**, а где **ѣ**, обращаясь к своему разговорному произношению. Такая проверка обуславливала замену **ѣ** на **ѣ** в неполногласных сочетаниях с **ѣѣ**, но не давала оснований для выбора в случае неполногласных сочетаний с **лѣѣ**¹⁸³.

Podczas gdy formacje z grupą **ѣѣ** odzwierciedlają wpływ języka potocznego, realizacja tautosylabicznych kontynuantów grupy **TelT* nie posiada normatywnego charakteru. Język obu tekstów dokumentuje wahania w ich zapisie, przy czym użycie grafemu **ѣ** lub **ѣ** w EJ zostało uzależnione od konkretnego leksemu: wszystkie formacje utworzone od **pělnъ* zostały zapisane z refleksem **лѣѣ**, natomiast derywaty od **vělkъ* – z refleksem **лѣ**, por.: **пѣѣненнымъ** ⇒ **пѣѣненнымъ** (Łk 4:18), **пѣѣнени** ⇒ **пѣѣнени** (Łk 21:24), **извѣѣкъ** (Mk 14:47), **сѣѣвлекоша** ⇒ **сѣѣвлекоша** (Mk 15:20), **привѣѣкъ** (J 12:32). Pomimo że tendencja do zapisu niektórych leksemów z grafemem **ѣ** lub **ѣ** zapanowała w tekstach pochodzących z XIV wieku¹⁸⁴, język XVI-wiecznej BO nie do końca odzwierciedla powyższą regułę – de-

¹⁸¹ Podobną różnorodność w zapisie połączeń **TerT* rejestruje *Ewangeliarz Archan-gielski* (1092), podczas gdy *Ewangeliarz Ostromira* (1056–1057) zachowuje scs. **ѣѣ**, zob. Успенский Б. А., 2002, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Москва, с. 173. Zjawisko równoległego występowania **ѣ** i **ѣ** w grupach **TerT* charakteryzuje język cs. tekstów pochodzących z XIV wieku.

¹⁸² Соболевский А. И., 2005, *Лекции по истории русского языка*, Москва, с. 23–24; Успенский Б. А., 2002, с. 173–175; Панин Л. Г., 1995, с. 25.

¹⁸³ Scs. połączeniu **лѣѣ** odpowiadał wschodniosłowiański pełnogłos **ѣѣ** (**ѣѣ**), zob. Успенский Б. А., 2002, с. 175.

¹⁸⁴ Панин Л. Г., 1995, с. 25; Успенский Б. А., 2002, с. 174.

rywaty utworzone od **pělnъ* zostały zarejestrowane z wariantywnymi refleksami *лѣ* i *лє*, por.: *плѣненымъ* ⇒ *плѣненнымъ* (Łk 4:18), *плєнени* ⇒ *плѣнени* (Łk 21:24).

Mimo wyraźnej różnicy w pisowni, połączenia *рє*, *рѣ* oraz *лє*, *лѣ* w obu starodrukach posiadały tę samą wartość fonetyczną i wymawiane były jako [e]¹⁸⁵.

1.4. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń nagłosowych **je*, **ju*

Nagłosowe **je*, **ju* stanowią jedną z bardziej charakterystycznych cech scs. tradycji piśmienniczej. Sposób ich realizacji w obu starodrukach praktycznie nie odbiega od scs. tekstów. Zapisy z prejotacją prsl. **je* są formami dominującymi, por.: *єгда* ⇒ *єгда* (J 21:18), *єдинъ* ⇒ *єдинъ* (J 6:71), *ѣже* ⇒ *ѣже* (Mk 10:35), *єдиномъ* ⇒ *єдиномъ* (Łk 22:59), *єдинъ* ⇒ *єдинъ* (Mt 28:1), *єзеро* ⇒ *ѣзеро* (Łk 8:23), *єзера* ⇒ *ѣзера* (Łk 8:22), *єлей* ⇒ *єлей* (Mt 25:4). Różnica w zapisie dotyczy przede wszystkim grafemu nagłosowego realizowanego w EJ zgodnie z nową normą ortograficzną za pomocą tzw. *є* szerokiego¹⁸⁶.

Co do kontynuantów nagłosowej grupy **ju*, to poczynając już od najstarszych scs. zabytków (np. *Ewangeliarz jurjewski*, około 1120 roku), ich realizacja nie była regularna. Formy z prejotacją współistniały obok formacji bez protezy¹⁸⁷. Również w analizowanych scs. zabytkach ruskiej redakcji obok tradycyjnych form z wyłącznym nagłosowym *ju*, por.: *юнь* (J 21:18), *юноша* (Mk 14:51), *юности* (Mk 10:20), zostały udokumentowane warianty z redukcją *j* (realizowane graficznie jako *ю*), por.: *юѣтро* ⇒

¹⁸⁵ Zbliżenie artykulacji *ѣ* i *є* nastąpiło bardzo wcześnie, bo już na przełomie XII i XIII wieku. Do XVIII wieku w znacznej części gwar wielkoruskich *ѣ* zrównał się całkowicie w wymowie z *є*. Jednak wiele XV–XVII-wiecznych zabytków piśmiennictwa ruskiego zachowuje pisownię grafemu *ѣ* wszędzie tam, gdzie znajduje on potwierdzenie w cerkiewszczyźnie, zob. Иванов В. В., 1983, с. 71.

¹⁸⁶ Tzw. *є* szerokie było pisane na początku wyrazów – w śródgłosie i w wygłosie używano grafemów *є* lub *ѣ*.

¹⁸⁷ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, *Историческая грамматика русского языка*, Москва, с. 75; Войлова К. А., 2003, с. 86.

оѣтрѡ (Mk 13:35), оѣтрѣи ⇒ оѣтрїи (J 1:29, 1:43); оѣтробѣ (Łk 21:23). Według L. G. Panina brak wariantywnych zapisów dla powyższych trzech leksemów юноша, оѣтро i оѣтроба jest spowodowany powszechnością ich użycia w żywym języku¹⁸⁸.

Wyekscerpowany materiał pozwala na wyodrębnienie jeszcze jednej grupy z prsł. inicjalnym *ju-, w której została udokumentowana niezgodność zapisów z BO w odniesieniu do EJ, jak też wariantywność form w obrębie jednego tekstu. Powyższy inwentarz tworzą następujące leksemy: 1) юроде ⇒ оѣроде (Mt 5:22), юродивыа ⇒ юрѡдивыа (Mt 25:3), оѣродивѡ (Mt 7:26); 2) оѣжика ⇒ южика (J 18:26), оѣжикы ⇒ оѣжики (Łk 1:58); 3) южи ⇒ оѣзы (Łk 8:29), юзы ⇒ оѣзы (Łk 8:29), юза ⇒ оѣза (Mk 7:35), въ оѣзылицѣ ⇒ во оѣзылицѣ (Mt 11:2); 4) юже (Mt 2:9), оѣже (Mt 5:28).

W EJ tylko leksem оѣзы, a w BO оѣжикъ oraz utworzone od nich derywaty, zostały zarejestrowane w postaci zunifikowanej, tj. wyłącznie w postaci staroruskiej z nagłosowym u-. Pozostałe leksemy, oprócz pierwszej grupy, wykazują w tym zakresie wahania typowe dla ksiąg powstałych jeszcze przed tzw. drugą falą południowosłowiańską (formy z jotacją i bez niej były odbierane jako warianty jednego leksemu)¹⁸⁹. W obu starodrukach przykładem takiej niestabilności zapisu inicjalnego ju-/u- jest scs. przysłówki юже, który obok tradycyjnych poświadczeń (9 u.) юже współlistnieje z formami bez prejotacji w nagłosie (32 u.) оѣже.

Jako efekt wpływów południowych zostaje przyjęta zasada nakazująca pisownię w określonym wyrazie nagłosowego ju- lub u-¹⁹⁰, np. юродивыи, ale оѣтро, оѣтроба (wcześniej to samo słowo mogło być pisane zarówno z ju-, jak i z u-, por.: юродивыи i оѣродивыи, ютро i оѣтро, ютроба i оѣтроба). W niektórych przypadkach, tj. gdy zachodzi konieczność semantycznej dyferencjacji, dopuszczony jest wariantywny zapis, zazwyczaj z inicjalnym u-. W tej szczególnej sytuacji formacja bez

¹⁸⁸ Панин Л. Г., 1995, с. 34.

¹⁸⁹ Успенский Б. А., 2002, с. 196.

¹⁹⁰ Użycie prejotacji lub jej brak w wielu przypadkach było uzależnione od języka bułgarskiego, zob. Успенский Б. А., 2002, с. 310–311, 337.

jotacji również mieści się w przedziale cs. kanonu i nie stanowi opozycji cs. vs. staroruskie. Przykładem takiej semantycznej dyferencjacji może być para **юродъ: оѣродъ**. Jako efekt wpływów tzw. drugiej fali południowosłowiańskiej wariant z jotacją **юродъ** otrzymuje znaczenie ‘głupi, nierozsądny’, a zapis bez jotacji **оѣродъ** – ‘osoba z ułomnością fizyczną, kaleka’¹⁹¹. Wprawdzie w analizowanych starodrukach powyższe leksemy zostały zarejestrowane w wariantywnej postaci graficznej **юродъ: оѣродъ**, jednak przeprowadzona analiza kontekstowa (5 u.: Mt 5:22, Mt 25:2, Mt 25:3, Mt 25:8; Mt 7:26) wykazała, że nagłosowa dyferencjacja nie ma nic wspólnego z semantyką – wszystkie użycia posiadają znaczenie ‘głupi, nierozsądny’. Brak znaczeniowej opozycji poświadcza południowo-zachodnioruską proveniencję tekstów (rozróżnienie semantyczne dotyczyło przede wszystkim języka cs. ruskiej redakcji odmiany wielkoruskiej)¹⁹².

Podsumowując, można stwierdzić, że cs. starodruki ruskiej redakcji konsekwentnie zachowują prejotację w prsł. połączeniu **je*, potwierdzając tym samym więź z klasycznym wzorcem, natomiast realizując inicjalne połączenie **ju* w większości poświadczeń, odzwierciedlają stan zarejestrowany w cs. tekstach ruskiej redakcji powstałych po tzw. drugiej fali południowosłowiańskiej.

1.5. Kontynuanty prasłowiańskich sonantów **Tr̥T*, **Tl̥T*, **Tr̥ʔT*, **Tl̥ʔT*

Język scs. prsł. sonanty *r̥*, *l̥*, *r̥ʔ*, *l̥ʔ* kontynuował w postaci połączeń spółgłoski płynnej z jerem (**рѣ, лѣ, рѣ, лѣ**¹⁹³). Bardzo wcześnie, bo już w XI wieku, wraz z rozwojem piśmiennictwa staroruskiego ukształtowała się inna

¹⁹¹ Ibidem, c. 337.

¹⁹² Ibidem, c. 338.

¹⁹³ W praktyce połączenie typu **T̥l̥T* zlało się z grupą **T̥l̥T* w wyniku przejścia *ь > ъ* pod wpływem twardego *l*, zob. Иванов В. В., 1983, c. 101, 142–143; Stieber Z., 1969, s. 34.

pisownia jerów – przed spółgłoską – tworząc w ten sposób nową cs. normę, która przetrwała aż do XII–XIII wieku. W wieku XII, w związku z procesem wokalizacji półsamogłosek, zarówno zapisy **рѣ, лѣ, рь,** jak i **ѣр, ѣл, ѣр** stanowiły archaizm¹⁹⁴ (zastąpiły je grupy z pełnogłoskami). Drugi wpływ południowosłowiański (XIV–XV wiek) restytuował scs. tradycję i zapisy **рѣ, лѣ, рь** ponownie zyskały normatywną aprobatę.

Podczas gdy w BO prsł. sonanty zostały zaznaczone trojako: 1) zgodnie z tradycją scs. **рѣ, рь, лѣ;** 2) zgodnie z tradycją staroruską **ѣр, ѣр, ѣл > ор, ер, ол;** 3) w formie zapisu regionalnego, jako tzw. wtórny pełnogłos **ерѣ, олѣ** (język EJ dokumentuje wyłącznie wschodniosłowiańskie refleksy **ор, ер, ол**). Pozostałe realizacje nie znajdują w XVIII-wiecznym tekście ani jednego poświadczenia. Konsekwencja, z jaką w EJ zostały zapisane kontynuanty prsł. zgłoskotwórczych *r*, *l* i ich wschodniosłowiański sposób realizacji, świadczy o uformowaniu się nowej cs. normy ruskiej redakcji:

1) Zgodnie z tradycją scs. (z jerami po sonancie): **рѣ, рь, лѣ:**

- *tr̥t > *tr̥ʹt > **рѣ** (BO) > **ор** (EJ) **трѣжица** ⇒ **торжица** (Mk 7:4)
 - *tl̥t > *tl̥ʹt > **рѣ** (BO) > **ер** (EJ) **прѣсты** ⇒ **персты** (Mk 7:33)
 - *tr̥ʹt > *tr̥ʹt > **рь** (BO) > **ер** (EJ) **врѣхѣ** ⇒ **верхѣ** (Mt 5:14)
 - *tl̥ʹt, *tl̥ʹt > *tl̥ʹt > **лѣ** (BO) > **ол** (EJ) **длѣгѣ** ⇒ **долгѣ** (Mt 7:15)
- влѣцы** ⇒ **волцы** (Mt 7:15)

W BO zostało odnotowanych tylko 10 poświadczeń prsł. *Tr̥T zgodnych z etymologią, tj. z jerem tylnym **ѣ** po spółgłosce płynnej *Tr̥T > *Tr̥ʹT > **рѣ**. W EJ odpowiada im odzwierciedlający faktyczny stan fonetyczny zapis **ор**, por.: **трѣжица** ⇒ **торжица** (Mk 7:4), **трѣжицихѣ** ⇒ **торжицахѣ** (Mt 23:7), **трѣжицыхѣ** ⇒ **торжицахѣ** (Łk 20:46), **грѣдыни** ⇒ **гордына** (Mk 7:22). Połączenie **рь** język XVI-wiecznego starodruku rejestruje również na miejscu byłych sonantów miękkich *Tr̥ʹT. Taką zamianę jeru miękkiego **ь** na twardy **ѣ** posiada przeważająca część forma-

¹⁹⁴ Friedelówna T., 1974, s. 90.

cji z prsł. *Tṛ'T, por.: мрътвѣхъ ⇒ мертвѣхъ (Mk 12:26), оумръшъ ⇒ оумершъ (Mt 2:19), оумръла ⇒ оумерла (Mk 5:39), врѣхъ ⇒ верхъ (Mt 2:9), прѣсты ⇒ персты (Mk 7:33), дрѣзай ⇒ дерзай (Łk 8:48), почръпѣте ⇒ почерпите (J 2:8), прѣвосѣнники ⇒ первосѣнники (Mt 2:4), жрътвѣ ⇒ жертвы (Mt 9:13), трѣни ⇒ тернии (Mk 4:18), срѣдецъ ⇒ сердцецъ (Mk 3:5), милосръди ⇒ милосерди (Łk 6:36), врѣвно ⇒ вервно (Mt 7:5), срѣпъ ⇒ серпъ (Mk 4:29), чръта ⇒ черта (Mt 5:18), жестосръдїю ⇒ жестосердїю (Mk 16:14), сѣврѣшени ⇒ совершени (Mt 5:48), сѣврѣшъ ⇒ совершъ (J 5:36), дрѣжати ⇒ держати (Łk 14:9). Ich odpowiednikiem w EJ jest zawsze refleks z zaznaczoną prawidłową wokalizacją *Tṛ'T > ер.

Powyższe egzemplifikacje współlistnieją w tekście BO z formami etymologicznymi, tj. *Tṛ'T > *Tr'T > рь, por.: врѣхъ ⇒ верхъ (Mt 5:14), трѣни ⇒ терни (Mt 7:16), врѣтоградъ ⇒ вертоградъ (J 18:1), чръмнѣте въ сѣ ⇒ чермнѣте въ сѣ (Mt 16:2), зрънъ ⇒ зернъ (Mt 13:31), врѣтепъ ⇒ вертепъ (Mt 21:13), прѣви ⇒ перви (Mt 19:30), оумръша ⇒ оумерша (Łk 7:12), сѣврѣшенъ ⇒ совершенъ (Łk 6:40), длѣготръпитъ ⇒ долготерпѣ (Łk 18:7), врѣзисѣ ⇒ верзисѣ (Mt 4:6), ѡврѣзъ ⇒ ѡверзъ (Mt 13:35), często przy tym tworząc graficzne opozycje typu: врѣхъ ⇒ верхъ (Mt 2:9) i врѣхъ ⇒ верхъ (Mt 5:14), сѣврѣшени ⇒ совершени (Mt 5:48) i сѣврѣшенъ ⇒ совершенъ (Łk 6:40). Obecność w tekście obu zapisów рь i ѣ на miejscu prsł. *Tṛ'T budzi obiekcję co do fonetycznego podłoża (stwardnienie płynnej) tego zjawiska. Pomieszanie jerów z pewnością świadczy o ich nieobecności w mowie redaktorów, a pojawienie się wahań w zapisie jest spowodowane najprawdopodobniej wpływem języków południowosłowiańskich (XV–XVI wiek), w których dystrybucję półsamogłosek określały „sztuczne, ortograficzne reguły”¹⁹⁵:

В южнославянской орфографии это искусственное правило было обусловлено совпадением рефлексов *ъ и *ь в одной фонеме, что делало буквы ѣ и ѣ омофоничными и взаимозаменяемыми; меж-

¹⁹⁵W wygłosie na miejscu ѣ, ѣ należało pisać wyłącznie ѣ, a w środku wyrazów (na miejscu ѣ, ѣ) oraz na miejscu о, е < ѣ, ѣ – tylko ѣ, zob. Успенский Б. А., 2002, s. 309.

ду тем в русских рукописях орфография вступала здесь в явное противоречие с произношением¹⁹⁶.

Stąd **рѣ** na miejscu prsł. *T_r'T należy traktować jako pozostałość scs. ortograficznej tradycji, a **рѣ** – jako efekt tzw. drugiego wpływu południowo-słowiańskiego, kształtującego ruską redakcję języka cs.

Co się tyczy prsł. sonantów **l** oraz **l'**, w BO są one kontynuowane w jednej graficznej postaci, tj. **лѣ**. Podobną sytuację odzwierciedla język najstarszych scs. tekstów, w których zapisy z refleksami **вѣлкѣ** (*v_llkѣ < *v_lkѣ < *v_{l'}kѣ) przeważają nad **вѣлкѣ**¹⁹⁷. W BO jer twardy **ѣ** po spółgłosce płynnej **l** stanowi normę, por.: **вѣлѣцы** ⇒ **волѣцы** (Mt 7:15), **вѣлкѣвѣ** ⇒ **волкѣвѣ** (Łk 10:3), **вѣлѣны** ⇒ **волѣны** (Mk 4:37), **мѣлѣчи** ⇒ **молѣчи** (Mk 4:39), **мѣлѣчѣхѣ** ⇒ **молѣчѣхѣ** (Mk 3:4), **вѣлѣхѣвы** ⇒ **волѣхѣвы** (Mt 2:7), **дѣлѣгѣ** ⇒ **долѣгѣ** (Mt 18:34), **дѣлѣжника** ⇒ **долѣжника** (Mk 7:41), **дѣлѣготрѣпитѣ** ⇒ **долѣготерпѣ** (Łk 18:7), **оѣмѣлѣчитѣ** ⇒ **оѣмолѣчитѣ** (Mk 10:48), **хѣлѣмомѣ** ⇒ **холѣмомѣ** (Łk 23:30), **пѣлѣни** ⇒ **полѣни** (Mt 23:28), **мѣлѣва** ⇒ **молѣва** (Mk 14:2), **испѣлни** ⇒ **исполѣни** (Łk 1:53), **ѣтолѣстѣ** ⇒ **ѣтолѣстѣ** (Mt 13:15).

2) Zgodne z tradycją staroruską (z jerami poprzedzającymi spółgłoski płynne, a następnie z odnotowaną wokalizacją jerów): **ѣр, ѣр, ѣл > ер, ор, ол**.

W związku z tym, że staroruski system fonetyczny nigdy nie posiadał głosek sonantycznych, wykształciły się w nim grupy składające się z półsamogłoski i spółgłoski płynnej: **ѣр, ѣр, ѣл**. W takiej postaci został odnotowany w BO pojedynczy wyraz **вѣлѣненію** ⇒ **волѣненію** (Łk 8:24). Marginalna liczba poświadczeń potwierdza jedynie fakt, że półsamogłoski ani w XVI-wiecznym języku cs., ani tym bardziej w ówczesnym języku staroruskim dawno już nie było. Co więcej, zapisy z jerem poprzedzającym spółgłoskę płynną, odbierane jako rodzime, kolidowały z scs.

¹⁹⁶ Успенский Б. А., 2002, с. 309.

¹⁹⁷ Moszyński L., 2006, s. 342.

tradycją, a ich pojawienie się w liturgicznym tekście mogło świadczyć o nieznanym cs. zasad ortograficznych.

Ze staroruskich grup **ьр, ър, ѡл** w wyniku wokalizacji jerów rozwinęły się zgodne z artykulacją połączenia **ер, ор, ол**. I wyłącznie w takiej zruszczonej postaci są one kontynuowane w EJ. W BO, w porównaniu z frekwencją użyc scs. refleksów **рѣ, рь, лѣ**, stanowią one mniejszość, por.: **тернѣа** ⇒ **тернѣа** (J 19:2), **терновѣ** ⇒ **терновѣнѣ** (J 19:5), **соперникомѣ** (Mt 5:25), **первенца** (Mt 1:25), **скорвь** (Mk 13:19), **скорвѣти** (Mk 14:19), **горличница** (Łk 2:24), **торжицихѣ** ⇒ **торжицахѣ** (Mt 11:16), **оѣмерлѣ** (J 11:21), **зерно** (Mk 4:31), **чертѣ** (Łk 16:17), **извержетса** (J 15:6), **на долзѣ времени** (Łk 18:4), **исполнишася** ⇒ **исполнишася** (Łk 6:11), **наполнивѣ** (Mk 15:36), **молчяхѣ** (Mk 9:34), **молнѣю** (Łk 10:18), **волкъ** (J 10:12).

3) Jako tzw. wtórny pełnogłos.

Zjawisko wtórnego pełnogłosu¹⁹⁸ (*T_rT, *T_lT, *T_rʹT, *T_lʹT > *T_ʹrT, *T_ʹlT, *T_ʹrT, *T_ʹlT > *T_ʹʹrT, *T_ʹʹlT > *T_ʹʹrT, *T_ʹʹlT, *T_ʹʹT, *T_ʹʹT > *T_ʹʹʹrT, *T_ʹʹʹlT, *T_ʹʹʹT, *T_ʹʹʹT) zostało zarejestrowane zarówno w północno-, jak i południoworuskich zabytkach, pochodzących przede wszystkim z XIII–XIV wieku¹⁹⁹, jednak jego pierwsze ślady dokumentują już najstarsze cs. teksty ruskiej redakcji, tj. *Ewangeliarz Ostromira* (1056–1057) oraz dwa *Kodeksy Światosława* (1073 i 1076)²⁰⁰. Pojawienie się elementu wokalicznego z drugiej strony spółgłoski płynnej mogło być spowodowane osłabieniem jeru wygłosowego, które z kolei pociągnęło za sobą kompensacyjne wzdłużenie sonantu. W wyniku tych procesów *r, l* otrzymywały chwilową zgłoskotwórczość²⁰¹,

¹⁹⁸ B. Perczyńska w odróżnieniu od T. Friedelówny do opisu zjawisk pełnogłosu wtórnego używa terminu *zapis kombinowany*, pomimo że przytoczone przez nią egzemplifikacje typu **пѣръсть, сѣмьръти, вѣръха** czy **мѣльчи** przez rosyjskich językoznawców są klasyfikowane jako przykłady „второго полногласия”, zob. Perczyńska B., 2007, s. 69–70; Friedelówna T., 1974, s. 91–92; Соболевский А. И., *Лекции по истории русского языка*, Москва 2005, s. 26; Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, s. 56; Иванов В. В., 1983, s. 102.

¹⁹⁹ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, s. 107.

²⁰⁰ Букатевич Н. И., Савицкая С. А., Усачева Л. Я., *Историческая грамматика русского языка*, Киев 1974, s. 86.

²⁰¹ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, s. 106.

efektem której było rozwinięcie elementu samogłoskowego, tożsamego z elementem wokalicznym znajdującym się przed sonantem. Zjawisko wtórnego pełnogłosu jest też postrzegane przez niektórych językoznawców (np. przez I. W. Jagića, A. A. Szachmatowa) jako graficzna kompilacja żywej wymowy ѡр > ор i scs. połączeń рѡ²⁰² (ѡр > ор + рѡ ⇒ ѡрѡ > орѡ). Z kolei W. W. Iwanow wiąże powstanie tego zjawiska z możliwością dwojakiemu podziału wyrazu na sylaby: po jerze lub też po spółgłosce płynnej²⁰³.

Nieliczne refleksy typu ѡрѡ, ѡлѡ – z zaznaczoną wokalizacją (ерѡ, олѡ) – zostały zarejestrowane wyłącznie w BO. W EJ ich odpowiednikiem są konsekwentne wschodniosłowiańskie zapisy ер, ол, por.: *изверѡгоша* ⇒ *извергоша* (Mk 12:8), *Ѡверѡзше* ⇒ *Ѡверзше* (Mt 2:11), *исперѡва* ⇒ *исперва* (J 16:4), *смерѡтїю* ⇒ *смертїю* (J 18:32), *верѡзи* ⇒ *верзи* (Mt 5:30), *исполѡниса* ⇒ *исполниса* (Łk 1:67), *исполѡ-нена* ⇒ *исполнена* (J 16:24), *молѡва* ⇒ *молва* (Mk 14:2), *черѡна* ⇒ *черна* (Mt 5:36). W powyższych przykładach nie zostały spełnione warunki sprzyjające powstaniu zjawiska wtórnego pełnogłosu (następująca sylaba z wygłosowym jerem w słabej pozycji). Wprawdzie jego utrzymanie mogło być (choć nie musiało) wzmocnione ortograficzną zasadą wymagającą kończenia przenoszonego wyrazu sylabą zwieńczoną samogłoską²⁰⁴, to zbyt skromny materiał egzemplifikacyjny (1 u.) nie pozwala na jednoznaczne potwierdzenie tej tezy, por.: *сполѡ-нена* ⇒ *исполнена* (J 16:24). Pojawienie się w BO zapisów typu ерѡ, олѡ należy wiązać z tzw. drugim wpływem południowosłowiańskim, kiedy to w cs. zabytkach ruskiej redakcji pochodzących z początku XV wieku ich liczba gwałtownie wzrosła, przez co stały się „równoprawnymi wariantami normy”²⁰⁵. Stąd wniosek, że

²⁰² Korektorzy artykułujący prsł. połączenia typu *T_rT z jerem przed spółgłoską płynną w czasie przepisywania scs. tekstów napotykali na zapis sprzeczny z rodzimą wymową – z jerem po spółgłosce płynnej. Stąd podjęta przez nich próba połączenia rodzimej wymowy i scs. zapisów, zob. Иванов В. В., 1983, с. 102–103; Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 57.

²⁰³ Zob. Иванов В. В., 1983, с. 102–103, 173–175.

²⁰⁴ Успенский Б. А., 2002, с. 194; Friedelówna T., 1974, s. 92.

²⁰⁵ Гальченко М. Г., 2000b, *О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влия-*

nieliczne zarejestrowane w BO zapisy z wtórnym pełnogłosem zostały przeniesione mechanicznie najprawdopodobniej z prototypu, na podstawie którego powstały, a więc z *Biblii Gennadiusza* z roku 1499.

1.6. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń *TrъT, *TrьT, *TlъT, *TlьT

Realizacja prsł. połączeń *TrъT, *TrьT, *TlъT, *TlьT nie wymaga specjalnego komentarza. Zasadniczo w BO i EJ spotykamy się z typowym dla żywego języka ruskiego rozwojem połączeń spółgłoski płynnej z jerem, tj. wokalizacji półsamogłosek niezależnie od pozycji²⁰⁶, por.: крестъ ⇒ крѣтъ (Mk 10:21), креститель ⇒ крѣитель (Mt 14:2), кровь (Łk 11:50), кровоточива (Mt 9:20), прикровень (Łk 9:45), покровено (Łk 12:2), слезами (Łk 7:44), блещашесѧ ⇒ блещашасѧ (Mk 9:3), плоть (Mk 13:20), плотскыѧ ⇒ плотскыѧ (J 1:13). Dodatkowo język BO dokumentuje nieliczne zapisy z refleksem рь bez wokalizacji półsamogłoski. W EJ jej odpowiednikiem zawsze jest ruska grupa ре, por.: ѿскрнѧго ⇒ ѿскрнѧго (Mt 5:43), трыплю ⇒ треплю (Mt 17:17).

2. Konsonantyzm

2.1. Kontynuanty prasłowiańskich połączeń *dj, *zgj, *tj, *kt, *gt

Realizacja prsł. połączeń *dj w obu starodrukach w większości zapisów jest oddana jako scs. жд, por.: прихождѧ (J 5:7), виждь (Mk 11:21), возбѧжѧ ⇒ возбѧждѧ (J 11:11), вождь ⇒ вождь (Mt 2:6), вожди (Mt 23:16),

ния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв., [в:] *Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Сборник статей*, Москва, с. 123–152.

²⁰⁶ Pierwsze poświadczenia przejścia ѿ, ѧ < ѣ, ѧ zostały udokumentowane w zabytkach piśmiennictwa pochodzących z XIII wieku, zob. Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 107.

ОДЕЖДА ⇒ ОДЕЖДЫ (Łk 12:23), ПРЕЖДЕ (J 13:1), ОСУЖДЕНІЕ ⇒ ОСУЖДЕНІЕ (Łk 20:47), НУЖДА (Łk 23:17), ЖАЖДА (J 29:28), ПРИИЖДИВЕШИ (Łk 10:35), ТРУЖДАЮТСА (Mt 6:28), РАЖДАЕМОЕ (Łk 1:35). W XII–XIV wieku scs. refleksy ЖД pochodzące z prsł. połączeń *dj zostały całkowicie zastąpione przez wschodniosłowiańskie ж i to ono zaczęło wyznaczać cs. normę ruskiej redakcji²⁰⁷. Dlatego też, jak stwierdza J. Kunińska, należy zachować ostrożność przy uznawaniu za staroruskie wszystkich zapisów z ж < *dj²⁰⁸. Jednak – jak potwierdzają powyższe egzemplifikacje – taki stan nie trwał długo. W XVI-wiecznej BO przeważająca większość zapisów z refleksem ЖД < *dj świadczy o ponownym zwróceniu się redaktorów ku scs. wzorcom²⁰⁹. Wcześniejsza kodyfikacja z ж na miejscu *dj zaczęła współistnieć z zapisem ЖД, tworząc „specyficzną cechę cs. ortografii”²¹⁰. Potwierdzeniem tej tezy są liczne udokumentowane w BO refleksy ж, por.: ВИЖ (Mk 8:24), ЗАХОЖАШЕ ⇒ ЗАХОЖДАШЕ (Mk 1:32), ОЦѢЖАЮЩЕИ ⇒ ОЦѢЖДАЮЩІИ (Mt 23:24), ВЪ ОДЕЖАХЪ ⇒ ВО ОДЕЖДАХЪ (Mt 7:15), ЧУЖАГО ⇒ ЧУЖДАГУ (J 10:5), ЧУЖЕМЪ ⇒ ЧУЖДЕМЪ (J 10:5), НУЖНИЦИ ⇒ НУЖДНИЦЫ (Mt 11:12), ОСУЖЕНЪ ⇒ ОСУЖДЕНЪ (J 16:11), НЕ ОСУЖАЙТЕ ⇒ НЕ ОСУЖДАЙТЕ (Łk 6:37), ХОЖАШЕ ⇒ ХОЖДАШЕ (J 21:18), (21×) ПРЕЖЕ ⇒ ПРЕЖДЕ (Mt 1:18), ТАКОЖЕ ⇒ ТАКОЖДЕ (Mt 5:47). W EJ ж w większości poświadczeń zastąpione zostało przez scs. ЖД. Zarejestrowane pojedyncze realizacje z ж dotyczą

²⁰⁷ Успенский Б. А., 1994, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)*, Москва, с. 33–34; Успенский Б. А., 2002, с. 128; Гальченко М. Г., 2000а, *Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности (Графико-орфографические признаки второго южнославянского влияния и хронология их появления в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV в.)*, [в:] *Церковь в истории России. Сборник статей*, вып. 4, ред. Е. В. Белякова, с. 67–127; Гальченко М. Г., 2000b, с. 123–152. Pojawienie się w tekstach cs. ж na miejscu prsł. *dj stanowiło przeciwwagę dla połączeń powstałych z prsł. *zdj, *zgj, które również były zapisywane w języku scs. jako ЖД, zob. Успенский Б. А., 2002, с. 129–130.

²⁰⁸ Kunińska J., 1991, *Wschodniosłowiańskie cechy fonetyczne w XI-wiecznych zabytkach rusko-cerkiewnych*, „Prace Językoznawcze”, t. 40, nr 4, s. 487–494.

²⁰⁹ Powodem zwrotu niezaprzeczalnie stał się tzw. drugi wpływ południowosłowiański.

²¹⁰ Успенский Б. А., 2002, с. 128.

bezwyjątkowo 1 os. praesens sg. czasownika **вижѣ** (Mk 8:24), którego pisownia jest najprawdopodobniej efektem częstego użycia w żywym języku, rzeczownika **стражи** (Mk 6:48), **страждѣ** ⇒ **стражѣ** (Mt 24:43), pojedynczego zapisu czasownika **возвѣжѣ** ⇒ **возвѣжѣ** (J 11:11) oraz derywatów powstałych z prsł. **tjudjъ*, por.: **чюждахѣ** ⇒ **ч҃дѣхѣ** (Łk 1:21, Łk 1:63) i **чюждахѣ** ⇒ **ч҃ждахѣ** (J 45:27), **ч҃жихѣ** ⇒ **ч҃жихѣ** (Mt 17:26, Mt 17:25), **ч҃жемѣ** ⇒ **ч҃ждемѣ** (J 10:5), **ч҃жаго** ⇒ **ч҃ждаго** (J 10:5), **ч҃жемѣ** ⇒ **ч҃жемѣ** (Łk 16:18). Stosunek użycь **жд** : **ж** w rdzeniu **tjudj-* wynosi: w BO 5: 3, a w EJ 3: 5. Tak różnorodny i rozbieżny wachlarz kontynuantów prsł. **dj* nie pozwala na określenie konkretnej normy – świadczy o przenikaniu się scs. wzorca i norm języka potocznego, tworząc w ten sposób specyfikę ruskiej cerkiewszczyzny.

Na uwagę zasługuje realizacja prsł. połączeń **zgj*, które w języku cs. redakcji ruskiej były kontynuowane przeważnie w postaci scs. **жд**²¹¹. W takiej też formie zostały zarejestrowane w BO. W EJ grupa **zgj* w większości zapisów przybrała postać **зж**²¹², por.: **ѣженѣтъ** ⇒ **изженѣтъ** (Łk 11:49), **ѣженѣтъ** ⇒ **изженѣтъ** (J 15:20), **ѣженѣ** ⇒ **ѣженѣ** (J 6:37) oraz **ижденѣтъ** (J 10:4). Zarówno zapis **ижденѣтъ**, jak i **изженѣтъ** są uznawane za formacje scs. Taką uwagę umieszcza M. Fasmer przy haśle **изженѣ** w *Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego*²¹³.

Prsł. połączeniom **tj*, **kt*, **gt* odpowiada scs. **ци**, por.: **tj* **ѡбращѣ** ⇒ **ѡбращѣ** (Mk 5:30), **хоцѣтъ** (Mk 8:34), **възвращѣ** ⇒ **возвращѣ** (Mt 12:44), **хищенїѣ** ⇒ **хищенїѣ** (Mt 23:25), **пица** (Łk 12:22), **свѣщамѣ** (J 18:3), **свѣщникѣ** (Łk 8:16), **двѣ тысячѣ** ⇒ **двѣ тысячѣ** (Mk 5:13), **аще** (Mk 11:26); **kt* **реци** (Łk 6:42), **нарецисѣ** (Łk 15:19), **привлѣци** (J 21:6), **дци** (Mt 15:22), **ноци** (J 11:10), **вѣци** (Mt 18:19); **gt* **маломоци** (Łk 14:13), **немоциѣ** (Mk 14:38). Bezwyjątkowe zapisy **ци** na miejscu prsł. połączeń

²¹¹ Успенский Б. А., 2002, с. 129.

²¹² Na obszarze ruskim możliwe były również refleksy **жч**, **ждч** < **zdj*, zob. Черных П. Я., 1952, *Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк*, Москва, с. 134–136; Friedelówna T., 1974, s. 119.

²¹³ Фасмер М., 1986, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Москва, с. 122.

tj*, **kt*, **gt* są najprawdopodobniej efektem wpływu połączeń **skj*, **stj*, które przez to, że zarówno na wschodzie, jak i na południu uzyskały refleksję **ц, stanowiły jednocześnie pomost dla rozpowszechnienia się **ц** powstałego z **tj*, **kt*, **gt*²¹⁴. Pojedynczy przykład zamiany **tj* w nagłosie na wschodniosłowiańskie **ч** rejestrują wszystkie formacje (8 u.) utworzone z prsł. **tjudь* (scs. ШТОУЖДЬ > ТОУЖДЬ, СТОУЖДЬ)²¹⁵, por.: ЧЖАГО ⇒ ЧЖДАГВ (J 10:5), ЧЖЕМЪ ⇒ ЧЖДЕМЪ (J 10:5), ЧЖИХЪ ⇒ ЧЖИХЪ (Mt 17:26). Jednak według B. A. Uspienskiego powyższych zapisów nie można rozpatrywać na jednej płaszczyźnie z rusycyzmem **сѣѣча**. Zapis **чжж-** jest efektem kontaminacji formacji ‘чужой’ i ‘чудо’, mającej miejsce również w języku bułgarskim i serbskim²¹⁶.

2.2. Epenteza l

Obecność *l' epentheticum* w grupach *bl*, *pl*, *ml*, *vl* powszechnie jest uznawana przez językoznawców za jedną z bardziej charakterystycznych scs. cech fonetycznych²¹⁷, która rozwinęła się na całym obszarze słowiańskim²¹⁸. W X wieku fonem *l'* zaczął zanikać w językowej grupie bułgarsko-macedońskiej i – jak uważa większość slawistów – zachodnio-

²¹⁴ Friedelówna T., 1974, s. 87; Успенский Б. А., 2002, с. 129.

²¹⁵ Wymienione scs. formy zostały odnotowane m.in. w *Ewangeliarzu Ostromira* (1056–1057), zob. Успенский Б. А., 1994, с. 34.

²¹⁶ Успенский Б. А., 1994, с. 34.

²¹⁷ Friedelówna T., 1974, s. 82; Елкина Н. М., 1960, *Старославянский язык*, Москва, с. 89.

²¹⁸ Friedelówna T., Łapicz Cz., 1997, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Toruń, s. 54. L. Moszyński przyjmuje, że *l' epentheticum* rozwinęło się tylko w językach wschodniosłowiańskich oraz w grupie serbsko-chorwacko-słoweńskiej. Na obszarze zachodniosłowiańskim epenteza nosiła jedynie ślady pożyczek leksykalnych, zob. Moszyński L., 2006, s. 342. Z kolei N. I. Bukatiewicz, E. J. Galinskaja, N. M. Jelkina zaznaczają, że *l' epentheticum*, jako zjawisko ogólnosłowiańskie, dotyczyło wyłącznie nagłosu. Na styku rdzenia i fleksji zostało zachowane tylko u Słowian wschodnich i w części dialektów południowosłowiańskich. Grupa językowa zachodniosłowiańska oraz bułgarsko-macedońska albo w ogóle nie rozwinęły epentezy, albo bardzo wczesnie się jej pozbyły, zob. Букатевич Н. И., Савицкая С. А., Усачева Л. Я., 1974, с. 76; Галинская Е. Я., 2009, *Историческая фонетика русского языка*, Москва, с. 25; Елкина Н. М., 1960, с. 89.

słowiańskiej²¹⁹, co zostało zarejestrowane już XI-wiecznych zabytkach scs. piśmiennictwa. Przykładowo w *Kodeksie supraskim* oraz w *Księdze Sawy* epentetyczne *l'* zastąpił jer przedni ь, przez co grupy **pj*, **bj*, **mj*, **vj* uzyskały postać ь, ьь, мь, вь, а w *Kodeksie zografskim* miękkość spółgłoski wargowej dodatkowo została zaznaczona przy pomocy znaku [˘] (ros. дужка), por.: пристѣпѣ, корабѣ²²⁰.

Wyekscerpowany materiał w większości poświadczeń odzwierciedla poprawne zapisy epentezy po wargowych spółgłoskach pierwotnie jotacyzowanych – zarówno w nagłosie, jak i w śródgłosie wyrazów, por.: **pj* пѣвати (Mk 14:65), запѣваша (Mt 26:67), крѣпѣшеса (Łk 1:80), пристѣпѣше (Mk 6:35), кѣпѣю (Łk 19:15); **bj* блѣдѣтеса (Mt 16:6), на блѣде (Mt 14:8), любѣю (J 14:31), изгѣбѣ (Łk 15:32), гѣбѣю (Łk 15:18), корабѣ (J 6:21), корабѣа (Mk 6:54), корабѣи (Łk 5:7), вѣзлюбѣннаго (Łk 20:13); **mj* земѣа (Mt 4:15), прѣѣмѣте (Mk 11:24), оѣсрамѣютса (Łk 20:13), сынѣ авраамѣ (Łk 19:9); **vj* ѡставѣше (Mk 7:11), ѡставѣ (Mk 8:13), ѡживѣетѣ (J 6:63), подавѣаютса (Łk 8:14), избавѣнѣе (Mt 20:28), славѣа (Łk 18:43), препѡловѣнѣе (J 7:14), дѣвѣахѣса (Mt 7:28), приставѣнѣа (Łk 5:36).

Brak *l'* epentetycznego dotyczy wyłącznie grupy **vj*, por.: бѣвѣна (Łk 1:42), бѣвѣнѣ (J 12:13), бѣвѣнаго (Mk 14:61), бѣви (Łk 24:50), бѣвѣше (Mk 10:16), дѣвѣса (Łk 24:12), прославѣтса (Mt 6:2), ѡкровѣнѣе ⇒ ѡкровѣнѣе (Łk 2:32), w których połączenie spółgłoski wargowej z *j* nastąpiło w śródgłosie. Nieobecność epentezy wewnątrz wyrazów można wytłumaczyć wpływem tradycji bułgarskiej, gdzie *l'* epentetyczne

²¹⁹ L. Moszyński kwestionuje obecność epentezy w języku św. św. Cyryla i Metodego (pra-cerkiewno-słowiańskim), bułgarskim, macedońskim oraz w ówczesnych dialektach morawskich. *l' epentheticum* w tekstach scs. tłumaczy wpływem języka panońskich księży, którzy licznie tworzyli kadre uczniów Metodego, a jego zanik – stopniowym usuwaniem obcej cechy językowej przez bułgarskich i macedońskich pisarzy, zob. Moszyński L., 2006, s. 342; Moszyński L., 1978, *Staro-cerkiewno-słowiańskie l' epentetyczne*, „Slavia Orientalis”, t. 27, nr 2, s. 159–164.

²²⁰ Вайан А., 1952, *Руководство по старославянскому языку*, Москва, с. 79.

w X wieku zostało usunięte z języka cs.²²¹ Większość poświadczeń bez epentezy (28 u.) dotyczy złożenia **БЛАГОСЛОВЕНЪ**, stanowiącego normę dla najstarszych zabytków scs. piśmiennictwa²²², które w takiej właśnie postaci przeniknęło do tekstów ruskiej redakcji²²³.

2.3. Refleksacja połączeń *ky, gy, xy*

Pierwsze zapisy poświadczające wschodniosłowiańskie połączenia **ки, ги, хи** na miejscu etymologicznych **кы, гы, хы** zostały udokumentowane w południoworuskich zabytkach pochodzących z pierwszej połowy XII wieku²²⁴. W związku z tym, że przejście **кы, гы, хы** w **ки, ги, хи** następowało stopniowo, w XII/XIII-wiecznych tekstach sylaby *ki, gi, hi* mogły być realizowane zarówno poprzez refleksy **кы, гы, хы**, jak i **ки, ги, хи**²²⁵. Podobne wahania odnotowuje również język BO.

Najliczniejsze poświadczenia etymologicznych grup **кы, гы, хы** można odnaleźć w formach acc. pl. rzeczowników, przymiotników, zaimków, a także w gen. sg., nom./acc. pl. rzeczowników *ā-tematowych oraz w instr. pl. rzeczowników masc. z tematem na *ō, por.: **грѣшники** ⇒ **грѣшники** (Mk 2:16), **правѣники** ⇒ **правѣдники** (Mk 2:17), **оучники** ⇒ **оученики** (Mk 3:6), **свѣтлники** ⇒ **свѣтилники** (Mt 25:7), **прѣвосцѣнники** и **книжники** ⇒ **первосцѣнники** и **книжники** (Mt 2:4), **рѣкы** ⇒ **рѣки** (Łk 1:71); **врагы** ⇒ **враги** (Mk 12:36), **дрѣгы** ⇒ **дрѣги** (Mt 5:47), **доўгы** ⇒ **долги** (Mt 6:12), **недѣгы** ⇒ **недѣги** (Mk 1:34), **слѣгы** ⇒ **слѣги** (J 18:3), **книгы** ⇒ **книги** (J 7:15); **оукрѣхы** ⇒ **оукрѣхи** (Mk 6:43), **грѣхы** ⇒ **грѣхи** (Łk 11:4), **оутѣхы** ⇒ **оутѣхи** (Łk 2:25), **мѣхы** ⇒ **мѣхи** (Mt 9:17), **пасхы** ⇒

²²¹ Zob. przypis 218, 219.

²²² Вайан А., 1952, с. 285–286.

²²³ Живов В. М., 1987, *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тома «Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.»*), «Вопросы Языкознания», № 1, с. 46–65.

²²⁴ Галинская Е. Я., 2009, с. 127. W zabytkach zachodnioruskich pojawiły się nieco później, bo około XIII wieku, zob. Соболевский А. И., 2005, с. 130–131.

²²⁵ Ibidem, с. 131.

пасхи (J 2:23); плотъскыа ⇒ плотскіа (J 1:13), мъжьскыа ⇒ мъжескіа (J 1:13), оудейскый ⇒ иудейскій (J 5:1), жидовскый ⇒ жидовскій (J 6:4), маѣкы ⇒ маѣки (Mt 11:8), ветхы ⇒ ветхи (Mt 9:17), глахыа ⇒ глахїа (Mk 7:37); нѣкыа ⇒ нѣкіа (Łk 8:2), кыихъ ⇒ кихъ (Mt 17:25). Pojawienie się w XVI-wiecznym tekście zapisów **кы, гы, хы** należy uznać za zwyczajowe, kontynuujące starą ortograficzną tradycję, gdyż – jak pokazują badania – zmiękczenie spółgłosek tylnojęzykowych dokonano się przed końcem XIV wieku²²⁶.

Język BO obok połączeń **кы, гы, хы** rejestruje również nieliczne zapisy odzwierciedlające ich palatalizację poświadczoną w pozycjach paradygmatacznych, por.: правѣники (Mt 9:13), прѣрки (Mt 5:12), книжники (Mk 15:31), сапоги (Mt 3:11), слуги (J 19:6), грѣхи (Mt 9:6), дѣхи (Mk 6:7), нѣкіа (Łk 11:36), нѣкіи (Łk 5:5), многи (J 14:1), глахїи (Mk 9:25) oraz w rdzeniach, por.: сѣкира (Łk 3:9), пекїиса ⇒ пекийса (Mt 4:27), погибнетъ (J 11:50), хищницы (Łk 18:11), вѣсхицаютъ ⇒ восхицаютъ (Mt 11:12), ѣхиднова (Łk 3:7), сѣхихъ (J 5:3), паки (Mk 14:69).

Podczas gdy w XVI-wiecznym tekście dominują pierwotne połączenia, w EJ konsekwentnie są realizowane wschodniosłowiańskie zapisy z **ки, ги, хи**. W związku z tym, że zjawisko dotyczy wszystkich bez wyjątku udokumentowanych w tekście połączeń, można przyjąć je za nową *с. н.* normę językową.

2.4. Charakterystyka spółgłosek **ж, ш, ч** i **ц**

Funkcjonalnie miękkie spółgłoski syczące **ш, ж** utraciły palatalność jeszcze w XIV wieku, natomiast afrykata **ц** zachowała miękkość dłużej – w niektórych dialektach nawet do drugiej połowy wieku XV²²⁷. W czasie powstawania BO, a tym bardziej EJ, spółgłoski te były już twarde. Dowodem świadczącym o dyspalatalności **ш** oraz **ж** są przede wszystkim połączenia

²²⁶ Ibidem, s. 131.

²²⁷ Галинская Е.Я., 2009, с. 120.

шы, жы oraz шъ, жъ²²⁸. Wprawdzie zapisy z шы, жы rejestruje tylko EJ, por.: ѿшѣшимъ ⇒ ѿшѣдымымъ (Mt 2:13), нашимъ ⇒ нашымъ (Mt 6:12), вашимъ ⇒ вашимъ (Mt 11:29), бывшимъ ⇒ бывшымъ (Mk 16:10), jednak połączenia z twardym jerem wygłosowym ь w obu starodrukach są licznie poświadczone, por.: нашъ (J 11:48), вашъ (Mk 11:26), кошъ (Mt 16:9), испрошъ (Łk 1:63), възглашъ ⇒ возглашъ (Łk 16:24), ложъ ⇒ ложъ²²⁹ (J 8:55), ножъ (Mk 14:47), възложъ ⇒ возложъ (Łk 9:62), мжжъ (Mt 1:19). Formy z jerem przednim ь po spółgłoskach ш (8 u.) oraz ж (7 u.) sporadycznie dokumentuje przede wszystkim BO, por.: вашъ ⇒ вашъ (Łk 10:6), нашъ ⇒ нашъ (J 11:11), мжжъ ⇒ мжжъ (Łk 8:27), кошъ ⇒ кошъ (Mk 8:19), вкжшъ ⇒ вкжшъ (Mt 27:34). W EJ jer miękki ь po spółgłoskach syczących pojawia się wariantywnie w formach imiesłowów i przymiotników prostych, por.: възглашъ ⇒ возглашъ (Łk 23:46), възложъ ⇒ возложъ (Mk 10:16), домъ княжь (Mt 9:23), тоць (Łk 20:10). Jednak w przeważającej większości poświadczeń, jedynie ze względu na tradycję, po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich ш, ж utrzymuje się pisownia и, por.: любииши (J 21:15), разръшити (Mk 1:7), вашихъ (Mk 2:8), пришиваетъ (Mk 2:21), ѡживляетъ (J 6:63), тръжица ⇒ торжица (Mk 7:4), оужика ⇒ южика (J 18:26), мрежи ⇒ мрежи (Mt 4:18).

Afrykata ц również uległa procesowi dyspalatalizacji, co poświadcza w BO ponad 300 połączeń typu цы oraz około 70 w postaci цъ, por.: лже пррцы ⇒ лжепророцы (Mk 13:22), опрѣсноцы ⇒ опрѣсноцы (Mk 14:1), книжници (Mk 14:1), въ срцы (Łk 2:19) oraz сжчець (Mt 7:3), конецъ (Mt 12:42), старецъ (Mk 14:43), младенець (Łk 1:44), телець (Łk 15:30), рыбиць (Mk 8:7), овецъ (J 10:26). Jednak pisownia samogłosek po ц w BO nie jest do końca ustalona. W XVI-wiecznym starodruku ponad 18% for-

²²⁸ Jednak tylko w tych zabytkach, w których została zachowana prawidłowa dystrybucja jerów ь, ѡ. Zapisy typu шоѣ, жоѣ, ша, жа, ца nie zawsze świadczą o twardości spółgłosek i należy je raczej rozpatrywać jako fakty odnoszące się do historii ortografii, zob. Галинская Е.Я., 2009, s. 119.

²²⁹ W związku z tym, że leksem ложъ ('kłamliwy, omylny') to prosta forma przymiotnika – tak jak pozostałe udokumentowane w EJ krótkie formacje przymiotnikowe, np. княжь ('książęcy' Mt 9:23), тоць ('pusty' Łk 20:10) – został on zapisany z miękkim jerem ь w wygłosie.

macji (około 70 połączeń **ци** oraz 10 połączeń **ць**) przypomina o funkcjonalnej miękkości tej afrykaty, por.: **мѣсѡци** ⇒ **мѣсѡцы** (J 4:35), **оуѣнѡци** ⇒ **оуѣнѡцы** (Mt 8:23), **нѡжници** ⇒ **нѡждници** (Mt 11:12), **ѣткѡлници** ⇒ **сткѡлници** (Mt 23:25), **оуѣсѣци** ⇒ **оуѣсѣцы** (Mt 5:30) oraz **старецъ** ⇒ **старець** (Mt 15:2), **слѣпецъ** ⇒ **слѣпець** (Mt 15:14), **младенець** ⇒ **млѣнецъ** (Łk 2:12), **агнецъ** ⇒ **агнець** (J 1:36), **ковчежець** ⇒ **ковчежець** (J 13:29), **ѡць** ⇒ **оць** (J 14:23). Całkowicie odwrotne zjawisko dokumentuje tekst EJ, w którym z dużą konsekwencją zostały poświadczony zapisy z samogłoską **ы** po afrykacie oraz jerem tylnym **ъ** w wygłosie. Pierwotną palatalność **ц** w EJ oddaje niewątpliwie dwukrotny zapis z wygłosowym jerem miękkim **ь**, por.: **ѡць** ⇒ **оць** (Mk 13:12, Mk 13:22), który należałoby potraktować raczej jako redaktorskie przeoczenie niż zamierzone działanie.

Brak w obu starodrukach formacji zawierających połączenia **чы**, **чь** może świadczyć o tym, że w języku cs. ruskiej redakcji spółgłoska **ч** nadal zachowuje pierwotną palatalność. W BO poświadczają to również częste zapisy z **ю** po **ч**, rzadziej po **ж** (1 u.). Język EJ takich połączeń nie rejestruje, por.: **притчю** ⇒ **притчѡ** (Mt 13:24), **чюдеса** ⇒ **чѡдеса** (Mt 21:15), **чюль** ⇒ **чѡль** (Mk 7:24), **чюдишасѡ** ⇒ **чѡдишасѡ** (Mk 12:17), **алчюшасѡ** ⇒ **алчѡшасѡ** (Łk 1:53), **врачю** ⇒ **врачѡ** (Łk 4:23), **плачющасѡ** ⇒ **плачѡщасѡ** (J 11:33), **чюжемъ** ⇒ **чѡжемъ** (Łk 16:12), **мрежю** acc. sg. ⇒ **мрежи** acc. pl. (Mt 4:18, Mt 4:21).

Wyekscerpowany materiał językowy pozwala na zaobserwowanie interesującego zjawiska w zakresie pisowni samogłosek **и**, **ы** po miękkiej afrykacie **щ** < *stj, *skj, *sk. W EJ ukształtowała się tendencja, by po **щ** pisać **ы**. Język BO w większości przypadków (253 użycia – 95%) odnotowuje w tym miejscu zazwyczaj połączenia **щи**, por.: **нищимъ** ⇒ **нищымъ** (J 13:29), **сѣдѡщимъ** ⇒ **сѣдѡщымъ** (Mt 11:16), **рыдающимъ** ⇒ **рыдающимъ** (Mk 16:10), **възглашающимъ** ⇒ **возглашающимъ** (Mt 11:16), **болѡщѡ** ⇒ **болѡщымъ** (Łk 4:40), **плачѡщимсѡ** ⇒ **плачѡщымсѡ** (Mk 16:10), **маломощи** (Łk 14:13), **нощи** (J 11:10), **свѣщи** (Mk 14:54), **на сонмищи** (Mk 6:2), **на сѡдищи** (Mt 27:19), **ропщитѣ** (J 6:43). Samogłoska **ы**

po miękkiej afrykacie **ц** również jest rejestrowana w BO, jednak stanowi zaledwie 5% (14 u.) wszystkich zapisów, por.: por.: **входѣщымъ** (Łk 11:52), **слышѣщымъ** ⇒ **слышашымъ** (Mk 4:24), **нишымъ** (Mt 19:21), **сѣщыхъ** ⇒ **сѣшихъ** (Mt 26:51), **ѣмѣтающихъ** ⇒ **вмѣтаюшихъ** (Mk 12:43), **трѣжищихъ** ⇒ **торжицахъ** (Łk 20:46), **въ скрѣвищихъ** ⇒ **въ сокрѣвицахъ** (Mt 24:26). Było to spowodowane tym, że z upływem czasu

справщики²³⁰ были поставлены перед проблемой, какие сочетания считать основными, немаркированными, а какие вторичными, обладающими дополнительными функциями. При выборе первичных вариантов надо было решить, отражать ли качеством последующей гласной буквы фонетическую твердость – мягкость соответствующих согласных, к этому времени уже ставших непарными по данному признаку или найти некий другой принцип. После непродолжительного периода неустойчивости нормы, решение принимается в пользу сочетаний типа **ши, ци, чи**²³¹.

Według S. Bulicza pojawienie się form z połączeniami **цы** wynika z influencji wyrazów typu **бывшымъ** (por. wyżej), a także **добрымъ, добрымъ**²³². Jednak przeprowadzona dokładniejsza analiza językowa wykazała, że nietypowe połączenia **цы** (a także **шы**) zostały użyte jeszcze przez reformatorów ksiąg cerkiewnych 1674–1690²³³, a następnie przeniesione do EJ przede wszystkim w celu zaznaczenia formacji pluralnych imiesłowów przymiotnikowych oraz przymiotników miękkotematowych, a tym samym przeciwstawienia ich zbieżnym formom singularnym i uniknięcia w ten sposób zjawiska homonimii (scs. instr. sg. masc., neutr. **-ци-имъ** i dat. pl. masc., neutr. **-ци-имъ**). Wyżej przytoczone egzem-

²³⁰ Mowa tu o reformie ksiąg cerkiewnych przeprowadzonej w latach 1674–1690 przez patriarchę Joachima.

²³¹ Hegedűs I., 2005, *Корректурные экземпляры московских богослужебных книг: орфография*, „Studia Russica”, t. 22, Budapest, s. 29–54.

²³² Булич С., 1893, s. 147.

²³³ Hegedűs I., 2005, s. 29–54.

plikacje świadczą, że pierwsze próby wykorzystania procesów fonetycznych do dyferencjacji form homonimicznych w sposób jeszcze dalece nieregularny dokumentuje język BO. Wprawdzie w przypadku EJ również nie można mówić o pełnej konsekwencji zapisów **ѣ** po afrykacie **ѣ** w formach pluralnych, por.: **глаголющимъ** (Mt 1:22), **столцихъ** (Mk 11:5), **възлежащихъ** ⇒ **возлежащихъ** (J 13:28), **члющихъ** ⇒ **чающихъ** (J 5:3), **хотящихъ** (Mk 12:39), jednak z pewnością zjawisko to posiada tu więcej poświadczeń niż w języku BO.

Próbie wykorzystania fonetyki w celu rozróżnienia homonimów można zaobserwować w EJ również w zapisie jerów po afrykacie **ѣ**. Rzeczowniki masc. i neutr. zostały udokumentowane z jerem tylnym **ъ** w wygłosie, podczas gdy w femininach po afrykacie **ѣ** utrwaliła się pisownia jeru przedniego **ь**²³⁴. Język BO wykazuje w tym zakresie wahania, por.: **сѣкровицѣ** ⇒ **сокровицѣ** (Mt 6:19), **сонмицѣ** (Łk 13:10), **нощѣ** ⇒ **ночь** (J 9:4), **пецѣ** ⇒ **печь** (Łk 12:28) oraz **козлицѣ** ⇒ **квзлицѣ** (Mt 25:32), **ноць** (Mk 5:5), **печь** (Mt 13:42). Tendencję, by po spółgłosce **ѣ** pisać **ъ**, można zaobserwować w formacjach participium activi zarejestrowanych w EJ, por.: **сходящѣ** (Mk 1:10), **лежащѣ** ⇒ **лежащѣ** (Łk 2:12), **запрѣщѣ** ⇒ **запрещѣ** (Łk 9:21). Język BO w tej kwestii rejestruje niejednolitość zapisów.

3. Podsumowanie

Analiza porównawcza, której przedmiotem były zjawiska fonetyczne zarejestrowane w dwóch starodrukach ruskiej redakcji, pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków na temat specyfiki języka obu tekstów. Nie ulega wątpliwości, że wyrastając z tradycji scs., oba teksty pozostają z nią w ścisłym związku. Potwierdzeniem tego są nieskażone wpływem żywych języków ruskich takie kanoniczne cechy, jak: **ѣ** < *tj, *kt, *gt, nagłosowe *je, metateza ze wzdłużeniem w grupach typu *TorT, nagłosowe

²³⁴Zob. rozdz. 3, przypis 278.

połączenia *raT-*, *laT-* niezależne od intonacji czy też *l' epentheticum* przy spółgłoskach wargowych.

Korelacja cerkiewszczyzny z żywym językiem sprawiła, że pojęcie cs. normy zostało poszerzone o nowe, rodzime elementy, tj.: obok cs. nagłosowego **ю** zaczęło funkcjonować również jako cs. norma nagłosowe **юѣ**, scs. połączenia **жД** współistniały z zapisem **ж** < *dj, utrzymanie w pisowni wtórnych jerów oraz ich typowa dla języków ruskich wokalizacja w silnej pozycji i redukcja – w słabej.

Co się tyczy różnic, jakie zaszły w warstwie fonetycznej na przestrzeni dwóch stuleci, tj. od momentu powstania pierwszego drukowanego przekładu cs. Biblii do wieku XVIII, czyli. czasu powstania EJ, można stwierdzić, że cerkiewszczyzna ruskiej redakcji jeszcze bardziej ewoluowała w kierunku ówczesnego języka rosyjskiego, uzyskując jednocześnie bardziej jednolity charakter zapisu: 1) zarejestrowane w BO połączenia **кы, гы, хы** oraz **ки, ги, хи** zostały zastąpione w EJ tylko połączeniami **ки, ги, хи**; 2) wariantywność prefiksów **вѣ-, вѣз-, вѣс-** oraz **со-, во-, воз-, вос-** została ujednolicona w EJ do postaci **со-, во-, воз-, вос-**; 3) pisownia ***нѣsk** i ***nsk** w EJ została zastąpiona konsekwentnym zapisem ***nsk**.

ROZDZIAŁ 3

FLEKSJA

Przyglądając się z perspektywy czasu historii rozwoju języków słowiańskich, można zauważyć, że język cs. ruskiej redakcji stanowi pomost między językiem scs. a współczesnym językiem rosyjskim. Stąd cerkiewszczyzna w wydaniu ruskim, będąc zakorzeniona w scs. wzorcu, czerpie jednocześnie z żywych języków ruskich.

W związku z tym, że „язык зиждется на двух столпах: имени и глагола, которые являются выражением одного и того же мира”²³⁵, а мир как гармоническое сочетание предмета и действия есть жизнь. Слово как гармоническое сочетание Имени и Глагола есть речь”²³⁶, w niniejszej części pracy analizie morfologicznej zostały poddane dwie kategorie leksykalne: rzeczownik oraz czasownik. W rozdziale poświęconym fleksji imiennej scharakteryzowano jedynie te osobliwości, które stanowią opozycję tekstów względem siebie lub w stosunku do scs. wzorca.

Wstępny projekt pracy zakładał analizę form przymiotnikowych i zaimkowych. Jednak w toku badań okazało się, że w odmianie imion największym zmianom uległa fleksja rzeczowników. Paradygmat deklina-

²³⁵ Камчатнов А. М., Николина Н. А., 1999, *Введение в языкознание*, Москва, с. 62.

²³⁶ Хлебников Б. Е., 2007, *Церковнославянский язык как полнота выражения смысла Священного Писания: оттенки имперфекта*, Санкт-Петербург, с. 111–116.

cyjny przymiotników, z wyjątkiem zmian fonetyczno-graficznych, pozostał praktycznie nienaruszony. Jeżeli takie przekształcenia miały miejsce, to były one zbieżne ze zmianami, jakie zaszły w formach fleksyjnych rzeczownika (dotyczy przymiotników prostych) lub zaimka (dotyczy przymiotników złożonych). Przekształcenie paradygmatu fleksyjnego przymiotników polegało przede wszystkim na kontrakcji samogłosek, dyspalatalizacji wygłosowej spółgłoski *м*, przejściu grup *кы, гы, хы* w *ки, ги, хи*, por.: *новѣмъ* (Mt 27:60), *сѣтымъ* (Mt 3:11), *црковнымъ* (Mt 23:16), *благїи* ⇒ *благїи* (Łk 19:17), *мужьскыа* ⇒ *мужескіа* (J 1:13), *др҃гыи* ⇒ *др҃гїи* (J 20:4). Z kolei zarejestrowane zmiany we fleksji zaimków dotyczą przede wszystkim zastąpienia form prostych nom. sg. oraz nom. pl formami złożonymi, por. scs.: *тъ* ⇒ *той*, *и* ⇒ *онъ*; *к* ⇒ *оно*; *ја* ⇒ *она*; *и* ⇒ *они*; *ја* ⇒ *они*; *ја* ⇒ *онѣ*.

1. Rzeczownik

1.1. Genus femininum, masculinum *ā, *jā

Do deklinacji na *ā, *jā należały rzeczowniki rodzaju żeńskiego i nieliczne rodzaju męskiego. Nom. sg. rzeczowników twardotematowych posiadał końcówkę *-а*, a miękkotematowych *-ја* oraz *-и*. Według typu deklinacyjnego na *jā odmieniały się również rzeczowniki z tematem zakończonym na spółgłoskę syczącą powstałą w wyniku III palatalizacji, które początkowo należały do deklinacji na *ā. W poddanych analizie starodrukach zmiany w zapisie fleksji często są rezultatem procesów, takich jak denazalizacja samogłosek nosowych czy też wokalizacja i zanik jerów. Zjawiska te znalazły odzwierciedlenie w grafice starodruków: *ѧ > а, ѧ; ја > а, ѧ, ја; ѧ > ю; ѧ > ѡѣ, ѧ*.

RZECZOWNIKI TWARDOTEMATOWE

Różnica pomiędzy wzorcem scs. a badanymi tekstami dotyczy wyłącznie form gen. sg. Pozostałe formy, nie wliczając zmian czysto fonetycznych

(denazalizacji spółgłosek nosowych w acc. i instr. sg.), nie wykazują odstępstw w stosunku do scs. wzorca.

SINGULARIS

*ā	SCS.	BO	EJ
Gen. sg.	-ы	-ы, -ѣ	-ы/-и

Rzeczowniki twar-dotematowe wystąpiły z końcówką **-ы** w BO lub wariantywnie **-ы/-и** w EJ. Zakończenie **-и** zostało zarejestrowane po spółgłoskach tylnojęzykowych i jest wynikiem fonetycznego procesu przejścia **ky, *gy, *xy > ki, gi, chi*, por.: **жены** (Mk 6:17), **воды** (J 2:9), **рѣкы** ⇒ **рѣки** (Łk 1:71), **слѣгы** ⇒ **слѣги** (J 18:3), **книгы** ⇒ **книги** (J 7:15), **оуѣхы** ⇒ **оуѣхи** (Łk 2:25), **пасхы** ⇒ **пасхи** (J 2:23). Wyjątek stanowią odnotowane w BO trzy leksemy (4 u.) z końcówką **-ѣ**, por.: **женѣ** ⇒ **жены** (J 4:39), **водѣ** ⇒ **воды** (J 5:3, J 5:4), **пасцѣ** ⇒ **пасхи** (J 13:1). Jej obecność często jest tłumaczona jako rezultat wpływu odmiany miękkotematowej na twar-dotematową, którego przykłady odnotowują już XIII-wieczne staroruskie teksty²³⁷. Nie stanowi ona novum i dla zabytków o treści religijnej. Jej pojedyncze formy rejestruje *Ewangeliarz Ostromira* (1056–1057) oraz *Ewangeliarz Archangielski* (1092)²³⁸. Jednak końcówka **-ѣ** w analizowanych formach jest regularnym zakończeniem dat. sg. właściwemu grecko-lacińskiej konstrukcji składniowej wyrażającej przydawkę celownikową przynależnościową (*dativus possessivus*), por.: **Ѣ града же того мнози вѣрѣваша вонѣ Ѣ самаранѣ за слово женѣ** ⇒ **жены** (J 4:39), **слежащше множество болѣщихъ [...] чающихъ движеніа водѣ** ⇒ **воды** (J 5:3), **по възмѣщеніи водѣ** ⇒ **воды** (J 5:4), jak również przykład z niere-

²³⁷ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 194; Букатевич Н. И., Савицкая С. А., Усачева Л. Я., 1974, *Историческая грамматика русского языка*, Киев, с. 141–142.

²³⁸ Соболевский А. И., 2005, *Лекции по истории русского языка*, Москва, с. 152–154.

gularną alternacją rzeczownika **пасха**, w którym na miejscu oczekiwanej oboczności **х/с** pojawia się **х/ц**, por.: **Прежде же праздника пасцѣ** ⇒ **пасхи** (J 13:1).

PLURALIS

*ā	SCS.	BO/EJ
Loc. pl.	-ахъ	-ахъ, -ѣхъ

W loc. pl. obok regularnej końcówki **-ахъ** pojawia się przeniesiona z odmiany *ō-tematowej końcówka **-ѣхъ**, będąca efektem międzydeklinacyjnych procesów wyrównawczych, por.: **книгахъ** (J 20:30), **женахъ** (Łk 1:28), **горахъ** (Mk 5:5), **водахъ** (Mt 8:32) oraz **сатѣхъ** (Mt 13:33)²³⁹.

RZECZOWNIKI MIĘKKOTEMATOWE

SINGULARIS

*jā	SCS.	BO	EJ
Nom. sg.	-ѧ -и	-ѧ/-ѧ -и/-ѧ	-ѧ -ѧ

W odmianie miękkotematowej w języku scs. istniała różnica w zakończeniach form nom. sg., tj. **-ѧ** lub **-и**. Jeżeli zapis **-ѧ** ⇒ **-ѧ/-ѧ** należy potraktować jako zamianę fonetyczno-graficzną, por: scs. **земля** ⇒ BO, EJ **земля** (Łk 21:33), scs. **душа** ⇒ BO, EJ **ѡша** (Mt 26:38), scs. **братѧ** ⇒ BO **братѧ**, EJ **братѧ** (J 7:3), to zastąpienie archaicznej końcówki **-и** (udokumentowanej jeszcze w BO) nową fleksją **-ѧ** jest wynikiem wyrównań wewnątrztematycznych. Różnica ta dotyczy rzeczowników rodzaju żeń-

²³⁹ Nom. sg. **сѧѧа** – sata ‘miara u starożytnych Żydów, mieszcząca około 144 kurzych jaj’, zob. Znosko A., 1996, s. 297.

skiego z sufiksem **-ыни**, por.: **ГРЪДЫНИ** ⇒ **ГОРДЫНА** (Mk 7:22), **РАБЫНИ** ⇒ **РАБЫНА** (Mk 14:69, Łk 22:56, Mt 26:69), **САМАРАНЫНИ** ⇒ **САМАРАНЫНА** (J 4:9), **МЛЪТЫНИ** ⇒ **МЛЪТЫНА** (Mt 6:4) oraz rzeczownika rodzaju męskiego scs. **СЪДИИ**, którego nom. sg. w BO przybrał dwojaką formę: archaiczną **СЪДІИ** (Łk 18:6, 1 u.) oraz nową **СЪДІА** (Mt 5:25, 3 u.). W EJ w tych miejscach regularnie pojawia się zapis **СЪДІА**. Więcej użyć rzeczowników z archaiczną końcówką **-и** można odnaleźć w Starym Testamencie BO oraz w *Biblii Moskiewskiej* (1663)²⁴⁰. Uwidoczniła w BO tendencja do ustanowienia w nom. pl. rzeczowników miękkotematowych na *jā jednej końcówki **-А** w EJ została konsekwentnie wprowadzona i przyjęta jako norma dla języka cs. ruskiej redakcji.

Zastąpienie końcówki **-А** na drodze wyrównania końcówką **-и** spowodowało zbieżność formalną wśród rzeczowników na *jā rodzaju żeńskiego: nom. sg. = gen. sg. = nom. pl / acc. pl. oraz wśród rzeczowników rodzaju męskiego: nom. sg. = acc. pl. (o sposobach likwidacji zjawiska homonimii zob. niżej).

*jā	SCS.	BO	EJ
Gen. sg.	-А	-А/-А, -И	-И/-Ы

Końcówkę **-А** oprócz form nom. sg. posiadały również trzy inne przypadki, a mianowicie: gen. sg., nom. pl. i acc. pl. Taka sytuacja sprzyjała zjawisku homonimii, utrudniającemu percepcję tekstu i powodującemu liczne nieporozumienia. Dlatego też w EJ wszystkie formy gen. rzeczowników miękkotematowych posiadają końcówkę **-и**, będącą wynikiem wyrównania do analogicznego przypadku odmiany twaridotematowej, stanowiąc jej modyfikację po spółgłosce palatalnej, por.: **Ѡ ЗЕМЛА** ⇒

²⁴⁰ Булич С., 1893, *Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке*, ч. 1, Записки историко-филологического факультета императорского С.-Петербургского университета, ч. 32, Санкт-Петербург, с. 204.

Ў **ЗЕМЛИ** (Mk 4:5), Ѡ **ВОНА** ⇒ Ѡ **ВОНИ** (J 12:3), ПҪСТЫНА ⇒ ПҪСТЫНИ (J 11:54), МЛҢТЫНА ⇒ МЛҢТЫНИ (Mt 6:1), ЧЕТЫРИ ТЫСҪЦА ⇒ ЧЕТЫРЕ ТЫСАЦИ (Mk 8:9), ПИЦА ⇒ ПИЦИ (Łk 12:23), ДША ⇒ ДҪШИ (Łk 10:27), ПРИТЧА ⇒ ПРИТЧИ (Mk 4:13). W EJ po spółgłosce zdyspalatalizowanej **ц** pojawia się końcówka **-ы**, podczas gdy w BO formy te zachowują archaiczne scs. zakończenie **-ѧ** (graficznie wyrażone przez **-ѧ**, **-ѧ**), por.: ОВЦА ⇒ ОВЦЫ (Mk 6:34), ОТРОКОВИЦА ⇒ ОТРОКОВИЦЫ (Mk 5:40), СМОКОВНИЦА ⇒ СМОКОВНИЦЫ (Mt 24:32). Wyjątek w XVI-wiecznym tekście stanowią dwa rzeczowniki z nowym zakończeniem **-и**, por.: САМАРАНЫНИ (J 4:9), СТКЛАНИЦИ ⇒ СТКЛАНИЦЫ (Mt 23:25), świadczące o rozpoczętym procesie unifikacji typów deklinacyjnych.

*jā	SCS.	BO	EJ
Dat. sg.	-и	-и	-и/-ѧ

Zarówno w BO, jak i EJ w większości przypadków formy dat. sg. zachowują pierwotną scs. końcówkę **-и**, por. ДШИ (Łk 12:19), ПО ВСЕЙ ЗЕМЛИ (Mt 9:26). Obecność w EJ końcówki **-ѧ** po zdyspalatalizowanej spółgłosce **ц** jest wynikiem wyrównania do analogicznego przypadku odmiany twar-dotematowej, por.: ДВЦИ ⇒ ДѢВИЦѢ (Mk 6:28), ДВЕРНИЦИ ⇒ ДВЕРНИЦѢ (J 18:16), ВДОВИЦИ ⇒ ВДОВИЦѢ (Łk 4:26).

*jā	SCS.	BO	EJ
Loc. sg.	-и	-и/-ы/-ѧ	-и/-ѧ

Synkretyzm form dat. sg. / loc. sg. przejawiał się użyciem w starodrukach jednakowej scs. końcówki **-и**, por.: ДШИ (Mk 8:37), Ё ПҪСТЫНИ (Mt 3:1, Mt 24:26), ОДЕЖДИ (Mt 6:28, Łk 7:25), НА ЗЕМЛИ (Łk 11:2), oraz nowej, przejętej od rzeczowników *ā-tematowych **-ѧ** po spółgłosce **ц**, por. НА СМОКОВНИЦИ ⇒ НА СМОКОВНИЦѢ (Łk 13: 7), В ТЕМНИЦИ ⇒ ВЪ ТЕМНИЦѢ

(Мк 6:27), **НА ВЪЗГЛАВНИЦИ** ⇒ **НА ВОЗГЛАВНИЦѢ** (Мк 4:38), **НА МЫТНИЦИ** ⇒ **НА МЫТНИЦѢ** (Мт 9:9), **Ѣ СЪСЪДЕЛНИЦѢ** ⇒ **ВЪ СЪСЪДЕЛНИЦѢ** (Мк 14:13), **НА МЫТНИЦЫ** ⇒ **НА МЫТНИЦѢ** (Мк 2:14). W BO nowe zakończenia **-Ѣ** i **-Ы** po afrykacie **ц** znalazły pojedyncze poświadczenia. Zapis oboczny w BO **НА МЫТНИЦИ** (Мт 9:9) / **НА МЫТНИЦЫ** (Мк 2:14) świadczy o braku różnicy w artykulacji **-и** i **-ы** po spółgłosce zwarto-szczelinowej **ц**.

PLURALIS

*jā	SCS.	BO	EJ
Nom./Acc. pl.	-Ѧ	-Ѧ/-Ѧ	-и/-ы, -Ѧ/-Ѧ

Formy nom. pl. / acc. pl. kształtuje w BO scs. końcówka **-Ѧ** (graficznie **-Ѧ**, **-Ѧ**), której odpowiednikiem w EJ jest **-и** po spółgłoskach palatalnych oraz **-ы** po zdyspalatalizowanej **ц**, będące efektem morfologicznej asymilacji z analogicznym przypadkiem deklinacji *ā-tematowej, por.: **СТЕСА** ⇒ **СТЕЗИ** (Мк 1:3, Мт 3:3), **ВСѦ ПРИТЧѦ** ⇒ **ВСѦ ПРИТЧИ** (Мк 4:13), **ПТИЦѦ** ⇒ **ПТИЦЫ** (Мк 4:4), **ѠВЦѦ** ⇒ **ѠВЦЫ** (J 21:16), **ѠВЦѦ** ⇒ **ѠВЦЫ** (Мк 14:27, J 21:17), **ЖИТНИЦѦ** ⇒ **ЖИТНИЦЫ** (Łk 12:18), **ВѠВѠИЦѦ** ⇒ **ВѠВѠИЦЫ** (Łk 4:25), **СЪДѠѦ** ⇒ **СЪДѠИ** (Łk 11:19), **МРЕЖѦ** ⇒ **МРЕЖИ** (acc. pl. Мк 1:16), **МРЕЖѦ** ⇒ **МРЕЖИ** (Łk 5:4), **ДѠѦ НАШѦ** ⇒ **ДѠѦ НАШѦ** (acc. pl. J 10:24). Bardziej złożonym wydaje się problem acc. pl. rzeczowników z tematem zakończonym na spółgłoskę szumiącą **ш**, udokumentowanych w EJ. Kończówka **-ы** po **ш** (1 u.) mogła zostać wprowadzona w celu dyferencjacji wobec form gen. sg. rzeczowników miękkotematowych rodzaju żeńskiego, które również przybrały zakończenie **-и**, por. **ДѠѦ НАШѦ** ⇒ **ДѠѦ НАШѦ** (J 10:24) – acc. pl., **ДѠѦ** ⇒ **ДѠѦ** (Łk 10:27) – gen. sg. Niestety, pojedyncze użycie formy acc. pl. z nową końcówką **-ы**, jak i brak form nom. pl. nie pozwala na ostateczne potwierdzenie tej tezy. Należałoby przeprowadzić analizę morfologiczną z uwzględnieniem szerszego zakresu materiału, tj. nie tylko tekstu czterech Ewangelii, ale całego Nowego i Starego Testamentu. Powyższy materiał egzemplifikacyjny

pozwała jedynie na wyciągnięcie wniosku odnośnie do stopnia palatalności spółgłosek szumiących oraz afrykaty **ц**. W związku z tym, że w EJ po **ц** konsekwentnie pojawia się końcówka **-ы**, a zapisy z **ж, ш** wykazują w tym zakresie wahania, większą palatalność posiadały spółgłoski szumiące.

EJ odnotowuje również pojedyncze archaiczne formy acc. pl. / nom pl. typu: **сміа** ⇒ **смїа** (nom. pl. Mt 10:16, Mt 23:33), **свинїа** (acc. pl. Łk 8:33), **рабынѡ** (acc. pl. Łk 12:45), **мрежа** (acc. pl. Mk 1:18, Łk 5:6) czy też **дґша** ⇒ **дґша** (acc. pl. Łk 21:19).

W języku scs. cztery formy rzeczowników *jā-tematowych rodzaju żeńskiego, tj. nom. sg., gen. sg., nom. pl. / acc. pl., oraz dwie formy rzeczowników rodzaju męskiego, tj. nom. pl. / acc. pl., posiadały jedną końcówkę [’a], wyrażoną przy pomocy różnych grafemów: **-а/-ѡ/-ѡ**. Taka sytuacja sprzyjała powstawaniu zjawisku homonimii, utrudniającemu percepcję tekstu i prowadzącemu do licznych nieporozumień oraz pojawianiu się błędnych zapisów w tekście. Jej likwidacja została przeprowadzona podczas korekty ksiąg z wykorzystaniem znaków akcentowych: [´] (akcent ostry), [`] (akcent ciężki) oraz [ˆ] (akcent łukowy) lub też wariantów graficznych grafemu (ε/ε), por.: **мрежи** (gen. sg.) / **мрежи** (acc. pl.), których obecność znacząco ułatwiło rozróżnienie problematycznych form:

	SCS., BO		EJ	
Nom. sg.	⇒ земліа	дґша	⇒ землѡ	дґша
Gen. sg.	⇒ земліѡ	дґшаѡ	⇒ землїѡ	дґши
Nom. pl.	⇒ земліѡ	дґшаѡ	⇒ зѣмли	дґши
Acc. pl.	⇒ земліѡ	дґшаѡ	⇒ зѣмли	дґшы
nom. pl.	⇒ сґднѡ	юношѡ	⇒ сґдїѡ	їноши
acc. pl.	⇒ сґднѡ	юношѡ	⇒ сґдїѡ	їношы

1.2. Genus masculinum, neutrum *ǫ, *jǫ

RZECZOWNIKI TWARDOTEMATOWE

SINGULARIS

*ǫ	SCS.	BO/EJ
Dat. sg.	-ѡϥ	-8/-ови

Rzeczowniki rodzaju męskiego i nijakiego – oprócz tradycyjnego scs. zakończenia -ѡϥ, por.: **ѿс҃** ⇒ **ѿс҃с҃** (Mt 18:1), **б҃г҃** (Mt 4:10, Łk 4:8), **чл҃к҃** (Mt 10:36), **р҃аб҃** (Łk 14:23), **бр҃ат҃** (Łk 12:13), **петр҃** (J 13:6), **симон҃** ⇒ **симон҃**²⁴¹ (Łk 5:10), **ир҃од҃** ⇒ **ир҃од҃** (Mt 2:12), **пилат҃** ⇒ **пїлат҃** (Mk 15:43), **игемон҃** ⇒ **игемон҃** (Mt 27:2), **л҃ѣт҃** (J 11:49), **мнр҃** ⇒ **мнр҃** (J 6:33), **закон҃** (J 18:31), **в҃ѣт҃** (Mk 4:39), **д҃х҃** ⇒ **д҃х҃ови** (Mk 9:25, Łk 8:29) – zostały zarejestrowane w starodrukach z wariantywną końcówką -ови, przejętą od dawnych tematów na *ǫ, por.: **ѿс҃ови** (Mk 10:50), **б҃ви** ⇒ **б҃ови** (Mt 22:21), **петр҃ови** (Mk 8:33), **иосифови** ⇒ **иосифови** (Mk 15:45), **симонови** ⇒ **симон҃ови** (Łk 5:10), **игемонови** ⇒ **игемон҃овѣ** (Łk 20:20), **д҃х҃ови** (Łk 9:42), **мирови** ⇒ **мирови**²⁴² (J 3:17, J 14:22). Powyższy materiał

²⁴¹ Grafem **w** zaczął być używany w rdzeniach rzeczowników zapożyczonych oraz w imionach własnych, których greckie odpowiedniki również z reguły posiadały śródgłosową samogłoskę [o], wyrażoną za pomocą znaku **w**, por.: **ѿваннѣ** (gr. Ἰωάννης), **мнѣей** (gr. Μωϋσής), zob. Гусев А. В., 2011, *Замечания по поводу взаимосвязи между исправлением книг при патриархе Иосифе и грамматическими сочинениями 1640-х гг. (на примере Похвал Утренниши Великой суботы)*, «Вестник Екатеринбургской Духовной Семинарии», вып. 2/2011, Екатеринбург, с. 185–205.

²⁴² O ortograficznej dyferencji homonimów leksykalnych **мирѣ** (gr. εἰρήνη, pol. ‘pokój’) i **мірѣ** (gr. κόσμος, pol. ‘świat’) zob. Успенский Б. А., 2002, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Москва, с. 330–333; Hegedűs I., 2005, *Корректурные экземпляры московских богослужебных книг: орфография*, „Studia Russica”, t. 22, Budapest, с. 29–54. Leksykalne rozróżnienie form **мирѣ/мірѣ** nastąpiło w wyniku rewizji ksiąg cerkiewnych (1654–1657), przeprowadzonej z inicjatywy patriarchy Nikona, a zatem już po ukazaniu się drukiem **BO**. Stąd brak w XVI-wiecznej Biblii wariantywnych zapisów (**миръ**

egzemplifikacyjny pozornie wskazuje, jakoby nową końcówkę uzyskały nie tylko rzeczowniki żywotne, ale również nieżywotne²⁴³. Jednak znaczenie leksemu *міръ* konkretyzuje się dopiero w kontekście, por.: **И посла во бѣгъ сна своего въ міръ, да сѣдитъ мірови: но да спасетса имъ міръ** (EJ, J 3:17), **Гди, и что бысть, пакъ намъ хоцещи авитиса, а не мірови** (EJ, J 14:22). Dokonana personifikacja rzeczownika *міръ* ('świat, ludzie') uzasadnia w danym przypadku użycie końcówki *-ови*.

Ekspansja powyższej końcówki została zaznaczona już w rękopisach scs.²⁴⁴ W języku cs. nie uzyskała ona jednak na wyłączność miana nowej normy i współistniała razem z archaicznym zakończeniem *-g*, stanowiąc jedynie jego dopuszczalny wariant.

Na uwagę zasługuje tu dat. sg. masc. *дѣхъ*. W tekście EJ został odnotowany – w odróżnieniu od *во* – tylko z jedną końcówką *-ови*, podczas gdy w *во* oba zakończenia występują wymiennie. Znaczenie tych wariantywnych leksemów konkretyzuje się jedynie w kontekście. W zarejestrowanych przykładach rzeczownik *дѣхъ* posiada wyłącznie negatywne konotacje 'duch nieczysty, zły'²⁴⁵, por.: **запрети дѣхъ нечистомъ** ⇒ **запрети дѣхови нечистомъ** (Mk 9:25), **Повелѣ оубо дѣхъ нечистомъ** ⇒ **Повелѣ оубо дѣхови нечистомъ** (Łk 8:29), **запрети же ис дѣхови нечистомъ** ⇒ **запрети же исъ дѣхови нечистомъ** (Łk 9:42). Przeprowadzona w EJ

oznacza zarówno 'pokój', jak i 'świat'). Z kolei redaktorzy EJ – w wyniku ortograficznej zamiany *и* ⇒ *ѣ* – usunęli homonimie leksemów *миро* ('pokój', 'świat') i *миро* (gr. *μύρον*, pol. 'olejek'), zob. Хан Чжи Хен, 2010.

²⁴³ W większości staroruskich zabytków (w tym również o charakterze religijnym) końcówkę *-ови* przybierały wyłącznie żywotne rzeczowniki osobowe (zob. Perczyńska B., 2007, s. 120–121) oraz wyrazy zapożyczone oznaczające osoby, zob. Елкина Н. М., 1960, *Старославянский язык*, Москва, s. 123. Pojawienie się tej końcówki w rzeczownikach nieżywotnych było bardzo rzadkie.

²⁴⁴ Елкина Н. М., 1960, s. 123; Bartula Cz., 1981, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym*, Warszawa, s. 43.

²⁴⁵ Pejoratywne znaczenie znajduje potwierdzenie również w formie zapisu: rzeczownik pisany w postaci skróconej i opatrzony u góry znakiem tytuła [] oznacza osobę czczoną, por.: **бѣгъ** – 'Bóg', **богъ** – 'bożek', **дѣва** – 'Bogarodzica', **дѣва** – 'każda inna kobieta', **дѣгъль** – 'anioł', **дѣгъль** – 'zły duch, demon' (wym. 'aggieł'), **дѣхъ** – 'Duch Święty', 'dobry duch', **дѣхъ** – 'zły duch', zob. Эрастов А., 2007, *Грамматика церковнославянского языка. Конспект. Упражнения. Словарь*, Санкт-Петербург, s. 8–9.

korekta Д҃Х҃҃ (BO) na Д҃Х҃ОВИ (EJ) wydaje się więc w pełni uzasadniona. W związku z tym, że tekst EJ nie rejestruje form dat. sg. z końcówką -҃, jako materiał egzemplifikacyjny zostały poniżej przytoczone cs. teksty liturgiczne dotyczące *Boskiej Liturgii*. W doksologii kończącej modlitwy i ektenie bezwyjątkowo używana jest forma Д҃Х҃҃ – zawsze w odniesieniu do Trzeciej Osoby Trójcy Świętej, Świętego Ducha: **ГЛАВА ОУЦ҃҃ И СЫН҃҃ И СВЯТОМ҃҃ Д҃Х҃҃**. Z kolei przed i po czytaniu Dziejów Apostolskich – w odpowiedzi na proklamację kapłana: **МИР҃҃ ВС҃҃ЕМ҃҃ / МИР҃҃ ТИ** – cs. teksty rejestrują replikę lektora: **И Д҃Х҃ОВИ ТВОЕМ҃҃**. Powyższa wstępna analiza pozwala na wyciągnięcie konkluzji na temat użycia formy dat. sg. rzeczownika Д҃Х҃҃. Można przypuszczać, że przeprowadzona w XVII–XVIII wieku korekta ksiąg cerkiewnych, używając do tego celu wariantywnych końcówek, wprowadziła rozgraniczenie semantyczne: dat. sg. Д҃Х҃҃ w odniesieniu do Ducha Świętego, a dat. sg. Д҃Х҃ОВИ w stosunku do pozostałych istot, w tym ludzi i aniołów.

*ǫ	SCS.	BO/EJ
Acc. sg.	-҃	-҃, -А

Różnice w zapisie acc. sg. dotyczą rzeczowników masc. żywotnych, w szczególności osobowych. W większości odnotowanych przypadków – zarówno w BO, jak i EJ – ma miejsce zrównanie końcówek acc. sg. z gen. sg., por.: **ВРАГА СВОЕГО** ⇒ **ВРАГА ТВОЕГО** (Mt 5:43), **Ч҃ЛКА** ⇒ **ЧЕЛОВ҃҃КА** (Mt 10:35), **НА БРАТА СВОЕГО** (Mt 5:22), **Б҃А** ⇒ **Б҃ГА** (Mt 9:8, Mt 22:37, Mk 2:12, Łk 5:25), **А҃Г҃ГЛА МОЕГО** (Mk 1:2), **ПИЛАТА** (J 19:38), **СИМОНА** ⇒ **СИМОНА** (Łk 23:26), **НА СТ҃ГО Д҃Х҃А** (Łk 12:10), **БОЛШ҃АГО РАВА** (Łk 7:10), **Б҃҃СА** (Łk 11:14), **О҃ТРОКА** (Łk 1:54, Łk 9:42). Żywotny gen.-acc. objął także rzeczowniki masc. nieosobowe oznaczające nazwy zwierząt²⁴⁶, por.: **ВОЛКА** (J 10:12). Synkre-

²⁴⁶ Вайан А., 1952, *Руководство по старославянскому языку*, Москва, с. 206; Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 208–209.

tyzm acc. i gen. sg. w pierwszym przykładzie jest najprawdopodobniej wynikiem personifikacji: **волкъ** jest użyty na oznaczenie ‘człowieka kłamliwego, oszusta’. Oba starodruki rejestrują również nieliczne formy rzeczowników żywotnych, wykazujące synkretyzm z nom. pl., por.: **дѣхъ стѣ** (Łk 11:13), **дѣхъ нечистъ** (Mk 7:25), **рабъ** (Łk 17:7), **бѣсъ** (Łk 7:33, Mt 11:18, Mk 7:30).

Porównanie języka analizowanych tekstów ujawniło niezgodność zapisu form acc. sg. w BO i EJ, por.: **на дѣхъ стѣи** ⇒ **на дѣха стѣго** (Mk 3:29), **имѣць дѣхъ нѣмъ** ⇒ **имѣца дѣха нѣма** (Mk 9:17), **дѣхъ нечистъ иматъ** ⇒ **дѣха нечистаго иматъ** (Mk 3:30), **видѣ [...] дрѣгѣи рабъ** ⇒ **дрѣгаго раба** (Mk 12:4), **обрѣте бѣсъ изшѣшъ** ⇒ **верѣте бѣса изшедша** (Mk 7:30).

Jak pokazują przedstawione egzemplifikacje, rzeczownik masc. sg., użyty w formie równej gen., nie zawsze ją zachowuje. Równie dobrze może on wystąpić w formie nominativu. Zarejestrowana w starodrukach wariantowość dotyczy leksemów **дѣхъ/дѣхъ**, **бѣсъ**, **рабъ**. Rzeczownik **дѣхъ/дѣхъ** był początkowo formą bezosobową, nieżywotną, jednak z biegiem czasu, przyjmując na siebie znaczenie ‘niebiańskiego ducha’ poprzez asocjację z rzeczownikiem **отѣць** i **сынъ**, przeszedł do grupy rzeczowników żywotnych, jako oznaczenie Trzeciej Osoby Przenajświętszej Trójcy, por.: **Въ Отца и Сына и Свѣтаго Дѣха**²⁴⁷. W obu tekstach ewangelicznych acc. rzeczownika nazywającego ‘Świętego Ducha’, ‘dobrego ducha’ (pisany w postaci skróconej i opatrzony u góry znakiem tytuła [̄]) został zarejestrowany w dwóch formach: równej gen. (typowej dla rzeczowników żywotnych: BO – 2 u., EJ – 4 u.) i nom. (typowej dla rzeczowników nieżywotnych: BO – 11 u., EJ – 9 u.). Leksem **дѣхъ**, pisany bez znaku tytuła [̄], oznaczający wyłącznie ‘złego ducha’, ‘demona’, w BO konsekwentnie zachowuje stary typ synkretyzmu acc. z nom. sg. (4 u.), podczas gdy EJ wykazuje w tym zakresie wahania – acc. jest równy nom. sg. (2 u.) i acc. jest równy gen. (2 u.).

²⁴⁷ Вайан А., 1952, с. 206.

Z kolei leksem **РАВЪ** należał do grupy rzeczowników nazywających osoby niżej postawione w hierarchii społecznej (oprócz **РАВЪ** także **ОТРОКЪ**, **ДЛЪЖЬНИКЪ**, **ОУЧЕНИКЪ**, *ŷ-tematowy **СЫНЪ** itp.)²⁴⁸, przez co acc. sg. mógł pozostawać w synkretyzmie z nom. sg.²⁴⁹

Podsumowując, większość rzeczowników masc. żywotnych otrzymuje końcówkę równą gen. Wahania fleksji, tj. zbieżność acc. z nom. lub gen., dotyczą trzech form: **ДУХЪ/ДУХЪ**, **БѢСЪ**, **РАВЪ**. Częste zrównywanie końcówek acc. z nom. jest poddyktowane najprawdopodobniej starą tradycją, lokującą te wyrazy w grupie rzeczowników nieżywotnych.

W formie gen. zostały użyte nieliczne nieżywotne masc. nacechowane stylistycznie (poddane personifikacji), por.: **ОБЛИЧИТЬ МИРА О ГРѢСѢ, И О ПРАВДѢ, И О СЪДѢ** ⇒ **ОБЛИЧИТЬ МИРА О ГРѢСѢ, И О ПРАВДѢ, И О СЪДѢ** (J 16:8) – scs. **миръ** w znaczeniu ‘świat, ludzie’; **ОЦЪ МОЙ ДАСТЪ ВАМЪ ХЛѢБА ИСТИННАГО С НѢСЕ** ⇒ **ОЦЪ МОЙ ДАСТЪ ВАМЪ ХЛѢБА ИСТИННАГО СЪ НѢСЕ** (J 6:32) – scs. **хлѣвъ** w znaczeniu ‘Jezus Chrystus jako prawdziwy chleba z nieba’²⁵⁰. Jednak odpowiedź zgromadzonych ludzi wyrażona m.in. rzeczownikiem **хлѣвъ** w formie acc. równej nom., wskazuje, że nie zrozumieli oni słów Jezusa: **ГѢ ВСЕГДА ДАЖДЪ НАМЪ ХЛѢВЪ СЕИ** ⇒ **ГѢИ, ВСЕГДА ДАЖДЪ НАМЪ ХЛѢВЪ СЕИ** (J 6:34). Leksem **хлѣвъ** nadal wywołuje u nich skojarzenie z pokarmem, pieczywem otrzymywanym z mąki.

*ŷ	SCS.	ВО/ЕЈ
Inst. sg.	-омъ	-омъ

Instr. sg. został udokumentowany w starodrukach wyłącznie z ruską końcówką **-омъ**, por.: **ПРѢКОМЪ** (Mt 2:17), **БГОМЪ** (Łk 24:19), **ДХОМЪ**

²⁴⁸ Кузнецов П. С., 1953, *Историческая грамматика русского языка. Морфология*, Москва; Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, s. 208–209; Хабургаев Г. А., 1974, *Старославянский язык*, Москва, s. 187.

²⁴⁹ Acc. rzeczowników nazywających osoby zajmujące w hierarchii wysoką pozycję był równy formie gen.

²⁵⁰ Achtemeier P. J., 2004, s. 158.

(Łk 1:17), **братомъ** (Mt 5:24), **соперникомъ** (Mt 5:25), **гласомъ** (Mk 1:26), **о́плотомъ** ⇒ **ўплотомъ** (Mt 21:33), **гнѣвомъ** (Mk 3:5), **миромъ** (Łk 2:29), **дѣломъ** (Łk 24:19), będącą rezultatem stwardnienia końcowej spółgłoski **м**, jakie miało miejsce w XIV wieku we wszystkich ruskich dialektach. Jeden z pierwszych przykładów twardego **м** został zanotowany w nowogrodzkiej gramocie pisanej na korze brzoźowej z przełomu XIV–XV wieku²⁵¹. Bezwyjątkowe użycie **-омъ** w obu tekstach świadczy o uzyskaniu przez tę końcówkę statusu cs. normy.

W związku z tym, że pomiędzy rzeczownikiem a określającym go wyrazem zachodzi relacja kongruencji, dyspalatalizacja spółgłoski **м** została zarejestrowana również w nom. sg. przymiotników i nom. sg., loc. sg. zaimków przymiotnych, por.: **страхомъ велимъ** (Mt 7:15), **добрымъ сердцемъ и бл҃гимъ** (Łk 3:24), **дѣхомъ стѣимъ** (Mk 1:15), **предъ лицемъ гдѣнимъ** (Mt 17:2), **съ нимъ, съ тѣмъ** (J 24:2), **въ твоємъ** (Łk 12:25), **въ своемъ** (J 18:7), **въ немъ** (Mk 3:17), **въ семъ** (J 2:17).

PLURALIS

*ǫ	SCS.	BO	EJ
Gen. pl.	-ъ	-ъ, -овъ	-ъ, -овъ

W starodrukach w zakresie form gen. pl. masc. obserwuje się – obok regularnej scs. końcówki **-ъ**, por.: **книжѣникъ** ⇒ **книжѣникъ** (Mt 16:21), **вѣтръ** ⇒ **вѣтръ** (Mk 13:27), **іазыкъ** ⇒ **іазыкъ** (Mt 4:15), **врагъ** ⇒ **врагъ** (Łk 1:71), **грѣхъ** ⇒ **грѣхъ** (Łk 1:77), **градъ** ⇒ **градъ** (Mt 4:25), **сапогъ** ⇒ **сапогъ** (Mk 1:7), **гробъ** ⇒ **гробъ** (Mk 5:2), **прѣкъ** ⇒ **прѣкъ** (Łk 11:50), **воинъ** ⇒ **воинъ** (Mt 27:27), **плѣ** ⇒ **плѣ** (Mt 7:16) – nową, przejętą od rzeczowników *ǫ-tematowych **-овъ/-овъ**, por.: **жидовъ** ⇒ **жидовъ** (J 9:22), **волковъ** ⇒ **волковъ** (Mt 10:16), **градовъ** ⇒ **градовъ** (Mt 14:13), **дѣховъ** ⇒ **дѣховъ** (Łk 11:26), **бѣсовъ** ⇒ **бѣсовъ** (Mk 16:9), **родовъ** ⇒

²⁵¹ Галинская Е. Я., 2009, *Историческая фонетика русского языка*, Москва, с. 100.

родѡвъ (Mt 1:17), хлѣбъ ⇒ хлѣбовъ (Mk 8:5), грѣхъ ⇒ грѣхѡвъ (Mt 26:28). Jeżeli zamiana -ъ na -ѡвъ została spowodowana formalną zbieżnością gen. pl. z nom. sg. i acc. sg., to graficzna wymiana о : ѡ jest zabiegiem późniejszym, wprowadzonym najprawdopodobniej ze względu na paralelizm gen. pl. rzeczowników *ǔ-tematowych (gen. pl. *ǔ-tematowych: **сѡновъ**, gen. pl. *ǔ-tematowych: **градѡвъ**)²⁵². Wydawcy cs. ewangeliarza liturgicznego w celu usunięcia kłopotliwej homonimii wykorzystali innowacje okresu tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego (XIV–XV wiek)²⁵³. Dyferencjacja homonimicznych form została osiągnięta przy użyciu synonimicznych znaków alfabetu greckiego. Odpowiednikiem głoski [o] w języku nowogreckim było [o] (tzw. omikron) oraz [ω] (tzw. omega), co jest spuścizną języka starogreckiego, w którym to samogłoski te różniły się artykulacją²⁵⁴. Po wprowadzeniu do powszechnego użycia języka nowogreckiego różnica w ich wymowie uległa zatarciu, co zostało wykorzystane przez korektorów słowiańskich tekstów liturgicznych. Na wzór greckiego paradygmatu odmiany²⁵⁵ również w języku cs. grafemy о : ѡ zaczęły często oznaczać opozycję sg. : pl.

²⁵² Wśród językoznawców istnieje pogląd, że fleksje -ѡвъ i -ѣвъ/-ѣй (odmiana miękkotematowa, por. niżej) zostały wprowadzone do deklinacji *ǔ/*jǔ-tematowej w celu dyferencjacji rzeczowników gen. pl. i sufiksów przymiotników dzierżawczych -ѡв-, -ѣв-, zob. Воробѣва А. Г., 2008, *Учебник церковнославянского языка*, Москва, с. 51.

²⁵³ Wprawdzie próby dyferencjacji homonimicznych form zostały podjęte jeszcze w okresie tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego, jednak ich surowa reglamentacja znalazła zastosowanie dopiero w drugiej połowie XVII wieku, zob. Hegedűs I., 2005, s. 29–54. O tzw. drugim wpływie południowosłowiańskim zob. Birnbaum H., 1981, *Essays in early Slavic civilization*, Munich, s. 305–332; Dąbek-Wirgowa T., 1980, *Historia literatury bułgarskiej. Zarys*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 44–47; Запольская Н. Н., 2000, *Книжная справа XVII века: проблема культурно-языкового реплицирования*, „Studia Russica”, XVIII, Budapest, s. 305–314; Жуковская Л. П., 1987, *Грецизация и архаизация древнерусского письма 2-й пол. XV – 1-ой пол. XVI в. (об ошибочности понятия «второе южнославянское влияние»)*, [в:] *Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому*, pod red. Л. П. Жуковская, Москва, с. 144–176; O graficznych wariantach wprowadzonych w XVII wieku do ksiąg liturgicznych zob. Hegedűs I., 2005, s. 29–54; Гусев А. В., 2011, s. 185–205.

²⁵⁴ Grafem о był wymawiany jako [o], natomiast ω jako [ɔ].

²⁵⁵ W języku greckim rzeczowniki III deklinacji posiadają następujące fleksje: dat. sg. -ος, a dat. pl. -ων, zob. Успенский Б. А., 2002, Москва, с. 327.

Z powyższych egzemplifikacji na osobną uwagę zasługują niektóre formy, tj.: **сапогъ** ⇒ **сапѡгъ** (Mk 1:7), **гробъ** ⇒ **грѡбъ** (Mk 5:2), **прѣркъ** ⇒ **прѣркѡкъ** (Łk 11:50), **воинъ** ⇒ **вѡинъ** (Mt 27:27), **плѡ** ⇒ **плѡдъ** (Mt 7:16). Zarówno w BO, jak i EJ gen. pl. tych rzeczowników został utworzony na wzór scs. Jednak XVIII-wieczny tekst ewangeliczny na miejscu widocznej spółgłoski tematycznej [o], oddanej w języku scs. za pomocą grafemu **o** (również w BO), od XVII wieku ponownie²⁵⁶ rejestruje **w**, czyli identyfikator graficzny form pluralnych. Powyższe zapisy można uznać za hiperpoprawne, odzwierciedlające kontaminację scs. tradycji i nowego wykładnika liczby mnogiej (połączenie końcówki **-ъ** z **w**). W rzeczownikach, które nie posiadały widocznej samogłoski tematycznej, do zaznaczenia gen. pl. w EJ została użyta końcówka **-ѡѡъ** lub akcent łukowaty [^]:

[...] особое обличенное ударение « ^ », **камѡра**, [...] применяется в тех случаях, когда употребление широких букв **ѡ** и **ѡ** или обычных надстрочных знаков невозможно или недостаточно для ликвидации омонимии²⁵⁷.

Jak stwierdza A. Gamanowicz²⁵⁸, o dystrybucji graficznej decydował najczęściej sam korektor lub też komisja rewizyjna. Dlatego zdarza się, że ten sam leksem występuje z wariantywnymi końcówkami, por.: **плѡ** ⇒ **плѡдъ** (Mt 7:16), (M 21:34), **плодовъ** ⇒ **плодѡѡъ** (Łk 12:17); **градъ** ⇒ **грѡдъ** (Mt 4:25), **градѡѡъ** ⇒ **градѡѡъ** (Mt 14:13).

*ǫ	SCS.	BO	EJ
Dat. pl.	-ѡѡъ	-ѡѡъ	-ѡѡъ

²⁵⁶ Normatywne użycie w funkcji wykładnika liczby mnogiej dokumentuje XV-wieczny tekst *Biblij Gennadiusza*, zob. Хан Чжи Хен, 2010. Jak pokazuje przeprowadzona analiza, ta zasada ortograficzna przestała obowiązywać w tekście BO i ponownie powróciła w zapisach form zarejestrowanych w XVIII-wiecznym Ewangeliarzu, zob. Гусев А.В., 2011, s. 185–205.

²⁵⁷ Hegedűs I., 2005, s. 29–54.

²⁵⁸ Гаманович А., 1991, *Грамматика церковно-славянского языка*, Москва, s. 45; Strach S., 1994, *Krótko gramatyka języka cerkiewnosłowiańskiego*, Białystok, s. 18.

W celu dyferencjacji form dat. pl. oraz instr. sg. (ten ostatni w cs. również przybrał końcówkę **-омъ**, scs. **-омь**, por. wyżej instr. sg.) korektorzy Pisma Świętego ponownie zastosowali rozróżnienie graficzne. Formom instr. sg. przypisano graficzny znak **о**, natomiast formom dat. pl. – znak **w**, por.: **равомъ** instr. sg., **равwмъ** dat. pl. Wydawcy XVI-wiecznej BO nie stosują jeszcze takiego rozróżnienia, por.: **члкомъ** ⇒ **члвѣкwmъ** (J 17:6), **оученикомъ** ⇒ **оученикwmъ** (J 21:1, J 11:7), **къ оустомъ** ⇒ **ко оустwмъ** (J 19:29), **сѣвомъ** ⇒ **зѣвwмъ** (Mt 8:12), **ѣомъ** ⇒ **псwмъ** (Mk 7:27), **ꙗзыкомъ** ⇒ **ꙗзыкwmъ** (Mt 10:18), **народомъ** ⇒ **народwмъ** (Łk 7:24), **воиномъ** ⇒ **воинwмъ** (Mt 28:12). Na uwagę zasługuje podwójny zapis dat. pl. **дѣховомъ нечистымъ** ⇒ **дѣховwмъ нечистымъ** (Mk 1:27, Łk 4:36), wprawdzie utworzony przy pomocy końcówek **-омъ/-wмъ**, jednak na bazie tematu rozszerzonego o sufiks **-ов-**, charakterystycznego dla rzeczowników deklinacji na *ŭ²⁵⁹.

*ŏ	SCS.	BO	EJ
Acc. pl.	-ы, -и	-ы, -и	-ы/-wвѣъ, -и

Większość rzeczowników masc. *ŏ-tematowych charakteryzuje scs. końcówka **-ы** (**-и** po spółgłosce tylnojęzykowej **к, г, х** konsekwentnie tylko w EJ), por.: **равы его** ⇒ **равы егw** (Mt 22:6), **воины** (Mt 8:9), **народы** (Mk 4:36), **вѣсы** (Łk 11:20), **врагы** ⇒ **враги** (Mk 12:36), **долгы** ⇒ **долги** (Mt 6:12), **свѣтилники** ⇒ **свѣтилники** (Mt 25:7), **пръвосцѣнники книжники люскыа** ⇒ **первосцѣнники и книжники людскіа** (Mt 2:4), **пррки** (Mt 5:12), **правѣники** ([...] **грѣшники** ⇒ **правѣники** [...] **грѣшники** (Mt 9:13), **ѣ мѣхы ветхы** ⇒ **вѣ мѣхи новы** (Mt 9:17), **грѣхи** (Mt 9:6), **грѣхы** ⇒ **грѣхи** (Łk 11:4), **дѣхи** (Mt 8:16).

²⁵⁹ Zjawisko tworzenia tego rodzaju form pluralnych (acc./instr. **сыновы**, dat. **сыновомъ**, loc. **сыновѣхъ**), koegzystujących z pierwotnymi formacjami (acc./instr. **сыны**, dat. **сыномъ**, loc. **сынохъ**), jest szeroko rozpowszechnione w języku średniobułgarskim (XII–XV wieku), zob. Вайан А., 1952, с. 111–112.

Synkretyzm acc. i gen. rzeczowników masc. pl. nie jest tak daleko zaawansowany jak form sg. W liczbie mnogiej ta zbieżność albo nie występuje w ogóle (BO), albo jest sporadyczna (EJ – 1 u.), por.: **РАБЫ ЕГО** ⇒ **РАБВЪЪ ЕГУ** (Mt 22:6).

RZECZOWNIKI MIĘKKOTEMATOWE

Dystrybucja końcówek form miękkotematowych odznacza się dużym podobieństwem w stosunku do twar-dotematowych, z zachowaniem opozycji spółgłosek wygłosowych twarda vs. miękka.

SINGULARIS

*jǫ	SCS.	BO/EJ
Dat. sg.	-ю	-ю/-г, -ѣви/-ови

Rzeczowniki miękkotematowe rodzaju męskiego w dat. oprócz właściwej końcówki -ю (-г po spółgłoskach zdyspalatalizowanych²⁶⁰), por.: **цр̑ю** (Mk 6:25), **цр̑г** ⇒ **цр̑ю** (Mt 22:2), **п̑ѣн̑аз̑ю** (Mt 20:10), **ѡл̑тар̑ю** (Mt 5:23), **ѡр̑х̑їер̑ѡм̑ъ** (acc. pl.) ⇒ **ѡр̑х̑їер̑ю** (Mk 14:53), **ѡц̑г** ⇒ **ѡц̑г** (J 4:23), zostały zarejestrowane z dwoma nowymi zakończeniami -ѣви/-ови, przejętymi od deklinacji *ǫ-tematowej, por.: **м̑г̑ж̑ѣви** (Łk 1:27), **к̑сар̑ѣви** (Mt 22:17), **в̑нар̑ѣви** (Łk 13:7), **ї̑л̑ѣви** (J 1:31) oraz **м̑ѡв̑сеѡви** ⇒ **м̑ѡв̑сеѣви** (Mk 9:5), **ї̑ер̑ѡви** ⇒ **ї̑ер̑ѣви** (Mk 1:44), **ѡр̑х̑їер̑ѡви** (Mt 26:57). Końcówka -ови została przeniesiona do odmiany miękkotematowej najprawdopodobniej z deklinacji *ǫ-tematowej²⁶¹, gdyż asymilacja rzeczowników *jǫ-tematowych z rzeczownikami *ǫ-tematowymi odbywała się właśnie za ich pośrednictwem²⁶². Choć końcówka -ови/-ѣви zanikła w języku rosyjskim²⁶³, w cs.

²⁶⁰ Język BO w tej kwestii odnotowuje wariantywność zapisów (zob. przykłady).

²⁶¹ Deklinacja *ǫ-tematowa nie posiadała miękkiego paradygmatu odmiany.

²⁶² Булич С., 1893, s. 229.

²⁶³ Zachowała się w języku ukraińskim oraz gwarach południowo-zachodniej Białorusi, zob. Citko L., 2006, „Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok, s. 93–94.

tekstach redakcji ruskiej została utrzymana jako oboczna w stosunku do scs. -ю²⁶⁴.

W EJ wariantywność końcówek -ОВИ/-ЕВИ w zapisie dat. sg. osobowych rzeczowników miękkotematowych została poddana korekcie, w wyniku której rzeczowniki z tematem na *jǫ uzyskały zapis z wariantywnym zakończeniem -ЕВИ. Zarejestrowany zapis z twar-dotematową końcówką -ОВИ dotyczy wyłącznie zapożyczonego z greki rzeczownika **АРХІЕРЕЙ** (gr. ἀρχιερέυς), którego paradygmat deklinacyjny w obu starodrukach charakteryzuje się dużą nieregularnością²⁶⁵.

*jǫ	SCS.	BO	EJ
Acc. sg.	-ѣ	-ѣ, -ѧ/-ѧ	-ѣ, -ѧ/-ѧ

W większości zapisów rzeczowników żywotnych osobowych z tematem na *jǫ można dostrzec zrównanie form acc. sg. z gen. sg., por.: **ЦРѦ ІЮДЕЙСКА** ⇒ **ЦРѦ ІЖДЕЙСКА** (Mk 15:9), **КЕСАРѦ** (J 19:15), **СТРОИТЕЛА НЕПРАВЕДНАГО** (Łk 16:8), **СПЕК҃ЛАТОРА** (Mk 6:27), **М҃ЖА** (Mk 10:6), **О҃ЦА** (J 5:23), **СВОЕГО ПЕРВЕНЦА** (Łk 2:7), **СЛѢПЦА** (Mk 10:49, Łk 6:39), **ПРИШЕЛЬЦА** ⇒ **ПРИШЕЦА** (Mt 23:15). W analizowanych starodrukach stara forma acc. sg. została potwierdzona pojedynczym przykładem – rzeczownikiem nazywającym osobę zajmującą jedno z najniższych miejsc w hierarchii społecznej, por.: **МЛАДЕНЕЦЬ** ⇒ **МЛѢНЕЦЬ** (Łk 2:12, Łk 2:16). Pomimo że acc. równy nom. jest znany najstarszym scs. tekstom, jego użycie należy do rzadkości²⁶⁶.

²⁶⁴ Sprzyjała temu ogólna sytuacja językowa państwa: autorytet Kijowa jako głównego ośrodka piśmiennictwa (do upadku Rusi Kijowskiej w 1240 roku), następnie tzw. druga fala wpływów południowosłowiańskich (XIV–XV wiek i ostatecznie trzeci wpływ południowo-zachodni (ukraiński – XVI–XVII wiek), zob. Горшко-ва К. В., Хабургаев Г. А., 1981, *Историческая грамматика русского языка*, Москва, s. 182.

²⁶⁵ Ze względu na stosunek użycia końcówki odmiany *jǫ-tematowej do końcówki o temacie spółgłoskowym paradygmat deklinacyjny rzeczownika **АРХІЕРЕЙ** został omówiony w części o odmianie *jǫ-tematowej, zob. poniżej masc. nom. pl. rzeczowników miękkotematowych.

²⁶⁶ Perczyńska B., 1987, s. 38.

*jǫ	SCS.	BO/EJ
Dat. sg.	-ѣмь	-ѣмь

Podobnie jak inst. sg. rzeczowników *ǫ-tematowych formy miękkotematowe zostały zarejestrowane w starodrukach wyłącznie z ruską końcówką -ѣмь, stanowiącą nową normę dla cs. tekstów, por.: Ѡ҃҃ЧИТЕЛЕМЬ (Mt 10:24), КОРАБЛЕМЬ (Mk 6:32), ОЛТАРЕМЬ (Mt 23:18), НОЖЕМЬ (Łk 22:49), Ѡ҃҃Р҃҃ЖІЕМЬ (Mk 14:43), М҃҃ЖЕМЬ (Łk 2:36), ГНОЕМЬ (Łk 13:8), КОПІЕМЬ (J 19:34), С҃҃ЦЕМЬ (Mt 5:8), КОРАБИЦЕМЬ (J 21:8), ЛИЦЕМЬ (Łk 1:76), Ѡ҃҃ЦЕМЬ (J 14:21).

*jǫ	SCS.	BO	EJ
Loc. sg.	-и	-и/-ы	-и/-ы/-ѣ

Obok form odnotowanych w BO i EJ ze scs. końcówką -и, por.: в раи ⇒ въ раи (Łk 23:43), на мори (Mk 5:21), при мори (J 21:1), сѣдалици (Mt 23:2), на сонмици (Mk 6:2), на с҃҃дици (Mt 27:19), по переселеніи (Mt 1:12), EJ rejestruje też wariantywną końcówkę -ѣ, przejętą z odmiany twar-dotematowej *ǫ, por.: Ѡ҃҃ци ⇒ в Ѡ҃҃ѣ (J 16:25), азъ въ Ѡ҃҃ы ⇒ азъ во Ѡ҃҃ѣ (J 14:20), въ с҃҃ници ⇒ въ солницѣ (Łk 21:25), на лици ⇒ на лицѣ (Mt 26:39), въ с҃҃ци ⇒ въ с҃҃ѣ (Mt 5:28, Łk 1:66), въ с҃҃цы ⇒ въ с҃҃ѣ (Mk 11:23). Końcówka -ѣ pisana jest w EJ zazwyczaj po spółgłosce ц, wskazując tym samym na jej dyspalatalizację²⁶⁷, jak i na procesy wyrównawcze zachodzące pomiędzy poszczególnymi paradygmatami. Wyjątek stanowi forma loc. sg. rzeczownika кнѣзь (**kuningos* > *kъnęgъ* > *kъnędzъ*): Ѡ҃҃ кнѣзи ⇒ в кнѣзѣ (Mt 12:24, Mk 3:22), utworzona na wzór odmiany *ǫ-tematowej typu loc. sg. др҃҃зѣ/вра҃҃ѣ (nom. sg. др҃҃гь/вра҃҃гь), w której alternacja r:z jest rezulta-

²⁶⁷ W EJ zdyspalatalizowane ц stanowi ortograficzną normę (zob. formy gen. sg., nom. pl. / acc. pl.).

tem II palatalizacji (**r** + **k**) wywołanej obecnością fleksji **-k**²⁶⁸. W formie **w knazk** wygłosowa spółgłoska **z** również jest wynikiem palatalizacji, jednak nie wstecznej, a postępowej (III, **л** (e) + **r**), i pojawia się w całym paradymacie odmiany, niezależnie od następującej po niej fleksji. W loc. sg. końcówką było **-i**, które w rzeczownikach ***ō**-tematowych z samogłoską [o] tworzyło dyftong dający ostatecznie prsł. **ě**, wyrażone za pomocą grafemu **k** (***-o-i** > ***oi** > **ě**). Loc. sg. rzeczowników miękkotematowych był także formowany przy użyciu fleksji **-i** (***-jo-i** > ***joi** > ***jěi**²⁶⁹ > **ji** > [’i]), która w końcowym etapie przemian została zapisana jako **и**. Korektorzy, kierując się najprawdopodobniej zapisem **дрѣзѣ/врасѣ** (połączeniem **зѣ**), przenieśli zakończenie ***ō**-tematowe również do rzeczownika miękkotematowego. Forma loc. sg. **o knazi** ⇒ **w knazk** (Mt 12:24, Mk 3:22) jest bezspornym przykładem oddziaływania odmiany twaridotematowej na miękką.

Język EJ, podobnie jak BO, odnotowuje też nieliczne rzeczowniki miękkotematowe z tematem na **ц** i końcówką **-ы** (fonetyczny wariant scs. **-и**), por.: **въ срци** ⇒ **въ срцы** (Łk 2:51, Łk 1:66, Mt 24:48, Mt 12:40).

Wahania występujące w BO w zapisie **-и/-ы** po spółgłosce **ц**, por.: **o ѿци** (J 16:25), **азъ въ ѿцы** (J 14:20), odzwierciedlają z jednej strony przywiązanie do scs. tradycji²⁷⁰, z drugiej – zjawiska fonetyczne, zachodzące w żywym języku mówionym (stwardnienie afrykaty **ц**)²⁷¹.

PLURALIS

*jō	SCS.	BO	EJ
Nom. pl.	-и	-и/-ы, -іѣ, -ѣ	-и/-ы, -іѣ, -ѣ

²⁶⁸ Fleksja **-k** występuje również w formach loc. pl. oraz nom. pl.

²⁶⁹ Przejście dyftongu ***joi** w ***jei** (tematycznego **-jō** w **-je**) było wynikiem uprzedzenia samogłoski tylnej po **j**, por. Moszyński L., 2006, s. 224–226, 253.

²⁷⁰ Jest mało prawdopodobne, aby samogłoska **и**, pisana po spółgłosce **ц**, w XVI wieku oznaczała jej miękkość.

²⁷¹ Pierwsze przykłady użycia twardego **ц** odnotowują zabytki z XIV wieku, np. *Psalterz Kijowski* z 1397 roku: **языцы**, zob. Соболевский А. И., 2005, s. 138. Jednak samogłoska ta zachowuje swoją miękkość do połowy XV wieku, zob. Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, s. 153; Галинская Е. Я., 2009, с. 120.

Formy nom. pl. masc. zostały udokumentowane w starodrukach z trzema końcówkami. Pierwsza z nich kontynuuje scs. tradycję, zgodnie z którą rzeczowniki deklinacji *jǫ-tematowej zostały zapisane z zakończeniem **-и** (**-ы** po spółgłosce zdyspalatalizowanej **ц**), por.: **кнѣси** (Mt 20:25), **лицемѣри** (Mt 6:2), **вожи** ⇒ **вожди** (Mt 15:14); **старцы** (Mt 27:1), **самовѣцы** (Łk 1:2), **сребролюбцы** (Łk 16:14), **юнцы** (Mt 22:4). Dwie pozostałe końcówki są efektem wyrównań międzydeklinacyjnych: 1) **-іѣ** przeniesiono z odmiany *i-tematowej, por.: **пастыріѣ** (Łk 2:20), **мужіѣ** (Mt 14:35, Łk 5:18); 2) końcówkę **-ѣ** (w EJ oddana za pomocą grafemu **ѣ**) przejęto od rzeczowników o tematach spółgłoskowych, por.: **фарисее** ⇒ **фарисее** (Mt 9:11, Mk 7:3, Łk 15:2), **архіѣрее** ⇒ **архіѣрее** (Mt 26:59), **сѣдѣкее** ⇒ **сѣдѣкее** (Mk 12:18), **іудѣее** ⇒ **іудѣее** (J 5:16).

Masculina z sufiksem **-арь**, **-тель**, genetycznie związane z odmianą spółgłoskową, wcześniej zaczęły ulegać wpływowi rzeczowników *jǫ-²⁷² lub *i-tematowych²⁷³. Efektem tego oddziaływania było całkowite podporządkowanie scs. odmiany sg. deklinacji miękkiej²⁷⁴. Odmiana pl. zachowała niektóre końcówki rzeczowników spółgłoskowych²⁷⁵. W starodrukach formy nom. zostały zarejestrowane z następującymi końcówkami: **-іѣ** (9 u. od 6 h.), **-ѣ** (**-ѣ**) (w BO 14 u. od 4 h.; w EJ 11 u. od 2 h.) oraz **-и** (wyłącznie w EJ 3 u. od 2 h.), por.: **свѣдѣтеліѣ** ⇒ **свидѣтеліѣ** (Łk 24:48), **законооучителіѣ** ⇒ **законоучителіѣ** (Łk 5:17), **дѣлтеліѣ** (Łk 13:27), **мытаріѣ** ⇒ **мытаріѣ** (Łk 7:29), **рыбаріѣ** (Łk 5:2), **црїѣ** (Łk 10:24); **дѣлтелѣ** ⇒ **дѣлтелѣ** (Mt 21:34, Łk 20:14), **тажателѣ** ⇒ **тажателѣ** (Mk 12:7), **жателѣ** ⇒ **жателѣ** (Mt 13:39), **мытарѣ** ⇒ **мытарѣ** (Mk 2:15, Mt 9:10). Użyte w EJ końcówki na ogół odpowiadają zakończeniom zapisanym w BO. Wyjątek stanowią dwie formy (3 u.): **жателѣ** ⇒ **жателѣ** (Mt 13:39), **мытарѣ** ⇒ **мытарѣ** (Mk 2:15, Mt 9:10). W powyższej dystrybucji fleksji w formach

²⁷² Войлова К. А., 2003, *Старославянский язык*, Москва, с. 121.

²⁷³ Moszyński L., 2006, s. 251.

²⁷⁴ Friedelówna T., Łapicz Cz., 1997, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Toruń, s. 63; Хабургаев Г. А., 1974, с. 180.

²⁷⁵ W tekstach scs. są to formy nom. pl. oraz gen. pl., zob. Ремнева М. Л., 2004, *Старославянский язык*, Москва, с. 191.

z sufiksem **-АРЬ, -ТЕЛЬ** została uwidoczniła ich pierwotna, spółgłoskowa proveniencja. Stąd największą frekwencję użyć posiadają rzeczowniki z końcówką **-Ѣ (-Ѣ)** – kształtuje się ona na poziomie około 61%. Dodatkowo z przytoczonego powyżej materiału wyłania się kilka wniosków dotyczących zapisu nom. pl.:

- 1) Język BO nie odnotowuje żadnych form (w EJ tylko pojedyncze zapisy) z fleksją *jǫ-tematową **-и** dla rzeczowników z sufiksem **-АРЬ, -ТЕЛЬ**. Taki stan nie znajduje potwierdzenia w zabytkach kanonu scs., jak i jego późniejszych cs. redakcjach²⁷⁶. Utrzymanie w BO pierwotnej końcówki **-Ѣ** świadczy o celowej archaizacji języka, przeprowadzonej w okresie tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego.
- 2) W obu starodrukach z końcówką **-Ѣ (-Ѣ)** zostały zapisane wyłącznie rzeczowniki należące pierwotnie do deklinacji spółgłoskowej (por.: **АРХІЄРІИ**²⁷⁷, **МЫТАРЬ, ДѢЛАТЕЛЬ**), co świadczy o jej małej produktywności.

*jǫ	SCS.	BO	EJ
Gen. pl.	-ь, -и	-ь/-ѣ, -їи/-ѣи/-ѣй	-ь/-ѣ, -ѣй

Pierwotna końcówka gen. pl. miękkotematowych rzeczowników masc. i neutr., równa zeru fonologicznemu, została oddana za pomocą jeru przedniego **ь** (ewentualnie tylnego **ѣ**), por.: **ТѢЖАТЕЛЬ** ⇒ **ТѢЖАТЕЛЬ**

²⁷⁶ Już najstarsze scs. zabytki rejestrują obecność fleksji **-и** w zapisie tych rzeczowników, zob. Селищев А. М., 1952, *Старославянский язык*, ч. 2, Москва, с. 108–109; Войлова К. А., 2003, с. 121; Иванова Т. А., 2005, *Старославянский язык*, Санкт-Петербург, с. 134. Przykładowo w *Ewangeliarzu Ławryszewskim* (XIII/XIV wiek) formy nom. pl. rzeczowników utworzonych przy pomocy sufiksów **-АРЬ, -ТЕЛЬ** konsekwentnie zostały zapisane z końcówką **-и**, zob. Friedelówna T., 1974, *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 136.

²⁷⁷ O zjawisku absorpcji morfologicznej, w wyniku której rzeczowniki pierwotnie należące do tematów spółgłoskowych typu **АРХІЄРІИ, ФАРИСѢИ** przyjęły fleksje deklinacji *jǫ-tematowej, zob. Селищев А. М., 1952, с. 93; Кузнецов П. С., 1953, с. 66–67.

(Mk 12:2), **ЖИТЕЛЬ** ⇒ **ЖИТЕЛЬ** (Łk 15:15), **КНАЗЬ** ⇒ **КНАЗЬ** (J 12:42), **ПЕНАЗЬ** ⇒ **ПЕНАЗЬ** (Mt 18:28), **СТАРЕЦЬ** ⇒ **СТАРЕЦЬ** (Mt 15:2), **СТАРЕЦЬ** ⇒ **СТАРЕЦЬ** (Mk 7:5), **МЛАДЕНЕЦЬ** ⇒ **МЛАДЕНЦЬ** (Mt 21:16), **КОНЕЦЬ** ⇒ **КОНЕЦЬ** (Mt 24:31), **СРЦЬ** (Mt 18:35), **СОМНИЦЬ** (Łk 13:10), **СЪКРОВИЦЬ** ⇒ **СОКРОВИЦЬ** (Mt 6:19). W starodrukach jer tylny **ѣ** pisany jest po stwardniałej spółgłosce **ц** (wyjątek w BO stanowi pojedynczy zapis z jerem przednim **ѣ**) oraz po **ѣ**. W zapisach **-ѣ** jer wygłosowy **ѣ** nie świadczy bynajmniej o dyspalatalności spółgłoski, tylko stanowi graficzny wykładnik rodzaju²⁷⁸. W celu uniknięcia homonimii gen. pl. z nom. sg. / acc. pl. w EJ formy gen. pl. zostały zapisane – podobnie jak w nom. pl. – z wykorzystaniem grafemu **е**. W BO takie rozróżnienie nie zostało jeszcze zastosowane, a co za tym idzie – gen. pl. i nom. sg. / acc. pl. pozostały formalnie tożsame (**МЪНОГО ЖИТЕЛЬ – ЕДИНЪ ЖИТЕЛЬ**).

Obok pierwotnej końcówki **-ѣ** starodruki odnotowują rzeczowniki masc. z wtórną końcówką **-ѣи (-ии)** < ***ьѣ** < ***ijь**²⁷⁹, przejętą z deklinacji *i-tematowej, a wyrażoną graficznie w BO przy użyciu **-ѣи**, por.: **ПАСТЫРІИ** ⇒ **ПАСТЫРЕЙ** (Łk 2:18), **МЪЖІИ** ⇒ **МЪЖЕЙ** (Mk 6:44), **МЪЖІИ** ⇒ **МЪЖЕЙ** (J 4:18, Łk 9:14), **АРХІЕРЕЙ** ⇒ **АРХІЕРЕЙ** (J 18:3), **СВѢДѢТЕЛІИ** ⇒ **СВИДѢТЕЛЕЙ** (Mt 26:65), **ДѢЛАТЕЛІИ** ⇒ **ДѢЛАТЕЛЕЙ** (Mt 9:37), **ОУЧИТЕЛІИ** ⇒ **ОУЧИТЕЛЕЙ** (Łk 2:46), **МЫТАРЕИ** ⇒ **МЫТАРЕЙ** (Łk 5:29), **ФАРІСЕИ** ⇒ **ФАРІСЕЙ** (J 1:24), **ФАРІСЕИ** ⇒ **ФАРІСЕЙ** (Łk 13:31), **САДЪКЕИ** ⇒ **САДЪКЕЙ** (Łk 20:27). Dokonana unifikacja sprawiła, że formalna zbieżność zakończeń gen. pl. i nom. sg. / acc. pl. została usunięta (**МЪНОГО ЖИТЕЛИИ (-ЕИ) – ЕДИНЪ ЖИТЕЛЬ**). W EJ wtórną końcówkę przeniesioną z deklinacji *i-temato-

²⁷⁸ Zgodnie z nową normą ortograficzną w tekstach cs. redakcji ruskiej po głoskach syczących w rzeczownikach rodzaju męskiego i nijakiego należało pisać jer tylny **ѣ** (wyjątek stanowią rzeczowniki rodzaju męskiego zakończone na **ч**, po której zawsze występuje **ѣ**), a w rzeczownikach rodzaju żeńskiego – jer przedni **ѣ**, por.: **МЪЖЪ**, **ОТРОЧИЦЬ**, **ОВОЦЬ**, **ВРАЧЬ**, **МЕЧЬ**, **НОЦЬ**, **ПОМОЩЬ**. Jednak norma ortograficzna dopuszczała też zapisy rzeczowników masc. i neutr. z jerem przednim **ѣ** po **ѣ**, zob. Воробьева А. Г., 2008, с. 56; Гаманович А., 1991, с. 26.

²⁷⁹ Pierwsze zapisy z końcówką **-ѣи (-ии)** w rzeczownikach deklinacji *jǫ-tematowej zostały odnotowane w XIII-wiecznych tekstach, zob. Горшкова К. В., Хабраев Г. А., 1981, с. 214.

wej **-ѣи (-ии)** konsekwentnie zastąpiła ruska końcówka **-ей < -ѣи < *ъjъ** (z szerokim **ѣ**). Z kolei regularna zamiana w EJ wygłosowego **и** ⇒ **й** (**иже съ краткой**) jest jednym z efektów reformy ksiąg liturgicznych, przeprowadzonej w latach 1652–1658 pod kierownictwem patriarchy Nikona²⁸⁰. Pojedyncze zapisy gen. pl. z grafemem **й** odnotowuje również język BO, por.: **фарісеѣи** ⇒ **фарісеѣй** (Łk 13:31), **архієрей** ⇒ **архієреѣй** (J 18:3). Dotyczą one wyłącznie rzeczowników męskoosobowych obcego pochodzenia z tematem na [-j-].

Fonetycznego odpowiednika fleksji rzeczowników twar-dotematowych, licznie udokumentowanego w formach gen. pl. z tematem na ***ѡ**, tj. **-евъ**, język starodruków nie odnotowuje.

*jō	SCS.	BO	EJ
Dat. pl.	-емъ	-емъ/-омъ	-емъ/-омъ

Większość form dat. pl. została zarejestrowana w obu starodrukach z pierwotną końcówką **-емъ**, por.: **лже свѣдѣтелемъ** ⇒ **лжесвидѣтелемъ** (Mt 26:60), **врачемъ** ⇒ **врачѣмъ** (Łk 8:43), **дѣлателемъ** ⇒ **дѣлатѣлемъ** (Mt 21:33), **тажжателиемъ** ⇒ **тажжатеѣлемъ** (Mk 12:1), **мѣчителемъ** ⇒ **мѣчитѣлемъ** (Mt 18:34), **жателиемъ** ⇒ **жатеѣлемъ** (Mt 13:30), **мытаремъ** ⇒ **мытарѣмъ** (Mt 11:19), **іероомъ** ⇒ **іереѣмъ** (Mk 2:26). Również rzeczowniki z tematem zakończonym na spółgłoskę zdyspalatalizowaną **ц** w obu starodrukach uzyskują odpowiednio zakończenie **-емъ** (w EJ **-ѣмъ**), por.: **старцемъ** ⇒ **старцѣмъ** (Mt 27:3), **ѡцѣмъ** ⇒ **ѡцѣмъ** (Łk 1:55), **младенцемъ** ⇒ **младенцѣмъ** (Łk 10:21), **кѡпцемъ** ⇒ **кѡпцѣмъ** (Łk 19:23). Z kolei nieliczne miękкотematowe masculina obcego pochodzenia z tematem na [-j-] kontynuują końcówkę gen. pl. rzeczowników twar-dotematowych **-омъ**, por.: **къ архієреомъ** ⇒ **ко архієреѡмъ** (J 7:45), **къ фарісеомъ** ⇒ **къ фарісеѡмъ** (J 7:45), **иудеомъ** ⇒ **іудеѡмъ** (J 13:33), **иудеомъ** ⇒ **іудеѡмъ** (J 8:31),

²⁸⁰ Hegedűs I., 2005, s. 29–54.

ἰὸς δειομῶς ⇒ ἰσδεωμῶς (J 18:36). W EJ w celu dyferencjacji instr. sg. i dat. pl. w formach pluralnych konsekwentnie zostały wykorzystane grafemy ε oraz ω.

*jǫ	SCS.	BO	EJ
Acc. pl.	-α	-α	-и/-ы, -α

Stara scs. końcówka acc. pl. -α obecna jest przede wszystkim w BO. W XVIII-wiecznym *Ewangeliarzu* w formach rzeczowników masc. żywotnych została ona wyparta przez końcówkę -и (-ы po spółgłosce spalatalizowanej ц), por.: κηλασα ⇒ κηλασι (Łk 23:13), царα ⇒ цари (Mt 10:18), иереα ⇒ ἱερεи (J 1:19), αρχιιερεα ⇒ αρχιιερεи (Łk 23:13), σαυκεα ⇒ σαυκει (Mt 22:34), δευлатеα ⇒ δευлатели (Mt 20:1), тажатеα ⇒ тажатели (Mk 12:9), ουβιница ⇒ ουβιницы (Mt 22:7), мртвееца ⇒ мертвецы (Mt 8:22), агньца ⇒ агницы (J 21:15), natomiast rzeczowniki masculina nieżywotne wykazują w tym zakresie wahania, por.: кошα (Mt 14:20), жребѣа (Łk 23:34), вкораблα ⇒ въ корабли (J 6:24), пѣнлаσα ⇒ пѣнлази (J 2:15), новы мѣсαцы ⇒ новы мѣсѣцы (Mt 17:15).

*jǫ	SCS.	BO	EJ
Loc. pl.	-ихъ	-ихъ/-ыхъ, -ѣхъ	-ихъ, -αхъ/-αхъ, -εхъ

W EJ w zakresie użycia końcówek loc. pl. rzeczowników *jǫ-tematowych uwidoczniły się silne tendencje wyrównawcze. Ich wynikiem jest prawie całkowita eliminacja pierwotnego zakończenia -ихъ. Wyjątek w XVIII-wiecznym tekście stanowi jedno poświadczenie: на сонмицихъ (J 18:20). Miejsce scs. -ихъ zajęły końcówki -αхъ z deklinacji *ā-tematowej²⁸¹, por.: на съборицихъ ⇒ на соборицахъ (Mk 13:9), на сонмицихъ ⇒

²⁸¹ Pierwsze ślady wpływu deklinacji *ā-/jā-tematowej na odmianę *ǫ-/jǫ-tema-

на сонмищахъ (Mk 1:39), на торжицихъ ⇒ на торжищахъ (Mt 23:7), на сонмищихъ ⇒ на сонмищахъ (Mk 12:38, Mk 12:39), на тръжищихъ ⇒ на торжищахъ (Mk 12:38, Mk 12:39), на соборищихъ ⇒ на соборищахъ (Mt 10:17), oraz -ехъ z deklinacji *i-tematowej (scs. -ьхъ), por.: на сонмищихъ ⇒ на сонмищехъ (Łk 11:43), на тръжищихъ ⇒ на торжищехъ (Łk 11:43). Jak pokazują powyższe egzemplifikacje, w EJ wtórne końcówki -ахъ, -ехъ przybrały formy neutrum zakończone w nom. sg. na -це. Język BO zachowuje loc. pl. ze starą końcówką -ихъ, ewentualnie -ьхъ (fonetyczny odpowiednik scs. -ихъ po spółgłosce zdyspalatalizowanej).

Dużą wariantywnością zapisu w obu zabytkach charakteryzują się formy neutrum z tematem na ц, por.: бѣ срѣцѣхъ своихъ ⇒ бѣ сердцахъ своихъ (Mk 1:6), на срѣцѣхъ вашѣхъ ⇒ на сердцахъ вашѣхъ (Łk 21:14). Wszystkie użyte końcówki twar-dotematowe (pierwotna -ьхъ, *ā-tematowa -ахъ oraz *ō-tematowa -ѣхъ) świadczą o dyspalatalizacji afrykaty ц²⁸². Innych form loc. pl. rzeczowników z tematem na *jō starodruki nie rejestrują.

1.3. Genus masculinum *ŭ

Z grupy rzeczowników męskich *ŭ-tematowych zachowało się w języku prsł. tylko sześć form²⁸³: сынѣ, домѣ²⁸⁴, волѣ, полѣ ('połowa', 'strona'), верѣхъ, медѣ. Z kolei porównanie języka obu cs. starodruków wykazało obecność pięciu z nich, tj. сынѣ, домѣ, волѣ, полѣ, верѣхъ. Również ten typ odmiany jest niekompletny (brak poświadczeń dla inst. pl.).

ową odnotowują dopiero XIII-wieczne teksty cs., zob. Соболевский А. И., 2005, *Лекции по истории русского языка*, Москва, с. 177.

²⁸² Zob. przypis 267.

²⁸³ Moszyński L., 2006, s. 261.

²⁸⁴ G. A. Chaburgajew rzeczownik *dōmōs (gr. δόμος) umieszcza w grupie formacji *ō-tematowych, tłumacząc, że również w języku łacińskim należał on do tematów na *ō (wskazują na to przypadki zależne: gen. sg. *domi* oraz dat. sg. *domo*). Bardzo szybko uległ jednak wpływowi deklinacji na *ŭ, w wyniku czego zaczął być błędnie uważany za rzeczownik *ŭ-tematowy, zob. Хабыраев Г. А., 1974, с. 176.

SINGULARIS

*ŭ	SCS.	BO	EJ
Nom. sg.	-ѣ	-ѣ, -ѣ	-ѣ

W BO w nom. sg. zostały zarejestrowane dwie końcówki: pierwotna z jerem tylnym -ѣ oraz jej fonetyczny wariant – z jerem przednim -ѣ, pisanym wyłącznie w wygłosie rzeczownika **снѣ**, por.: **снѣ**²⁸⁵ (Mt 3:17), **снѣ** ⇒ **снѣ** (Mt 10:23), **домѣ** (Mk 3:24), **волѣ** (Łk 14:5). Zapis **снѣ** stanowi około 24% wszystkich użyc. Jer miękki w wygłosie **ѣ** z pewnością nie świadczy o palatalności poprzedzającej spółgłoski, a jest efektem tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego – zmiany ortograficznej wprowadzonej w XIV/XV wieku na wzór języków południowosłowiańskich, w których znak **ѣ** stanowił wariant dla znaku **ѣ**, por.: **онѣ**, **богѣ**²⁸⁶. W tekście EJ ta bądź co bądź obca zasada ortograficzna została usunięta, wobec czego język XVIII-wiecznego tekstu konsekwentnie rejestruje regularne formy z jerem tylnym **ѣ**.

*ŭ	SCS.	BO/EJ
Gen. sg.	-ѣ	-ѣ, -ѣ

Wszystkie zarejestrowane w starodrukach rzeczowniki nieżywotne, oprócz pojedynczego zapisu gen. sg. **верха** (J 2:7), zachowują starą końcówkę -ѣ, por.: **сна члѣкаго** ⇒ **сна члѣческаго** (Mt 24:30)²⁸⁷, **вола** (Łk 13:15),

²⁸⁵ Mt 10:23, Mt 13:37, Mt 13:41, Mt 16:16, Mt 17:12, Mt 17:22, Mt 18:11, Mt 19:28, Mt 22:45, Mk 3:11, Mk 6:3, Mk 8:38, Mk 9:31, Mk 10:33, Mk 10:46, Mk 12:35, Mk 12:37, Mk 14:61, Łk 4:41, Łk 7:34, Łk 10:22 3 u., Łk 20:44, Łk 22:22, J 1:42, J 1:49, J 3:13, J 6:27, J 6:69, J 19:26.

²⁸⁶ Щепкин В. Н., 1999, *Русская палеография*, Москва, с. 143.

²⁸⁷ Ильченко О. С., 2010, *К вопросу о вариативности В=Р и В=И в памятниках письменности XI–XIV веков*, [в:] *Вопросы языка и литературы в современных исследованиях: Материалы Международной научно-практической*

ВЕРХА (J 2:7), **ВРЬХЪ** ⇒ **ВЕРХЪ** (Łk 4:29), **ПОЛЪ** (Mt 4:25), **Ѡ ДОМЪ** (Łk 2:4). Nowa końcówka **-а** w rzeczownikach żywotnych jest wynikiem wyrównań do odmiany **ǫ*-tematowej.

* <i>ǫ</i>	SCS.	BO/EJ
Dat. sg.	-ОВИ	-ОВИ, -Ъ

Wariantywność końcówek dotyczy rzeczownika **СНЬ**. Pierwotne **-ОВИ** w obu starodrukach zostało zarejestrowane tylko dwukrotnie, por.: **СНОВИ** (J 5:22, J 5:26). Pozostałe formy dat. sg. posiadają nową końcówkę **-Ъ**, przejętą z odmiany **ǫ*-tematowej, por.: **СНЪ** (Mt 21:15), **ДОМЪ** (Łk 10:15).

* <i>ǫ</i>	SCS.	BO/EJ
Acc. sg.	-Ъ	-Ъ, -А

Acc. sg. rzeczownika żywotnego – na wzór rzeczowników na **ǫ* – w obu starodrukach został zarejestrowany z końcówką synkretyczną z gen. sg. **-а**. Rzeczowniki nieżywotne zachowały pierwotną końcówkę **-Ъ**, por.: **СНА СВОЕГО ЕДИНОРО́ДНАГО** (J 3:16), **ДОМЪ СВОИ** (Mk 13:34), **ПОЛЪ** (Mk 6:23).

* <i>ǫ</i>	SCS.	BO	EJ
Inst. sg.	-ЪМЪ	-ОМЪ	-ОМЪ

Formę inst. kształtuje w obu tekstach ewangelicznych wyłącznie pierwotna końcówka odzwierciedlająca wokalizację jerów oraz dyspala-

конференции «Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. XI Кирилло-Методиевские чтения», Москва–Ярославль, с. 204–209; Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 209; Кузнецов П. С., 1953, с. 118–119.

talizację wygłosowego *m*, por.: *снѡмъ члчкымъ* ⇒ *снѡмъ члвѣческимъ* (Łk 21:36), *на домомъ своимъ* (Mt 24:45). Jest to jedyna formacja sg., która zachowała pierwotną (po przekształceniach fonetycznych) końcówkę rzeczowników *ŭ-tematowych.

*ŭ	SCS.	BO/EJ
Loc. sg.	-ѡ҃	-҃, -ѣ

Z wyjątkiem rzeczownika żywotnego *снѣ*, który przybrał końcówkę -ѣ zapożyczoną z odmiany z tematem na *o, por.: *о снѣ* (J 14:13), loc. sg. kształtuje stara końcówka -u, oddana przez grafem *҃*, por.: *въ домъ своемъ* (Łk 5:29), *врѣхъ* ⇒ *верхъ* (Mt 2:9), *полъ* (Mk 6:45).

*ŭ	SCS.	BO	EJ
Voc. sg.	-ѡ҃	-҃, -ѣ	-ѣ

Użycie voc. sg. jest bardzo ograniczone i dotyczy wyłącznie rzeczownika żywotnego *снѣ* (12 u.). W BO obok regularnej końcówki -u (graficzne *҃*, 2 u.), przybiera właściwe tematom na *o zakończenie -ѣ, por.: *снѣ двѣ* ⇒ *снѣ двѣдовѣ* (Mk 10:48, Mt 1:20), *снѣ* (Mt 21:30). Konsekwentne zapisy voc. sg. z końcówką -ѣ w EJ świadczą o mocno utrwalonej nowej cs. normie.

PLURALIS

*ŭ	SCS.	BO	EJ
Gen. pl.	-ѡвѣ	-ѡвѣ	-ѡвѣ

Gen. pl. kontynuuje dawną końcówkę -ѡвѣ, wyrażoną graficznie w EJ przy pomocy grafemu *ѡ* – zgodnie z nowymi zasadami cs. ortografii wy-

kładnika form pluralnych, por.: **снѡвъ** ⇒ **снѡвъѣ** (Łk 1:16), **снѡв** ⇒ **сынѡвъѣ** (Mt 17:25), **домѡвъѣ** ⇒ **домѡвъѣ** (Mk 10:30).

*ǔ	SCS.	BO	EJ
Dat. pl.	-ѡмѣ	-ѡмѣ	-ѡмѣ

Dat. pl. również zachowuje prawidłową (po wokalizacji jerów) końcówkę **-ѡмѣ**, oddaną w EJ za pomocą grafemu **ѡ**, por.: **снѡмѣ члчкыѡмѣ** ⇒ **сынѡмѣ челоѡѣскимѣ** (Mk 3:28).

*ǔ	SCS.	BO	EJ
Loc. pl.	-ѣхѣ	-ѡхѣ	-ѣхѣ

W BO loc. pl. kontynuuje scs. końcówkę **-ѡхѣ**, powstała w wyniku wokalizacji jerów, natomiast EJ rejestruje wtórne **-ѣхѣ** – zapożyczenie z loc. masc. odmiany *ǔ-tematowej, por.: **въ домоѡхѣ** ⇒ **въ домѣхѣ** (Mt 11:8).

DUALIS

*ǔ	SCS.	BO/EJ
Acc. du.	-ѡ	-ѡ
Dat./Inst. du.	-ѡѡѡ	-ѡѡѡ

Również formy dualne zostały poświadczony pojedynczymi przykładami. W acc. du. **два снѡѡ** (Łk 15:11) nastąpiło wyrównanie do typu *ǔ-tematowego, natomiast w instr. pierwotna końcówka **-ѡѡѡ** w wyniku wokalizacji jeru twardego przybrała postać **-ѡѡѡ**, por.: **съ сыноѡѡ своѡѡѡѡ** (Mt 20:20).

1.4. Genus femininum, masculinum *i

W celu weryfikacji stopnia zachowania w języku cs. deklinacji *i-tematowej materiał językowy został podzielony według kryterium rodzajowego.

1.4.1. Genus femininum *i

SINGULARIS

*i	SCS.	BO	EJ
Nom./Acc. sg.	-ѣ	-ѣ/-ѣ	-ѣ

W BO nom./acc. wykazuje wahania w zakresie oznaczenia palatalności spółgłoski wygłosowej, czego efektem są często zapisy tych samych rzeczowników zarówno z jerem przednim ѣ, jak i tylnym ѣ, por.: *лестѣ* (Mk 4:19), *костѣ* (J 19:36), *клѣтѣ* (Mt 6:6), *кѣпѣль* (J 5:4), *кѣпѣль* ⇒ *кѣпѣль* (J 5:7), *дверѣ* ⇒ *дверѣ* (J 10:7), *нощѣ* (Mk 5:5), *нощѣ* ⇒ *нощѣ* (J 9:4). Zarejestrowana w BO wariantywność dotyczy przede wszystkim spółgłosek syczących oraz [r'], [l']. Tendencja do twardnienia [r] i [l] może być odzwierciedleniem środkowoeuropejskiej, ukraińskiej wymowy²⁸⁸, która nie знала [r']. Z kolei jer twardy ѣ po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich może wskazywać na ich dyspalatalną wymowę. W EJ formy nom./acc. konsekwentnie zachowują zapisy z jerem przednim ѣ, w tym również po zdyspalatalizowanej spółgłosce ж. Pozostawienie jeru przedniego ѣ należy traktować jako standaryzację zapisu rzeczowników fem. *i-tematowych, odróżniającą je od form masc. typu *мѣжъ*, *ѣтрочицѣ*²⁸⁹.

²⁸⁸ Karzarnowicz J., 2004, *Cerkiewnosłowiański rękopiśmienny Aposotól z Biblioteki Śląskiej (syg. R 182 III). Analiza fonetyczno-graficzna*, „Slavia Orientalis”, t. 53, nr 1, s. 81–92; Булич С., 1893, c. 176.

²⁸⁹ Por. przypis 278.

*i	SCS.	BO	EJ
Inst. sg.	-иѣ/-ѣѣ	-ію/-ѣю	-ію

Poświadczona w starodrukach końcówka inst. sg. **-ію** to efekt przemian fonetyczno-ortograficznych: denazalizacji samogłoski nosowej $q > u$, przejścia jeru przedniego $\text{ь} > \text{ї}$ w położeniu przed j oraz graficznej korekty $\text{и} > \text{ї}$ ²⁹⁰, por.: **смертію** (J 15:4), **ноцію** (J 19:39), **радостію** (Łk 24:52), **властію** (Mt 8:9), **сѣнію** (Mk 4:32), **солію** (Mk 9:49). Wariantywnie język BO rejestruje pojedyncze zapisy z końcówką **-ѣю**²⁹¹, por.: **тростыю** ⇒ **тростію** (Mk 15:19).

PLURALIS

*i	SCS.	BO	EJ
Gen. pl.	-ин/-ѣи	-їи	-її/-ѣї

Większość form gen. kontynuuje dawną końcówkę ***-ѣѣ**, wyrażoną graficznie jako **-їи** (**-її** w EJ), por.: **ноціи** ⇒ **ноції** (Mt 4:2), **дверіи** ⇒ **дверії** (Mt 28:2), **заповѣди** ⇒ **заповѣдї** (Mk 12:28). XVIII-wieczny tekst ewangeliczny rejestruje nieliczne przykłady z ruską końcówką **-ѣї**, również

²⁹⁰ Dokonana w obu starodrukach zamiana **и** (tzw. ósemkowego) na **ї** (tzw. dziesiątkowe) to rezultat tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego (koniec XIV – początek XV wieku), zob. Успенский Б. А., 2002, s. 310, 295; Гальченко М. Г., 2000a, s. 67–127; Гальченко М. Г., 2000b, s. 123–152; Воробьева А. Г., 2008, s. 35; Миронова Т. Л., 2008, *Церковнославянский язык*, Moskwa, s. 15–16. Tak zwane **ї** dziesiątkowe pojawiło się w Bułgarii w XIII wieku w celu „likwidacji monotonnego zapisu **ии**, które męczyło oko”. Nie bez znaczenia okazał się w tym względzie wpływ języka greckiego (gr. połączenie η powstało pod wpływem szeroko rozpowszechnionych w grece zapisów $\iota\alpha$, $\iota\epsilon$, $\iota\omicron$), zob. Шепкин В. Н., 1999, s. 144–145. Wyjątek stanowią dwa leksemy: **міръ** ‘świat, ludzkość’, w celu uniknięcia homonimii z rzeczownikiem **миръ** ‘cisza, spokój’ (zob. przypis 242) oraz **віно** ‘wino, winogorna’, pisane z **ї** najprawdopodobniej w celu uniknięcia zbieżności z formami rzeczownika **вина** ‘powód, sprawa, przyczyna’.

²⁹¹ Jer przedni **ѣ** na miejscu **и** rejestrują już XII–XIII-wieczne teksty, natomiast w XIV wieku takie zapisy są bardzo powszechne, np. w *Latopisie Laurentego* 1377 roku stanowią one absolutną normę, zob. Галинская Е. Я., 2009, s. 84.

będącą kontynuantem prsł. *-ьjь (jer przedni ь w silnej pozycji ulegał wokalizacji)²⁹², por.: **ЗАПОВѢДІИ** ⇒ **ЗАПОВЕДЕЙ** (Mt 5:19), **КОСТІИ** ⇒ **КОСТЕЙ** (Mt 23:27). Brak poświadczeń w BO oraz pojedyncze zapisy w EJ mogą świadczyć o zaniku tej końcówki w cs. tekstach ruskiej redakcji.

*i	SCS.	BO/EJ
Dat. pl.	-ьмъ	-емъ

Pierwotna końcówka dat. pl. **-ьмъ** została zarejestrowana w starodrukach wyłącznie z poświadczoną wokalizacją jeru w mocnej pozycji ь > е, por.: **ДВЕРЕМЪ** (Mk 1:33), **ВОЛѢЗНЕМЪ** (Mt 24:8), **ЗАПОВѢДЕМЪ** (Mt 15:9).

*i	SCS.	BO	EJ
Inst. pl.	-ьми	-ьми	-ми

W BO inst. pl. zachowuje pierwotną końcówkę **-ьми**, podczas gdy w EJ została odzwierciedlona konsekwentna modyfikacja polegająca na pominięciu jeru przedniego ь, por.: **СТРАСТЬМИ** ⇒ **СТРАСТМИ** (Mt 4:24), **ПЕЧАЛЬМИ** ⇒ **ПЕЧАЛМИ** (Łk 21:34), **СЛАСТЬМИ** ⇒ **СЛАСТМИ** (Łk 8:14).

*i	SCS.	BO/EJ
Loc. pl.	-ьхъ	-ехъ/-ѣхъ

W loc. obok regularnej końcówki **-ехъ** (z zaznaczoną wokalizacją) oba starodruki rejestrują wtórną końcówkę **-ѣхъ** z deklinacji masc. *ō-tematowej, por.: **ЗАПОВѢДЕХЪ** (Łk 1:6), **ВЕЩЕХЪ** (Łk 1:1), **ДВЕРЕХЪ**

²⁹² Szerzej o tym w: Селищев А. М., 1951, с. 98.

(Mt 24:33, Mk 11:4), **весеχъ** ⇒ **весеѣхъ** (Mk 6:36), **аслеχъ** ⇒ **аслеѣхъ** (Łk 2:17), **бѣтвѣхъ** (Mt 13:32).

1.4.2. Genus masculinum *i

SINGULARIS

*i	SCS.	BO	EJ
Nom. sg.	-ѣ	-ѣ, -ѣ	-ѣ

W BO formacje masc. – podobnie jak formy nom. sg. fem. – również charakteryzują się niekonsekwencją w zakresie oznaczenia palatalności spółgłosek. Efektem tego są zapisy z graficznie twardym lub miękkim wygłosem, por.: **голѣбъ** ⇒ **голѣбѣ** (J 1:32) oraz **гѣ** ⇒ **господѣ** (Mt 10:25), **татѣ** (J 10:10), **тестѣ** (J 18:13), **огнь** (Mk 9:48), **широкъ пѣтъ** (Mt 7:13). W analizowanych tekstach ewangelicznych formacja **Господѣ** z niewielkimi wyjątkami (np. Mt 15:26)²⁹³ została utrzymana w znaczeniu ‘Pan (Bóg)’, ‘Jezus Chrystus’. Natomiast w celu nazwania osoby ‘gospodarza’ został użyty leksem **господинѣ**, por.: **Егда же прїидетѣ господинѣ винограда, что сътворитѣ дѣлателемѣ тѣмѣ** ⇒ **Егда оубо прїидетѣ гдинѣ винограда, что сотворитѣ дѣлателемѣ тѣмѣ** (Mt 21:40).

*i	SCS.	BO/EJ
Gen. sg.	-и	-и, -а/-ѧ

Regularną końcówkę gen. sg. zachowuje wyłącznie rzeczownik **пѣтъ**, por.: **пѣти** (J 4:6). Wszystkie pozostałe formacje, konsekwentnie unika-

²⁹³ **ги, ибо и пси падаѣтъ ѿ крѣпницъ падающихъ в трапезы господѣи своихъ** (BO, Mt 15:26).

jące scs. wzorca, zostały udokumentowane w starodrukach z wtórną końcówką, przejętą od rzeczowników masc. *ō/*jō-tematowych, por.: $\vec{\Gamma}\mathbf{A} \Rightarrow \vec{\Gamma}\mathbf{A}\mathbf{A}$ (Łk 1:43), $\acute{\omicron}\mathbf{Г}\mathbf{H}\mathbf{A}$ (Mt 23:33).

*i	SCS.	BO/EJ
Dat. sg.	-и	-и, -евн, -г/-ю

W dat. dominuje właściwa deklinacji *ū-tematowej końcówka **-евн** (fonetyczny odpowiednik **-овн** po spółgłosce zmiękczonej) oraz końcówka **-г/-ю**, genetycznie związana z odmianą *ō/*jō-tematową, por.: $\vec{\Gamma}\mathbf{B}\mathbf{H}$ \Rightarrow $\vec{\Gamma}\mathbf{A}\mathbf{B}\mathbf{H}$ (Mk 12:36), $\vec{\Gamma}\mathbf{Г}$ \Rightarrow $\vec{\Gamma}\mathbf{A}\mathbf{Г}$ (Łk 1:16), $\acute{\omicron}\mathbf{Г}\mathbf{H}\mathbf{Ю}$ (Łk 4:39). Dyferencjacja końcówek **-евн** oraz **-г** dotyczy rzeczownika **Господь** i kształtuje się na poziomie 10 : 5 (67% i 33%). Należy podkreślić, że napotkana wariantywność jest równoległa²⁹⁴ i charakteryzuje język obu starodruków. Źródłem dystrybucji końcówek w dat. sg. są wyrównania międzydeklinacyjne, które w formach rzeczowników *i-tematowych zostały zarejestrowane już w najstarszych XI-wiecznych scs. tekstach²⁹⁵. Jako jedyną regularną końcówką dat. sg. **-и** utrzymuje leksem **пгть**, por.: **пгти** (Mt 22:16).

*i	SCS.	BO/EJ
Acc. sg.	-ѣ	-ѣ, -ѧ

Reparycja końcówek w acc. sg. jest uzależniona od kryterium semantycznego. Masculina żywotne otrzymują końcówkę synkretyczną z gen. sg. **-ѧ**, charakterystyczną dla rzeczowników osobowych z tematem na *ō, por.: $\vec{\Gamma}\mathbf{A} \Rightarrow \vec{\Gamma}\mathbf{A}\mathbf{A}$ (J 11:2), natomiast rzeczowniki nieżywotne zachowują formę równą nom. sg., por.: **пгть** (Mt 3:3), $\acute{\omicron}\mathbf{Г}\mathbf{H}\mathbf{H}$ (Mk 9:43).

²⁹⁴ Końcówce udokumentowanej w BO odpowiada ta sama końcówka w EJ.

²⁹⁵ Селищев А. М., 1952, с. 98.

*i	SCS.	BO/EJ
Inst. sg.	-ЬМЬ	-ЕМЬ

Zarejestrowana w obu starodrukach końcówka instr. sg. -ЕМЬ, por.: ГМЬ (Łk 2:22), ПСТЕМЬ (Mt 8:28), ОГНЕМЬ (Łk 3:17) może posiadać dwojaką proveniencję: wtórne $\epsilon < \text{ь}$, jako wynik regularnej wokalizacji mocnego jeru, lub jako rezultat procesu wyrównawczego do masculinów deklinacji *jō-tematowej. Stąd wniosek, że nie można jej uznać wyłącznie za kontynuant pierwotnej końcówki rzeczowników z dawnym tematem na *i.

PLURALIS

*i	SCS.	BO/EJ
Nom. pl.	-ИЕ/-ЬЕ	-ІЕ

Formy nom. pl. zachowują regularną końcówkę -іе, będącą fonetyczną kontynuacją prsł. *-ьje, por.: ГОСПОДІЕ (Łk 19:33), ТАТІЕ (J 10:8), ЛЮДІЕ (Mk 7:6), ГОЛґБІЕ (Mt 10:16). Zapis nom. z końcówką acc. pl. -и, por.: ДѢТИ (Łk 11:7), scs. ДѢТИЕ, może świadczyć zarówno o ogólnej tendencji do unifikacji obu tych przypadków na rzecz acc. pl.²⁹⁶, jak również być efektem wyrównań międzydeklinacyjnych – tu z nom. pl. odmiany *jō-tematowej. Z kolei wymianę и (tzw. ósemkowego) na -і (tzw. dziesiątkowe) trzeba uznać za graficzną modernizację wywołaną tzw. drugą falą południowosłowiańską, zgodnie z którą -і należało pisać m.in. przed samogłoskami i j²⁹⁷.

*i	SCS.	BO	EJ
Gen. pl.	-ИИ/-ЬИ	-ІИ/-ЕИ	-ІІ/-ЕІ

²⁹⁶Иванов В. В., 1983, с. 278–279.

²⁹⁷Zob. przypis 290.

Gen. pl. także zachowuje pierwotną końcówkę *-ъѣ w starodrukach realizowaną graficznie jako -ѣи > -ѣй, por.: **господѣи** ⇒ **господѣй** (Mt 15:27), **людѣи** ⇒ **людѣй** (Mk 11:32), **дѣтѣи** ⇒ **дѣтѣй** (Mt 14:21), **дѣтѣи** ⇒ **дѣтѣй** (Mk 7:28), **пѣтѣи** ⇒ **пѣтѣй** (Mt 22:9), **ѣслѣи** ⇒ **ѣслѣй** (Łk 13:15). Również *i-tematowa formacja **лактѣи** ⇒ **лактѣй** (J 21:8), pierwotnie należąca do rzeczowników spółgłoskowych, utraciła regularną fleksję i w obu starodrukach została udokumentowana z końcówką -ѣи > -ѣй. Analiza wykazała, że w BO przeważają formy z końcówką -ѣи, podczas gdy w tekście EJ ich odpowiednikiem jest -ѣй (odnotowany pojedynczy zapis z końcówką -ѣй).

*i	SCS.	BO/EJ
Dat. pl.	-ѣмъ	-ѣмъ

Końcówka dat. pl. -ѣмъ, potwierdzona dwoma przykładami, por.: **людѣмъ** (Łk 20:9), **дѣтѣмъ** (Mt 11:16), jest rezultatem regularnych przekształceń fonetycznych, polegających na wokalizacji jerów mocnych, w wyniku czego uzyskała formalną zbieżność z dat. pl. rzeczowników z tematem na *jǫ.

*i	SCS.	BO	EJ
Acc. pl.	-и	-и/-ы	-и

Wszystkie formacje acc. pl. – niezależnie od kategorii żywotności – zostały udokumentowane w starodrukach z regularną końcówką -и (opcjonalnie stare -ы < -и w BO), por.: **люди** (Łk 23:13), **дѣти** (Mt 19:13), **гогъби** ⇒ **голъби** (J 2:14), **голъбы** ⇒ **голъби** (J 2:16), **пѣти** (Łk 1:76).

*i	SCS.	BO/EJ
Inst. pl.	-ьми	-ми

Niestety, pojedynczy zapis form inst. pl., por.: **людами** (Łk 20:26), nie daje pełnego obrazu rozwoju scs. końcówek masc. z tematem na *i, tym bardziej że w BO inst. pl. fem. został odnotowany wyłącznie w pierwotnej postaci, tj. z zachowanym graficznie jerem przednim **-ьми** (w EJ jej odpowiednikiem zawsze była końcówka **-ми**). Można jedynie przypuszczać, że w tekście formy inst. pl. fem. i masc. otrzymały formalną zbieżność.

*i	SCS.	BO	EJ
Loc. pl.	-ьχъ	-εχъ	-εχъ/-ѣχъ

Formę loc. pl. kształtuje wokalizacja jerów **ь > ε**, por.: **людеχъ** (Mt 9:35), **ѡслεχъ** ⇒ **ѡслѣχъ** (Łk 2:7). Zarejestrowana w EJ końcówka **-ѣχъ** jest zapewne wynikiem wyrównań międzydeklinacyjnych, a dokładniej wpływu rzeczowników masc. z tematem na *ō. Porównywalną fakultatywnością zakończeń charakteryzują się formy loc. pl. fem. tej samej, *i-tematowej odmiany (zob. rozdz. 3, par. 1.4.1.). Podobnie jak w rzeczownikach fem. formy dualne nie znalazły w badanych starodrukach poświadczeń.

1.5. Genus masculinum, neutrum, femininum na spółgłoskę

MASCULINUM

Grupę rzeczowników rodzaju męskiego z dawnym tematem na *-en-/*-n- w przypadkach zależnych tworzą cztery formacje: **корень**, **камень**, **пламя**, **день**. W deklinacji rzeczownika **день** – w odróżnieniu od pozostałych form – nie następuje rozszerzenie tematu o sufiks **-en-**, tzn. końcówka jest przyłączana bezpośrednio do tematu. Leksemy masc. spółgłoskowe nie znalazły poświadczenia w dat. i loc. pl. oraz w formach dualnych.

SINGULARIS

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Nom. sg.	-ы	-ЕН-Ь

Zarówno język BO, jak i EJ na miejscu scs. formy **КАМЫ** rejestruje synkretyzm z formami acc. sg., przejawiający się w rozszerzeniu tematu o przyrostek *-en-*, por.: **КАМЕНЬ** (Mt 24:2).

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Gen. sg.	-ѣ	-ѣ, -ѧ/-ѧ

Obok regularnych zapisów gen. sg. typu **ДНЕ** (Mt 25:13), **КАМЕНЕ** (Mk 15:46), **КОРЕНЕ** (Łk 8:13) w starodrukach zostały udokumentowane formy: **КОРЕНІА** (Mt 13:6), **КОРЕНІА** ⇒ **КОРЕНІА** (Mk 11:20), **КАМЕНІА** ⇒ **КАМЕНІА** (Mt 3:9), tzn. z końcówką przeniesioną z deklinacji *jǫ-tematowej

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Dat. sg.	-и	-ЕВИ

Wtórna końcówka **-ЕВИ** w formach dat. sg., por.: **ДНѢВИ** (Mt 6:34), **КАМЕНЕВИ** (Łk 4:3), jest odzwierciedleniem wyrównań międzydeklinacyjnych pomiędzy rzeczownikami masc. na spółgłoskę oraz formami z tematem na *ǫ.

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Inst. sg.	-ѧМЬ	-ЕМЬ

Zarejestrowane formy inst. sg. wykazują zbieżność z inst. sg. zarówno rzeczowników z tematem na *jǔ, jak i na *i, por.: **ДНЕМЬ** (Mt 26:17), **КАМЕНЕМЬ** (Łk 21:5).

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Loc. sg.	-ѣ	-и

Loc. sg. w obu starodrukach kształtuje nowa końcówka rzeczowników *i-tematowych, por.: **КОРЕНИ** (Mt 3:10), **КАМЕНИ** (Łk 8:13), **ПЛАМЕНИ** (Łk 16:24), **ДНИ** (Mk 13:32).

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Voc. sg.	-ѣ	-и

Również nieliczne udokumentowane formy vocativu są wynikiem przeniesienia końcówki -и z masc. *i-tematowego, por.: **КОРЕНИ** (Mt 3:10), **КАМЕНИ** (Mt 22:2).

PLURALIS

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Nom. pl.	-ѣ	-їѣ

Zarejestrowane w nom. pl. zmiany są efektem wpływu rzeczowników z tematem na *i, por.: **КАМЕНІѢ** (Mt 4:3), **ДНІѢ** (Mk 2:20). Obok fleksji -їѣ język ewangelicznych tekstów odnotowuje oboczność -и, przejętą od rzeczowników *jǔ-deklinacyjnych, por.: **ДНИ** (Mt 28:20). Dotyczy ona jednak wyłącznie rzeczownika **ДЕНЬ**, natomiast stare formy z końcówką -ѣ nie zostały udokumentowane w żadnym z analizowanych starodruków.

*-en-, *-n-	SCS.	BO	EJ
Gen. pl.	-ъ	-їи	-їй, -ей

Również zarejestrowane formy gen. pl. dotyczą wyłącznie rzeczownika **ДЕНЬ**. Nowa końcówka gen. *-ьъ, realizowana graficznie w postaci -їи > -ей, jest efektem wyrównania do analogicznego przypadku odmiany *i-tematowej, por.: **ДНІИ** ⇒ **ДНІЙ** (J 12:1), **ДНІИ** ⇒ **ДНЕЙ** (Mk 1:13). Podobnie jak w gen. pl rzeczowników z tematem na *i w EJ przeważają zapisy z końcówką -ей.

NEUTRUM

W grupie rzeczowników neutr. w badanych zabytkach zostały zarejestrowane formy ze starym prsł. tematem na *-s- (**ТѢЛО**, **НЕБО**, **СЛОВО**, **ОКО**, **ОУЧО**), *-en- (**ИМА**, **ВРѢМА**, **СЕМА**), a także na *-nt- (**ОТРОЧА**, **КОЗЛА**, **ОСЛА**, **ЖРЕБА**, **ОВЧА**).

SINGULARIS

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Inst. sg.	-ьмь	-емь, -омь

Inst. sg. kształtują dwie końcówki: pierwotna, w której wokalizacja jeru zrównała ją z końcówką rzeczowników *jō-tematowych, por.: **НЕБЕСЕМЪ** ⇒ **НБЕСЕМЪ** (Mt 23:22), **ИМЕНЕМЪ** (Łk 16:20), oraz wtórna, przejęta z tematów na *ō, por.: **ТѢЛОМЪ** (Łk 12:22), **СЛОВОМЪ** (Mt 22:15), **ОКОМЪ** (Mt 18:9), **НБОМЪ** (Mt 5:34). Z przytoczonych powyżej egzemplifikacji wynika, że z nową końcówką -омь zostały zarejestrowane wyłącznie rzeczowniki z dawnym tematem na *-s-. Jednocześnie język cs. poddanych analizie starodruków dopuszcza oboczności, czego przykładem są wariantywne zapisy **НЕБЕСЕМЪ** ⇒ **НБЕСЕМЪ** (Mt 23:22) oraz **НЕБОМЪ** (Mt 5:34).

*-en-, *-n-	SCS.	BO/EJ
Loc. sg.	-ε	-и, -ѣ

Również loc. sg. charakteryzuje duża wariantywność wtórnych zakończeń. Obok zapisów z końcówką **-и**, dodaną do tematu poszerzonego o sufix **-εс-**, a przejętą z tematów na ***i**, starodruki rejestrują pojedynczy zapis z końcówką **-ѣ**, dodaną bezpośrednio do tematu i będącą efektem wyrównań z analogicznym przypadkiem rzeczowników neutr. ***ō**-tematowych, por.: **нѣси** (Łk 6:23), **ѡчеси** (Łk 6:42), **имѣни** (J 10:25), **врѣмени** (Mt 25:19), **ѡтрочати** (Łk 2:17) oraz **ѡцѣ** (Mt 7:3).

PLURALIS

*-en-, *-n-	SCS.	BO	EJ
Loc. pl.	-ѣхъ	-εхъ	-ѣхъ

Regularna końcówka loc. pl. w wyniku fonetycznych przekształceń została zapisana w postaci **-εхъ**, por.: **нѣсехъ** ⇒ **нѣсѣхъ** (Mk 13:25), **словесехъ** ⇒ **словесѣхъ** (Łk 4:22). W EJ wyżej przytoczone egzemplifikacje uzyskały graficzną asymilację z deklinacją ***ō**-tematową.

FEMININUM

Inwentarz form rzeczowników rodzaju żeńskiego paradygmatu z tematem spółgłoskowym tworzą, tak jak w języku scs., dwie formacje **мати** (scs. **матерьъ**) i **дци** (scs. **дцерьъ**). Zarejestrowana w starodrukach oboczność końcówek w stosunku do scs. wzorca i tekstów względem siebie dotyczy trzech przypadków: nom. sg., acc. sg., i gen. pl., nie wliczając inst. sg. z fonetycznym przejściem $q > u$, por.: **матерію** ⇒ **мѣрїю** (Mk 2:11). Formy nom. pl., inst. pl., loc. pl. oraz formy dualne w starodrukach nie zostały poświadczane. Pozostałe są tworzone zgodnie ze starym paradygmatem deklinacyjnym.

SINGULARIS

*-er	SCS.	BO	EJ
Nom. sg.	-ер-ь	-и/-ер-и	-и/-ер-ь

Obok regularnych form ze skróconym tematem rzeczownika typu **мати** (Łk 12:53), **дщи** (Mk 5:23) tekst BO rejestruje pojedynczy zapis będący najprawdopodobniej kontaminacją form **дщерь** oraz **дщи**, tj. z zachowanym przyrostkiem **-ер-** oraz końcówką **-и**, por.: **дщери** ⇒ **дщерь** (Mk 6:22). W EJ został odnotowany pierwotny scs. zapis (**дщерь**) ze zmianą jeru tylnego **ъ** na jer przedni **-ь** lub wprowadzenie form acc. sg. na miejscu nom. sg.

*-er	SCS.	BO	EJ
Acc. sg.	-ер-ь	-ер-е	-ер-ь

Podczas gdy w EJ zostały utrzymane pierwotne formy acc. sg., w BO można zaobserwować niecodzienny dla rzeczowników osobowych fem. konsekwentny synkretyzm acc. sg. i gen. sg., por.: **мѣре** ⇒ **матерь** (Łk 8:51), **дщере** ⇒ **дщерь** (Mt 10:37). Wprawdzie nie jest to zjawisko nowe, bo zarejestrowane w kilku scs. zabytkach²⁹⁸, jednak w późniejszych cs. tekstach ewangelicznych ruskiej redakcji również należy do rzadkości.

PLURALIS

*-er	SCS.	BO	EJ
Gen. pl.	-ер-ъ	-ер-ѣи	-ер-ѣй

²⁹⁸ Między innymi w *Kodeksie supraskim* (XI wiek), *Kodeksie zografskim* (X–XI wiek) oraz *Księdze Sawy* (XI wiek), zob. Ремнева М. Л., 2004, s. 192.

Pojedynczy zapis gen. pl. z wtórną końcówką **-и** ⇒ **-ий** jest efektem morfologicznej asymilacji z rzeczownikami fem. z tematem na *i, por.: **дцери** ⇒ **дцерӣй** (Łk 1:5).

1.6. Genus femininum *ū

Rzeczowniki z pierwotnym tematem na *ū zostały poświadczane w starodrukach w sposób dość fragmentaryczny (**свекры, смокы, неплады, любы, црковь, кровь**), w niepełnym rejestrze deklinacyjnym – brakuje bowiem poświadczeń dla form nom. pl., gen. pl. oraz acc. pl. W formach sg. feminina są wyrównane do typu *i-deklinacyjnego, natomiast w liczbie mnogiej odmieniają się według paradygmatu na *ā, por.: dat. pl. **смоквамъ** (Mk 11:13).

SINGULARIS

*ū	SCS.	BO/EJ
Nom. sg.	-ы	-ы, -ь

Formy nom. sg. rejestrują wariantywność zakończeń. Archaiczna końcówka **-ы** przeważa w obu starodrukach, por.: **неплады** ⇒ **неплады** (Łk 23:29), **любы** (J 17:26), **свекры** (Łk 12:53). Zapisy nowego typu, w których nom. sg. został zrównany z acc. sg., uzyskały formalną zbieżność z formami fem. deklinacji *i-tematowej, por.: **црковь** (J 2:19), **кровь** (J 6:55), **любовь** (J 13:35).

*ū	SCS.	BO	EJ
Gen. sg.	-ε	-ε, -и	-ε

W BO, obok form gen. sg. z regularną scs. końcówką **-ε**, zostały zarejestrowane formacje z wtórną końcówką **-и** z deklinacji *i-tematowej

(stosunek -ε: -и wynosi 12: 3). W EJ odpowiada im wyłącznie pierwotne zakończenie -ε, świadczące o powrocie do scs. tradycji, por.: **ц̑ркве** (Mk 13:1), **крово** (Łk 11:51), **любве** (J 5:42) oraz **ц̑ръкви** ⇒ **ц̑ркве** (Mk 13:3), **ц̑рки** ⇒ **ц̑ркве** (Łk 2:37), **Ѡ крови** ⇒ **Ѡ крове** (J 1:13).

*ū	SCS.	BO/EJ
Loc. sg.	-ε	-и

Formy loc. sg. kształtuje wyłącznie nowa końcówka -и charakterystyczna dla rzeczowników fem. z dawnym tematem na *i, por.: **ц̑рки** (Mt 27:5), **крови** (Mt 23:30).

1.7. Inne zmiany

Komparatystyczna analiza języka starodruków pozwoliła na wyłonienie przykładów wskazujących na zamianę jednego przypadku inną formą deklinacyjną. Najliczniejsza grupa odzwierciedla wymianę dat. sg./pl. na gen. sg./pl., por.:

- (gr. αμαρτίας, gen. sg.) **рабъ естъ грѣхъ** ⇒ **рабъ естъ грѣха** (J 8:34),
- (gr. ζωης, gen. sg.) **въ воскресенїе животъ** ⇒ **въ воскресенїе живота** (J 5:29),
- (gr. θαλασσης, gen. sg.) **на онъ полъ морю** ⇒ **на онъполъ морѧ** (Mk 5:1),
- (gr. κτισεως, gen. sg.) **Ѡ начала създанїю** ⇒ **Ѡ начала созданїѧ** (Mk 13:19),
- (gr. μνημειου, gen. sg.) **привали камень на двери гробъ** ⇒ **привали камень над двери гроба** (Mk 15:47),
- (gr. κοσμου, gen. sg.) **грѣхы мїръ** ⇒ **грѣхи мїра** (J 1:29),
- (gr. ουρανου, gen. sg.) **до конца нѣъ** ⇒ **до конца нѣѧ** (Mk 13:27),
- (gr. καρπων, gen. pl.) **Ѣгда же приближисѧ времяѧ плодомъ** ⇒ **Ѣгда же приближисѧ времяѧ плодвѣъ** (Mt 21:34).

Wszystkie z wyżej zarejestrowanych oboczności swoje źródło wywodzą z greki²⁹⁹, albowiem w języku greckim funkcje, jakie mogły pełnić formy gen., były bardzo różnorodne (por. egzemplifikacje przytoczone niżej). W wyniku reform przeprowadzonych w XVII wieku również cs. gen. znacznie poszerzył zakres użycia³⁰⁰. W miejscach, w których wcześniej były użyte formy dat., nowa norma cs. wymusiła wprowadzenie gen. Dokonana wymiana wynikała z przekonania korektorów, że „церковнославянскій языкъ долженъ выражать те же значенія и по возможности тем же образомъ, что и греческій языкъ”³⁰¹.

Część starych konstrukcji z dat. na miejscu greckiego gen. została jednak w EJ pozostawiona, por.: **Бже еси оуготовалъ предъ лицемъ всѣхъ людей: Свѣтъ во Ѡкровеніе языкwmъ и славѣ людей твоихъ ѿла** (Łk 2:32), co miało zapewne na celu zachowanie jasności wypowiedzi³⁰². Współczesne księgi liturgiczne, np. orologion (cs. **Часословъ**), rejestrują w tym miejscu rzeczownik w formie gen., co sprawia, że tekst staje się bardziej zawiły i niezrozumiały, por.: [...] **Свѣтъ во Ѡкровеніе языквѣ и славѣ людей твоихъ ѿла**.

Oprócz przejścia dat. ⇒ gen. zestawienie cs. tekstów ujawniło występowanie innych zmian, których w żaden sposób nie da się powiązać z wpływem języka greckiego i przejściem acc. ⇒ loc.: (gr. σταυρου, gen. sg.) **положи на крѣтъ** ⇒ **положи на крѣтъ** (J 19:19); loc. ⇒ dat. pl. *ā: (gr. πατιων, gen.pl) **кто прикоснѣсѣ ризахъ мои** ⇒ **кто прикоснѣсѣ ризамъ моимъ** (Mk 5:30); częste zamiany liczby gramatycznej, por.: (gr. αρχιερεα, acc. sg.) **къ архіереомъ** ⇒ **къ архіерею** (Mk 14:53), (gr. αιωνα, acc. sg.) **въ вѣкы** ⇒ **въ вѣкъ** (J 8:35), (gr. γραφαι, nom. pl.) **да свѣдѣтсѣ писаніа** ⇒ **да свѣдетсѣ**

²⁹⁹ Powstają w wyniku kalkowania greckich konstrukcji gramatycznych, zob. Успенский Б. А., 2002, с. 450.

³⁰⁰ Ibidem, s. 451.

³⁰¹ Ibidem, s. 450.

³⁰² O bezzasadności wprowadzonych w XVII wieku do ksiąg cerkiewnych zmian zob. Комягина Л. П., 2002, *Об изменениях в церковнославянском языке во время реформы XVII в.*, [в:] *Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы VI научной конференции*, Москва 2002, с. 311–315; Кутузов Б., 2007, *Тайная миссия патриарха Никона*, Москва, с. 9–83.

писаніє (Mk 14:49), (gr. καρηλον, acc. sg.) ВЕЛВЪДА ⇒ ВЕЛВЪДЫ, (gr. καρπουσ, acc. pl.) ПЛОДЪ ДОБРЪ ⇒ ПЛОДЫ ДОБРА (Mt 7:18).

2. Czasownik

2.1. Praesens / futurum proste

Przy opisie form osobowych czasu teraźniejszego zastosowano podział na czasowniki tematyczne i atematyczne. Według klasyfikacji Leskiena³⁰³ wśród tematycznych znalazły się czasowniki należące do I koniugacji (obejmujące klasy I, II, III) oraz II (klasa IV). Czasowniki atematyczne to grupa pięciu jednostek: **БЫТИ, ВЪДѢТИ, ІАСТИ, ДАТИ, ИМѢТИ**. W związku z tym, że futurum czasownika atematycznego **БЫТИ** było tworzone od tematu **ВЪД-**, tj. z wykorzystaniu końcówek czasowników tematycznych kl. I, analiza jego form zostanie przeprowadzona w tej części pracy (par. 2.1.1.).

W wyniku rozwoju kategorii aspektu formy czasu teraźniejszego czasowników prefiksalnych z tematem o znaczeniu perfektywnym były używane do wyrażania czynności przyszłych. Jednak różnica między czasem praesens a futurum nie dotyczyła wyłącznie aspektu. Znaczenie futurum mogły posiadać też czasowniki bezprefiksalne, imperfektywne, często ambiwalentne³⁰⁴, w przypadku których kategorię czasu gramatycznego można było określić tylko na podstawie kontekstu, por.:

(Ej, J 20:25) **ѢЩЕ НЕ ВИЖУ НА РЪКАХЪ ЕГВЪ ІЪЗВЫ ГВОЗДИННЫА**
[Jeśli nie zobaczę na Jego rękach śladu gwoździ].

(Ej, Łk 15:18) **ВОСТАВЪ ИДЪ КО ОЦЪ МОЕМУ И РЕКУ ЕМУ**
[Wstanę i udam się do mojego ojca, i powiem mu].

³⁰³ W podstawowych polskich gramatykach akademickich jest podawany też inny podział, czysto opisowy – T. Lehra-Spławińskiego. Dla badań historyczno-porównawczych nie przedstawia on jednak takiej wartości jak podział Leskiena, zob. Moszyński L., 2006, s. 302.

³⁰⁴ Do grupy czasowników dwuaspektowych L. Moszyński zalicza m.in. **ИТИ, ВІДѢТИ, ВІТАТИ, ВЪРОВАТИ**, zob. Moszyński L., 2006, s. 307.

- (EJ, Mt 8:19) **ОУЧѢТЛЮ ИДУ ПО ТЕБѢ ѠМОЖЕ АЩЕ ИДЕШИ**
 [Nauczycielu, dokąd Ty pójdziesz, ja pójdę za Tobą].
- (EJ, J 7:33) **ЕЩЕ МАЛО ВРѢМЯ СЪ ВАМИ ЕСМЪ, И ИДУ**
КЪ ПОСЛАВШЕМУ МА
 [Jeszcze przez krótki czas jestem z wami i odejdę do Tego, który Mnie posłał].
- (EJ, Łk 1:31) **И СЕ ЗАЧНЕШИ ВО ЧРЕВѢ И РОДИШИ СНА**
 [Oto poczniesz i urodzisz syna].
- (EJ, J 21:18) **ЕГДА ЖЕ СОСТАРѢШИСА, И ВОЗДѢЖЕШИ РУЦЕ ТВОИ**
И ИНЪ ТѦ ПОАШЕТЪ, И ВЕДЕТЪ ѠМОЖЕ НЕ ХОЩЕШИ
 [Gdy jednak się zestarzejesz, wyciągniesz swoje ręce i ktoś inny cię przepasze, i poprowadzi, dokąd nie chcesz].
- (EJ, J 20:23) **ѠМЖЕ ѠПУСТИТЕ ГРѢХИ ѠПУСТАТСА ѠМЪ:**
И ѠМЖЕ ДЕРЖИТЕ ДЕРЖАТСА
 [Komu grzechy odpuszczacie, są mu odpuszczone, a komu zatrzymacie, są mu zatrzymane].
- (EJ, Mt 6:31) **НЕ ПЕЦЫТЕСА БО, ЧТО ПЛЪМЫ, ИЛИ ЧТО ПІЕМЪ,**
ИЛИ ЧИМЪ ОДЕЖДЕМСА
 [Dlatego nie martwcie się, mówiąc: Co będziemy jeść? Co będziemy pić? W co mamy się ubrać?].
- (EJ, Mt 27:42) (...) **ДА СНИДЕТЪ НЫНѢ СО КРѢТА И ВѢРХЕМЪ ВЪ НЕГО**
 [(...) niech teraz zejdzie z krzyża, a uwierzymy w Niego].
- (EJ, Łk 12:29) **НЕ ИЩЕТЕ ЧТО ПАСТЕ ИЛИ ЧТО ПІЕТЕ**
 [Nie szukajcie więc tego, co będziecie jedli i co będziecie pili].

W wyekscerpowanym materiale można również odnaleźć przykłady, w których czasownik prefiksalny z tematem o znaczeniu perfektywnym został użyty do wyrażenia czasu teraźniejszego, por.:

- (EJ, Łk 11:20) **АЩЕ ЛИ ЖЕ В ПЕРСТѢ БЖІИ ИЗГОНЮ БѢСЫ, ОУБО**
ПОСТИЖЕ НА ВАСЪ ЦРѢВІЕ БЖІЕ
 [Jeżeli natomiast Ja palcem Boga wypędzam demony, to rzeczywiście nadeszło już do was Królestwo Boga].

(ЕЈ, Ёк 14:12) **ЕГДА СОТВОРИШИ (ВО СЪТВОРИШИ) ОБѢДЪ ИЛИ ВЕЧЕРЮ
НЕ ЗОВИ ДРУГОВѢ ТВОИХЪ НИ СОСѢДЪ БОГАТЫХЪ:
ѢДА КОГДА И ТИ ТА ТАКОЖДЕ ВОЗВЪЗГЪ
И БЪДЕТЪ ТИ ВОЗДААНІЕ**
[Kiedy wydajesz obiad lub kolację, nie zapraszaj
swoich przyjaciół, braci, członków rodziny czy
bogatyh sąsiadów po to, żeby w zamian zaprosili
ciebie].

2.1.1. Часовники тематичне

SINGULARIS

	Темат	SCS.	ВО/ЕЈ
1 os.	-o/-e-; -no/-ne- -jo/-je-; -i-	-ж -ѣж	-8 -ю

praesens: могъ (Mt 3:10), не хоѣшъ (Mt 9:28), рекъ (Mt 2:13), исповѣдаю
ти сѧ ⇒ исповѣдаютисѧ (Mt 11:25), стыждѣсѧ ⇒ стыжѣсѧ (Ёк 16:3),
вижъ (Mt 8:24), слышъ (Ёк 16:2), прихождѣ (J 5:7), чтѣ (J 8:49), живѣ
(J 14:19), грядѣ (J 14:12), ищѣ (J 5:30), сѣждѣ (J 5:30), жнѣ (Mt 25:26);
крѣцаю ⇒ крецаю (Mt 3:10), събираю ⇒ собираю (Mt 25:26), посылаю
(Mt 10:16), пію (Mt 26:29), заклинаю (Mk 5:7), полагаю (J 10:17), трѣплю ⇒
треплю (Mk 9:13), вѣрѣю (Mk 9:24), творю (Mt 11:29), разгѣлю (Ёк 1:18),
молю ти сѧ ⇒ молюсѧ ти (Ёк 8:28); посылаю (Ёк 10:3), обрѣтаю (Ёк 13:7),
осѣждаю ⇒ осѣждаю (J 8:11), знаю (Ёк 22:57), пощѣсѧ (Ёк 18:12),
вѣздаю ⇒ воздаю (J 11:41), люблю (J 21:15);

futurum: пѣшъ (Mk 15:9), положъ (Mk 12:36), вопрошъ (Ёк 6:9),
скажъ (Ёк 6:47), съзидѣ ⇒ созидѣ (Ёк 12:18), ѿпѣшъ (Ёк 23:16),
вѣздвигнѣ ⇒ возздвигнѣ (J 2:19), прїимѣ (J 10:17), привлекъ (J 12:32),
вѣдѣ (J 9:55); исцѣлю (Mt 13:15), сътворю ⇒ сотворю (Mt 19:16), прозрю

(Mk 10:51), **осыплю** (Łk 13:8), **оузрю** (J 16:22), **поклонюся** (Mt 2:8), **помолюся** (Mk 14:32).

Wszystkie czasowniki tematyczne w 1 os. sg. posiadają końcówkę *-u/-ju*, realizowaną graficznie jako *-ъ* (po spółgłosce twardej w czasownikach klasy I i II) lub *-ю* (po spółgłosce miękkiej w czasownikach klasy III i IV), będącą rezultatem konsekwentnej denazalizacji starej nosówki [ɔ].

	Темат	SCS.	ВО/ЕJ
2 os.	-o/-e-; no/-ne-; -jo/-je- -i-	-ѐ-ши -и-ши	-ѐ-ши -и-ши

praesens: **живеши** (J 1:38), **знаеши** (J 1:48), **хощеши** (Mt 8:2), **градещи** (Łk 12:58), **жнеши** (Mt 25:24), **печешися** (Łk 10:41), **плачешися** (J 20:13); **оучиши** (Mk 12:14), **слышиши** (J 3:8), **твориши** (Mt 21:23), **движеши** (Mk 5:35), **видиши** (Mk 5:31), **мълвиши** ⇒ **молвиши** (Łk 10:41), **любиши** (J 11:3), **молишися** (Mt 6:5);

futurum: **наречеши** (Mt 1:21), **свѣжеши** (Mt 16:19), **прїидеши** (Łk 23:42), **омыеши** ⇒ **оумыеши** (J 13:6), **в҃деши** (Łk 5:10), **ѡврьжешися** ⇒ **ѡвержешися** (Mk 14:30), **зачнеши** (Łk 1:31); **посл҃жиши** (Mt 4:10), **разрѣшиши** (Mt 16:19), **оправдишися** (Mt 12:37) **прозриши** (Łk 6:42), **оузриши** (J 1:33), **поклонишися** (Łk 4:7), .

Zarówno w ВО, jak i EJ wszystkie czasowniki I koniugacji (kl. I, II, III) w 2 os. sg. konsekwentnie przybierają końcówkę **-ѐ-ши**, a czasowniki II koniugacji (kl. IV) mają zakończenie **-и-ши**, charakterystyczne wyłącznie dla cs. tekstów religijnych³⁰⁵. Wprawdzie już od XII wieku w zabytkach cs. piśmiennictwa można odnotować końcówkę **-шь** (przejętą przez wszystkie tematy samogłoskowe od czasowników z tema-

³⁰⁵ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 296; Соболевский А. И., 2005, с. 159.

tem na *-i-*: **-i-šb < *-i-xi < *-i-si*³⁰⁶), jednak jest ona rejestrowana bardzo rzadko³⁰⁷, natomiast język analizowanych tekstów nie dokumentuje jej w ogóle.

	Темаг	SCS.	BO	EJ
3 os.	-o/-e-; no/-ne-; jo-/je- -i-	-ѣ-гъ -и-гъ	-ѣ-гъ/-гъ -и-гъ/-гъ	-ѣ-гъ -и-гъ

praesens: *зoвeтъ* ⇒ *зoвeтъ* (Mk 10:49), *xощeтъ* (Mt 2:13), *мoжeтъ* (Mt 3:9), *идeтъ* (Mt 8:9), *пѣeтъ* (Mt 9:11); *лeжитъ* (Łk 2:34), *свѣтитъ* (Mt 5:15), *гласитъ* (Mk 15:35), *твopитъ* ⇒ *твopитъ* (Mt 19:9), *чтeтъ* ⇒ *чтитъ* (J 5:23);

futurum: *спасeтъ* (Mt 1:21), *прѣмeтъ* ⇒ *прѣимeтъ* (Mt 1:23), *изыдeтъ* (Mt 2:6), *бѣдeтъ* (J 15:4), *бѣдeтъ* ⇒ *бѣдeтъ* (J 16:20); *стoитъ* (J 1:26), *pодитъ* (Łk 1:13), *искopенитcѧ* (Mt 15:13), *прѣидeтъ* ⇒ *прѣидeтъ* (J 5:24), *прeидeтъ* ⇒ *прeидeтъ* (J 5:24).

Zdecydowana większość z zarejestrowanych w BO poświadczен 3 os. sg. praesens/futurum posiada końcówkę typową dla zabytków piśmiennictwa scs., tj. z wygłosowym jerem tylnym *-гъ*. Jednak pojawienie się w języku scs. i w północnorosyjskich gwarach twardego *-гъ* na miejscu pie. **-ti > prsl. -tь*³⁰⁸ pozostaje nadal niewyjaśnione³⁰⁹. W tekście BO zostały poświadczone nieliczne zapisy czasowników tematycznych (5 u.) z ruską końcówką *-гъ*, dodaną niezależnie od opisywanego czasu oraz typu koniugacyjnego. W EJ tym formom zawsze odpowiada czasownik z wygłosowym jerem tylnym *ъ*, por.: *зoвeтъ* ⇒ *зoвeтъ* (Mk 10:49), *чтeтъ* ⇒ *чтитъ* (J 5:23), *твopитъ* ⇒ *твopитъ* (Mt 19:9), *прѣидeтъ* ⇒ *прѣидeтъ*

³⁰⁶ Końcówka **-si* po tematycznym *-i-* przeszła w **-xi*, a następnie w wyniku I palatalizacji w **-ši*. Krótkie końcowe *-i* rozwinęło się w *ь* dając postać *-šb*.

³⁰⁷ Соболевский А. И., 2005, с. 159; Успенский Б. А., 2002, Москва, с. 210.

³⁰⁸ Moszyński L., 2006, s. 310.

³⁰⁹ Szerzej o pochodzeniu etymologicznie niejasnego twardego *-гъ* zob. Кузнецов П. С., 1953, с. 207–208.

(J 5:24), **ПРЕИДЕТЬ** ⇒ **ПРЕЙДЕТЬ** (J 5:24), **БУДЕТЬ** ⇒ **БУДЕТЬ** (J 16:20). Użycia form danego typu rejestrują także najstarsze staroruskie teksty religijne, np. *Ewangeliarz Ostromira* (1056–1057) czy *Ewangeliarz Archangielski* (1092). Cerkiewszczyzna EJ, pomimo że również należy do ruskiej redakcji, nie wykazuje w tym zakresie żadnych wahań i konsekwentnie zachowuje wzorzec scs. Nieregularność zapisu w BO została też zarejestrowana w formach czasowników zwrotnych, por.: **ПЕЧЕТЬСА** ⇒ **ПЕЧЕТСА** (Mt 6:34), **НАРЕЧЕТЬСА** ⇒ **НАРЕЧЕТСА** (Łk 1:32), **МНИТЬСА** ⇒ **МНИТСА** (J 16:2), **ПЕЧЕТЬСА** ⇒ **ПЕЧЕТСА** (Mt 6:34), **СЪВЛЮДЕТСА** ⇒ **СОБЛЮДЕТСА** (Łk 5:38), **ИСКОРЕНИТСА** (Mt 15:13), **ИСПОЛНИТСА** (Łk 3:5). W EJ ich odpowiednikiem jest zawsze czasownik bez jeru po spółgłosce [t]. W języku scs. forma zaimka zwrotnego **СА** – w związku z tym, że była formą ortotoniczną – przez długi czas mogła pojawiać się w zdaniu w sposób swobodny, tj. w prepozycji lub w postpozycji wobec czasownika, mogła również być pisana łącznie lub oddzielnie³¹⁰. Jednak już w XII–XIII wieku zaimek zwrotny **СА** zaczął stopniowo tracić swoją akcentową niezależność³¹¹, tak aby w XVIII wieku na stałe przyłączyć się do sąsiadującego z nim czasownika³¹². Zgodnie z prawem sylab otwartych każdy wyraz powinien kończyć się samogłoską. Aglutynacja spowodowała, że nowo powstała forma wyrazowa spełniała powyższą normę, w związku z czym nie było konieczności umieszczania jeru twardego **Ъ** w środku wyrazu po spółgłosce [t]³¹³.

Na uwagę zasługuje błędnie utworzona w BO forma 3 os. sg. czasownika IV kl. **ЧТИТИ: ЧТЕТЬ** (J 5:23), która została dostrzeżona i poprawiona przez późniejszych korektorów, uzyskując w EJ prawidłowy zapis

³¹⁰ Zob. Kurianowicz M., 2012b, *Ewangeliarz 1771 r. jako zabytek pld.-wsch. Polski. Analiza tekstologiczna – inwersja*, „Prace Językoznawcze”, t. 14, s. 167–176.

³¹¹ Селищев А. М., 1951, с. 113.

³¹² Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 294.

³¹³ Należy podkreślić, że w pierwszych tekstach scs. pisanych *in continuo* (bez podziału na słowa), jer wygłosowy tylny **Ъ** na poziomie ortografii pełnił bardzo ważną rolę: był wyznacznikiem końca słowa, przez co umożliwiał czytającemu dzielenie zdań na wyrazy. Po wprowadzeniu odstępów międzywyrazowych pisano go w wygłosie tylko ze względu na tradycję.

ЧТИТЬ. Podobną niejednorodność fleksji **-ТЬ/-ТЬ** odzwierciedla 3 os. pl. oraz koniugacja czasowników atematycznych (par. 2.1.2.).

PLURALIS

	Темат	SCS.	ВО/ЕJ
1 os.	-o/-e; no/-ne-; -jo/-je- -i-	-Е-МЪ -И-МЪ	-Е-МЪ -И-МЪ

praesens: **НЕ МЕЩЕМЪ** (J 10:33), **ОСТАВЛЯЕМЪ** ⇒ **УСТАВЛЯЕМЪ** (Mt 6:12), **ТРЕБЪЕМЪ** (Mk 14:63), **ЗНАЕМЪ** (J 6:42), **ПОГЫБАЕМЪ** ⇒ **ПОГИБАЕМЪ** (Łk 8:24), **ВЪРЪЕМЪ** (J 4:41), **НЕ ХОЩЕМЪ** (Łk 19:14); **ВЪСХОДИМЪ** ⇒ **ВОСХОДИМЪ** (Mk 10:33), **ВИДИМЪ** (J 9:41);

futurum: **РЕЧЕМЪ** (Mk 11:31), **ИДЕМЪ** (J 6:68); **ОУМОЛИМЪ** (Mt 28:14), **СЪТВОРИМЪ** ⇒ **СОТВОРИМЪ** (Mt 14:4), **КЪПИМЪ** (Łk 9:13), **ПРИЛОЖИМЪ** (Mk 4:30).

Poświadczone w starodrukach formy 1 os. pl. nie wykazują żadnych odstępstw od tych potwierdzonych w scs. zabytkach. Zarejestrowane czasowniki koniugacji I cechuje końcówka **-Е-МЪ**, natomiast w koniugacji II jest **-И-МЪ**. Zapisy z końcówką **-МЫ**³¹⁴, odnotowane w niektórych scs. i cs. tekstach religijnych ruskiej redakcji, w czasownikach tematycznych czasu teraźniejszego nie wystąpiły, zostały natomiast obficie udokumentowane w 1 os. pl. czasowników atematycznych (par. 2.1.2.).

	Темат	SCS.	ВО/ЕJ
2 os.	-o/-e; no/-ne-; -jo/-je- -i-	-Е-ТЕ -И-ТЕ	-Е-ТЕ -И-ТЕ

³¹⁴ Zapis ten mógł być efektem wpływu zaimka osobowego **МЫ** lub też oddziaływania postpozycyjnego wyrazu **И**, np. **НЕСЕМЪ И** > **НЕСЕМЫ И**, zob. Ремнева М.Л., 2004, с. 246.

praesens: **ХОЩЕТЕ** (Mk 15:9), **ИСКУШАЕТЕ** ⇒ **ИСКУШАЕТЕ** (Łk 20:23), **ПЛАЧЕТЕСА** (Mk 5:39), **КЛАНЯЕТЕСА** (J 4:22), **МЫСЛИТЕ** (Mt 9:4), **ТВОРИТЕ** (Mt 3:3), **СПИТЕ** (Łk 22:46), **ВИДИТЕ** (J 4:48), **ДИВИТЕСА** (J 7:21);

futurem: **СВѢЖЕТЕ** (Mt 18:8), **ВНИДЕТЕ** (Mk 14:38), **БЪДЕТЕ** (Mt 18:3), **ОУСЛЫШИТЕ** (Łk 21:9), **ОУЗРИТЕ** ⇒ **ОУЗРИТЕ** (Łk 21:20), **ПРОСИТЕ** (J 14:13), **ПОКЛОНИТЕСА** (J 4:21).

Wszystkie formy 2 os. sg. pod względem zakończeń zgodnie odpowiadają scs. tradycji. Czasowniki I koniugacji zostały zapisane z końcówką **-Е-ТЕ**, a koniugacji II – z końcówką **-И-ТЕ**.

	Тема	SCS.	BO	EJ
3 os.	-o-/-e-; -no-/-ne-; -jo-/-je- -i-	-ж-/-ѣ-ТЬ -а-ТЬ	-г-/-ю-ТЬ/-ТЬ -а-/-а-ТЬ/-ТЬ	-г-/-ю-ТЬ -а-/-а-ТЬ

praesens: **ГНЕТЪ** (Łk 8:45), **РАСТЪ** (Łk 12:27), **ЧТЪ** (Mk 7:6), **МОГЪ** ⇒ **МОГЪ** (Łk 20:36), **ЧТЪ** ⇒ **ЧТЪ** (J 5:23), **ЧЕШЪ** ⇒ **ЧЕШЪ** (Łk 6:44), **ИЗЫВАЮТЬ** (Łk 15:17), **ВЖИГАЮТЬ** (Mt 5:15), **СЪЮТЬ** (Łk 12:24), **ВЪРЖЮТЬ** (J 6:64), **ѠПЪЩАЮТСА** ⇒ **ѠПЪЩАЮТСА** (Łk 7:47), **БЛГОВѢСТВЮТЬ** ⇒ **БЛГОВѢСТВЮТЬ** (Mt 11:5); **ТВОРАТЬ** (Mt 5:46), **ДРЪЖАТЬ** ⇒ **ДЕРЖАТЬ** (Łk 8:15), **СЛЫШАТЬ** (J 10:3), **ПОСТАТСА** (Mk 2:18);

futurem: **ВНИДЪ** (Łk 18:24), **СПАДЪ** (Mt 24:29), **СЪБЛАЗНАТЬСА** ⇒ **СОБЛАЗНАТСА** (Mt 24:10), **НАЧНЪ** (Łk 23:30), **ВЪВЕРГЪ** ⇒ **ВВЕРГЪ** (Mt 13:42), **ИЗЫДЪ** ⇒ **ИЗЫДЪ** (J 5:29), **БЪДЪ** (Łk 1:20), **БЪДЪ** ⇒ **БЪДЪ** (Mt 12:27), **ОУМЫЮТЬ** (Mk 7:3), **ОУБІЮТЬ** (Mk 9:31), **РАЗГМѢЮТЬ** (Mt 13:15); **ОУЗРАТЬ** ⇒ **ОУЗРАТЬ** (Łk 21:27), **ПОГЪБАТЬ** (Mk 11:18), **ОУЗРАТЬ** (Mk 4:12), **ВЪЗЛОЖАТЬ** ⇒ **ВОЗЛОЖАТЬ** (Mk 16:18), **ѠДРЪЖАТЬ** ⇒ **ѠДЕРЖАТЬ** (Łk 8:45), **РАЗГЧАТЬ** ⇒ **РАЗГЧАТЬ** (Łk 6:22), **НАСЫТАТСА** (Mk 7:27).

W formach 3 os. pl. samogłoski nosowe w wygłosie [ɔ] (czasowniki kl. I–III) i [ɛ] (czasowniki kl. IV) uległy denazalizacji, co zostało konsekwentnie odzwierciedlone w grafice starodruków (-г-/-ю-ТЬ oraz -а-/-а-ТЬ/-ТЬ). Końcówka -а-ТЬ została wprowadzona na miejscu [ʼa]

po spółgłoskach miękkich **ч, ж, ш** w celu oznaczenia ich dyspalatalizacji (XIV wiek), por.: **дрѣжатъ** ⇒ **держатъ** (Łk 8:15), **слышатъ** (J 10:3), **въложатъ** ⇒ **возложатъ** (Mk 16:18), **въложатъ** ⇒ **возложатъ** (Łk 21:12), **ѡдрѣжатъ** ⇒ **удержатъ** (Łk 8:35), **разгчатъ** ⇒ **разгчатъ** (Łk 6:22). Podczas gdy język BO wykazuje w tym zakresie wahania, język EJ konsekwentnie odzwierciedla nową ortograficzną cs. normę.

Właściwa 3 os. sg. oboczność **-тъ/-ть** została zachowana w BO również w formach pl. (7 u.), por.: **блговѣствють** ⇒ **блговѣствють** (Mt 11:5), **чешть** ⇒ **чешть** (Łk 6:44), **могть** ⇒ **могть** (Łk 20:36), **чгть** ⇒ **чгть** (J 5:23); **ввергть** ⇒ **ввергть** (Mt 13:42), **изыдть** ⇒ **изыдть** (J 5:29), **ѡцрѡтъ** ⇒ **ѡцрѡтъ** (Łk 21:27), **бгдть** ⇒ **бгдть** (Mt 12:27).

BO rejestruje nieliczne zapisy bez końcówki **-тъ** lub też z pominięciem wygłosowego jeru, por.: **погибнѣ** ⇒ **погибнѣтъ** (Łk 5:37), **прїидѣт** ⇒ **прїидѣтъ** (Łk 5:35), **любѡт** ⇒ **любѡтъ** (Mt 23:6). W EJ powyższe czasowniki przybrały regularną formę 3 os. pl. praesens. Brak końcówki w 3 os. sg. lub pl. jest wprawdzie zjawiskiem rzadkim, ale nie stanowi novum dla zabytków piśmiennictwa religijnego. Pomimo że zostało ono zarejestrowane w najstarszych tekstach scs. (np. w XI-wiecznym *Kodeksie supraskim*, *Kodeksie mariańskim*, *Kodeksie Assemaniego*, *Kodeksie zografskim*), do chwili obecnej nie doczekało się jednak niebudzącej wątpliwości interpretacji. Część językoznawców kwalifikuje zapisy bez końcówki jako archaiczne, inni zaś widzą w nich pewnego rodzaju odbicie nowych zjawisk zachodzących w językach słowiańskich³¹⁵. Zapisy bez wygłosowego jeru twardego **ѣ** zostały odnotowane tylko dwukrotnie, wobec czego należy je uznać jako wyjątek noszący znamiona błędu drukarskiego.

Ominięcie wygłosowego jeru twardego **ѣ** rejestruje również zdecydowana większość czasowników zwrotnych udokumentowanych

³¹⁵ Zob. Иванова Т. А., 2005, s. 171; Ремнева М. Л., 2004, s. 245; Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., 1981, s. 291.

w BO, por.: $\text{Ѡпгцаюѡѡ} \Rightarrow \text{Ѡпгцаюѡѡ}$ (Łk 7:47), постатѡѡ (Mk 2:18), насытатѡѡ (Mk 7:27). W tekście można doszukać się nielicznych starszych zapisów z wygłosowym jerem tylnym **ѡ**, por.: $\text{сѡблазнатѡѡ} \Rightarrow \text{сѡблазнатѡѡ}$ (Mt 24:10). Podobnie jak w 3 os. sg. praesens ich odpowiednikiem w EJ jest zawsze *verbum* bez jeru.

DUALIS

	Temat	SCS.	BO	EJ
1 os.	-o/-e-; no/-ne-; -jo-/-je- -i-	-ѡ-ѡѡ -и-ѡѡ	-ѡ-ѡѡ -и-ѡѡ	-ѡ-ѡѡ/-ѡ-ѡѡ -и-ѡѡ/-и-ѡѡ

praesens: $\text{можевѡѡ} \Rightarrow \text{можѡѡ}$ (Mt 20:22), $\text{хоцевѡѡ} \Rightarrow \text{хоѡѡ}$ (Mk 10:35), $\text{просивѡѡ} \Rightarrow \text{просѡѡ}$ (Mk 10:35);

futurum: $\text{сѡдеѡѡ} \Rightarrow \text{сѡдеѡѡ}$ (Mk 10:37), $\text{ѡѡспрѡемлевѡѡ} \Rightarrow \text{ѡѡспрѡемлеѡѡ}$ (Łk 23:41), $\text{речевѡѡ} \Rightarrow \text{речеѡѡ}$ (Łk 9:54), $\text{прѡидевѡѡ} \Rightarrow \text{прѡидеѡѡ}$ (J 14:23), $\text{сѡтворивѡѡ} \Rightarrow \text{сѡтвориѡѡ}$ (J 14:23).

W BO zostały zachowane bezwyjątkowo scs. końcówki **-ѡ-ѡѡ** – dla czasowników I koniugacji oraz **-и-ѡѡ** – dla czasowników koniugacji II. Inaczej sytuacja przedstawia się w XIII-wiecznym tekście ewangelicznym. EJ rejestruje zapisy wyłącznie z nową, wariantywną końcówką **-ѡѡ** lub **-ѡѡ**. Samogłoska **ѡ** została zastąpiona przez **ѡ** pod wpływem rzeczowników **ō*-tematowych (nom./acc./voc. du.)³¹⁶, a **ѡ** na miejscu **ѡ** pojawiło się najprawdopodobniej pod wpływem 1 os. pl. czasowników atematycznych praesens (scs. **ѡѡѡѡѡѡ**, cs. **ѡѡѡѡѡѡ**).

	Temat	SCS.	BO/EJ
2 os.	-o/-e-; no/-ne-; -jo-/-je- -i-	-ѡ-ѡѡ -и-ѡѡ	-ѡ-ѡѡ -и-ѡѡ

³¹⁶ Елкина Н.М., 1960, с. 159.

praesens: **МОЖЕТА** (Mt 20:22), **ВЪРЪЖЕТА** (Mt 9:28), **ДЪЖЕТА** (Mt 11:5), **ВРЪЩАЕТА** ⇒ **ВРЪШАЕТА** (Łk 19:33), **ИЩЕТА** (J 1:38), **ХОЩЕТА** (Mt 20:32), **СТАЖАЕТАСА**

futurum: **ИСПИЕТА** (Mk 10:39), **ОБРАЩЕТА** ⇒ **ВБРАЩЕТА** (Łk 19:30), **КРТИТАСА** (Mk 10:39).

Wszystkie zapisy cechuje scs. końcówka **-ТА** dodana do czasowników męskoosobowych. Podobnie jak w 1 os. czasowniki tematyczne 2 os. du. masc. i neutr. nie znalazły potwierdzenia w analizowanych tekstach. Można jednak przypuszczać, że przybrałyby one końcówki analogiczne do końcówek czasowników atematycznych (rozdz. 3, par. 2.1.2.).

Przeprowadzona analiza językowa uwidoczniła w starodrukach pojedynczą zamianę formy dualnej formą pluralną, por. (BO=EJ): słowa anioła skierowane do dwóch kobiet przybyłych do grobu, w którym zostało złożone ciało Chrystusa: **ВЪМЪ ВО ІАКО ІСА РАСПАТАГО ИЩЕТЕ** (EJ, Mt 28:5) – 2 os. pl. na miejscu oczekiwanej 2 os. du.

	ТемаТ	SCS.	BO/EJ
3 os.	-o/-e-; -jo/-je-; no/-ne- -i-	-Е-ТЕ -И-ТЕ	-Е-ТА -----

futurum: **СОВЪЩАЕТА** (Mt 18:19), **САДЕТА** (Mt 20:21), **ВПАДЕТАСА** (Mt 15:14), **БЖДЕТА** (Mt 19:5, Mt 24:40), **БЖДЕТЪ** (Łk 17:35).

Forma 3 os. du. w starodrukach została udokumentowana z nową, przyswojoną końcówką 2 os. du. **-ТА**. Zjawisko to rejestrują najstarsze zabytki scs. piśmiennictwa, np. *Kodeks supraski* (XI wiek) czy też *Księga Sawy* (XI wiek), w których formy z końcówką **-ТЕ** nie występują w ogóle³¹⁷. W starodrukach nowa końcówka całkowicie wyparła starą i została przyjęta jako norma dla języka cs. ksiąg drukowanych. Czasownik atematyczny **ВЫТИ** został zarejestrowany z końcówką **-ТА** dla form męsko-

³¹⁷ Ремнева М. Л., 2004, с. 245.

osobowych: **ДВА БУДЕТА** (Mt 19:5, Mt 24:40, Łk 17:35) oraz z fleksją **-ТЪ** dla czasowników rodzaju żeńskiego: **ДВѢ БУДЕТѢ** (Łk 17:35). Podobnie jak w 1 i 2 os. du. czasowniki tematyczne rodzaju żeńskiego i nijakiego 3 os. du. nie znalazły potwierdzenia w analizowanych tekstach.

2.1.2. Czasowniki atematyczne

W poddanych analizie starodrukach wystąpiły formy praesens/futurum od wszystkich czasowników atematycznych, tj.: **ВѢДѢТИ, ИМѢТИ, ІАСТИ, ДАТИ, БЫТИ**, oraz utworzonych od nich derywatów przedrostkowych.

SINGULARIS

		SCS.	BO	EJ
1 os.	ВѢДѢТИ	ВѢ-МЪ/ВѢДѢ	ВѢ-МЪ/ВѢДѢ	ВѢ-МЪ/ВѢДѢ
	ИМѢТИ	ИМА-МЪ	ИМА-МЪ	ИМА-МЪ
	ІАСТИ	ІА-МЪ	ІА-МЪ	ІА-МЪ
	ДАТИ	ДА-МЪ	ДА-МЪ/-МЪ	ДА-МЪ
	БЫТИ	ЮС-МЪ	ЕС-МЪ/-МЪ	ЕС-МЪ

W starodrukach większość potwierdzonych użyć 1 os. sg. czasowników atematycznych została zarejestrowana z nową końcówką **-МЪ**, będącą wynikiem utraty wygłosowego jeru przedniego **Ъ** i dyspalatalizacji **М**. W wyniku tych procesów na linii 1 os. sg. i 1 os. pl. powstało zjawisko homonimii. W celu ich dyferencjacji została wykorzystana forma zaimka osobowego (zob. 1 os. pl. czasowników atematycznych).

W BO i EJ czasowniki **ИМѢТИ, ІАСТИ** występują wyłącznie z końcówką **-МЪ**: **ИМАМЪ** (J 4:17) – łącznie 6 u., **ІАМЪ** (Łk 17:8) – 1 u. i **СИМЪ** (Mk 14:14) – łącznie 2 u. W BO czasownik **ВѢДѢТИ** w większości przypadków został zarejestrowany z wygłosowym jerem twardym **Ъ** (23 u.): **ВѢМЪ** (J 20:13), **ИСПОВѢМЪ** (Mt 7:23). Wyjątek stanowi pojedynczy zapis z pominięciem jeru: **ВѢМ** ⇒ **ВѢМЪ** (Mk 1:24), który należy potraktować jako przeoczenie korektorów dokonujących rewizji tekstu lub też za-

pis noszący znamiona błędu drukarskiego. W EJ odpowiednikiem tych wszystkich użyć jest zawsze czasownik z końcówką **-мъ**. Oboczna scs. forma **вѣдѣ**³¹⁸ została zarejestrowana w BO dwukrotnie. Język EJ wykazuje w tym zakresie wahania, por.: **не вѣдѣ** ⇒ **не вѣмъ** (Mk 14:68), **не вѣдѣ** (Łk 13:25). Formy starego pie. perfectum, które nie znalazło kontynuacji w językach słowiańskich³¹⁹, były udokumentowane zarówno w najstarszych zabytkach piśmiennictwa scs.³²⁰, jak i w młodszych ruskich tekstach religijnych, np. w *Ewangeliarzu Ostromira* (1056–1057). Pojedyncze potwierdzenia formy **вѣдѣ** w drukowanej BO mogą świadczyć o istnieniu tych form w prototypie, na podstawie którego była dokonywana rewizja ostrogskiego tekstu. W związku z tym, że korekta XVIII-wiecznego *Ewangeliarza* została przeprowadzona m.in. na podstawie BO, nie dziwi, że powyższy scs. zapis odnajdujemy również w EJ. Najprawdopodobniej nie został on całkowicie usunięty z analizowanych zabytków, gdyż posiadał liczne poświadczenia w scs. tekstach ewangelicznych.

1 os. sg. czasownika **дати** w EJ zawsze przybiera formę z wygłosowym jerem twardym **ѣ** (12 u.), por.: **дамъ** (J 6:51), **предамъ** (Mt 26:15), **вѣздамъ** ⇒ **воздамъ** (Łk 10:35). Język BO wykazuje w tej kwestii niejednolitość. Obok form z końcówką **-мъ**, 1 os. sg. została zarejestrowana, wprawdzie tylko jeden raz, również postać z wygłosowym jerem przednim **ь**, por.: **дамь** ⇒ **дамъ** (Mk 6:23).

Największa wariantywność form dotyczy 1 os. sg. czasownika **быти**, co jest zapewne spowodowane częstą frekwencją jego użycia. Podczas gdy język EJ rejestruje konsekwentne zapisy ze scs. końcówką **-мъ**, por.: **есмъ** (67 u.), **нѣсмъ** (21 u.), BO w tym zakresie wykazuje pewne wahania, czego efektem są również formy z wygłosowym jerem twardym **ѣ**, por.:

³¹⁸ Вайан А., 1952, s. 348.

³¹⁹ Moszyński L., 2006, s. 310, 312.

³²⁰ Forma ta została zarejestrowana dwukrotnie w *Kodeksie zografskim* (X–XI wiek), dwukrotnie w *Kodeksie Assemaniego* (XI wiek) i sześciokrotnie w *Księdze Sawy* (XI wiek), podczas gdy forma **вѣмъ** została użyta w *Księdze Sawy* już tylko pięciokrotnie. Natomiast *Kodeks suprascki* (XI wiek) formę **вѣдѣ** rejestruje w większości przypadków, zob. Вайан А., 1952, s. 348.

есмь (61 u., por.: Mk 14:62) oraz **есмъ** ⇒ **есмь** (6 u., por.: J 6:41), **нѣсмь** (20 u., por. Mt 15:24) oraz **нѣсмъ** ⇒ **нѣсмь** (1 u., por.: J 1:21). W BO stosunek form 1 os. sg. czasownika **быти** z fleksją **-мь** do form z końcówką **-мъ** wynosi 81 : 7. Zabytki piśmiennictwa religijnego rejestrują je wygłosowy przedni **ь** jeszcze w XVII-wiecznych tekstach nie tylko w formach **есмь**, **дамь**, **гамь**, ale również w **вѣмь** i **имамь**³²¹.

Frekwencję użyc form 1 os. pl. czasowników atematycznych przedstawia poniższa tabela:

		ВО	ЕЈ
вѣдѣти	вѣмь	0 u.	0 u.
	вѣмъ	23 u.	24 u.
	вѣдѣ	2 u.	1 u.
имѣти	имамь	0 u.	0 u.
	имамъ	6 u.	6 u.
гасти	гамь	0 u.	0 u.
	гамъ	3 u.	3 u.
дати	дамь	1 u.	0 u.
	дамъ	12 u.	13 u.
быти	есмь	61 u.	67 u.
	есмъ	6 u.	0 u.
	нѣсмь	20 u.	21 u.
	нѣсмъ	1 u.	0 u.

		SCS.	ВО/ЕЈ
2 ос.	вѣдѣти	вѣс-и	вѣс-и
	имѣти	имаш-и	имаш-и
	гасти	гас-и	гас-и
	дати	дас-и	дас-и
	быти	кс-и	кс-и

³²¹ Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., 1981, с. 288.

Formy 2 os. sg. nie wykazują żadnych odstępstw od tych potwierdzonych w scs. zabytkach. Czasowniki atematyczne **вѣдѣти**, **ѡсти**, **дати** oraz **быти** zachowały scs. końcówkę **-си**, por.: **вѣси** (8 u., por.: J 21:16), **ѡси** (2 u., por.: Mk 14:12, Łk 17:8), **даси** (5 u., por.: Mk 6:25), **кеси** (126 u., por.: Mt 2:6), natomiast czasownik **имѣти** został zarejestrowany z końcówką **-ши**, przejętą od czasowników tematycznych IV kl., por.: **имаши** (13 u., por.: Łk 18:22).

		SCS.	BO	EJ
3 os.	вѣдѣти	вѣс-ть	вѣс-ть/вѣдѣ	вѣс-ть/вѣдѣ
	имѣти	има-ть	има-ть	има-ть
	ѡсти	ѡс-ть	ѡс-ть/ѡс-ть/сиѣс-ть	ѡс-ть/сиѣс-ть
	дати	дас-ть	дас-ть/дас-ть	дас-ть
	быти	кес-ть	ес-ть	ес-ть

Wyłącznie z ruską końcówką **-ть** zostały odnotowane trzy czasowniki atematyczne: **вѣдѣти** (25 u.), **имѣти** (52 u.), **быти** (385 u. **есть** i 44 u. **нѣсть**), por.: **вѣсть** (J 6:15), **оуѣсть** (Mt 6:3), **ѡповѣсть** (Łk 12:8), **проповѣстьса** ⇒ **проповѣстса** (Łk 12:3); **имать** (J 5:24); **есть** (Łk 23:38), **нѣсть** (J 4:18). Dodatkowo czasownik **вѣдѣти** uzyskał w starodrukach jedno potwierdzenie w formie starego pie. perfectum **оуѣдѣ** (Łk 24:18).

3 os. sg. czasownika **ѡсти** (7 u.) została potwierdzona w BO z ruską końcówką **-ть** (6 u.), por.: **ѡсть** ⇒ **ѡстѣ** (J 6:50), **сиѣсть** (Mk 11:14), oraz jeden raz z wygłosowym jerem **ъ**, por.: **ѡстѣ** (Mt 9:11). W EJ tylko forma futurum **сиѣсть** (4 u.) wystąpiła w zruszczonej postaci, tj. z archaicznym jerem **ь**. W pozostałych przykładach odpowiednikiem 3 os. sg. czasownika **ѡсти** z końcówką **-ть** w BO jest zawsze verbum z końcówką **-тъ** w EJ.

Najwyraźniej zjawisko mieszania jerów odzwierciedla zapis 3 os. sg. czasownika atematycznego **дати**. Jednak tę szczególnie dużą niejednołitość można zaobserwować wyłącznie w XVI-wiecznym zabytku. Oprócz scs. form z końcówką **-тъ** (34 u., 57%) zostały również udokumentowane zapisy z jerem przednim **ь** (26 u., 43%). Tekst EJ konsekwentnie po-

świadczą obecność jeru twardego **ѣ** w wygłosie. Regularność zapisów w *Ewangeliarzu* 1771 roku wskazuje na dokładnie przeprowadzoną rewizję języka, która doprowadziła do usunięcia w formach 3 os. sg. czasownika atematycznego **дати** elementu ruskiego i ustabilizowała normę cs. zgodną ze scs. tradycją, por.: **дасть** ⇒ **дастьѣ** (Mt 17:26), **въздасть** ⇒ **воздастьѣ** (Mt 6:4), **подасть** ⇒ (Mt 7:10), **предасть** ⇒ **предастьѣ** (Mk 13:12), **вдасть** ⇒ **вдастьѣ** (Łk 20:16) oraz **дастьѣ** (Mk 8:37), **предастьѣ** (Mk 14:11), **подастьѣ** (Łk 11:11), **продастьѣ** (Łk 22:36). Wariantywność w doborze końcówek charakteryzującą język BO dodatkowo widać w zapisie czasownika **дати** w połączeniu z zaimkiem zwrotnym **са**. W EJ, podobnie jak w 3 os. sg. praesens czasowników tematycznych, ich odpowiednikiem jest zawsze verbum bez jeru po spółgłosce [t], por.: **дастьѣса** ⇒ **дастѣса** (Mk 8:12), **предастьѣса** ⇒ **предастѣса** (Mk 14:21), **дастьѣса** ⇒ **дастѣса** (Łk 6:38).

Liczbę użyć poszczególnych form 3 os. sg. czasowników atematycznych prezentuje poniższe zestawienie:

		BO	EJ
вѣдѣти	вѣстьѣ	0 u.	0 u.
	вѣсть	25 u.	25 u.
имѣти	иматьѣ	0 u.	0 u.
	имать	52 u.	52 u.
исти	истъѣ	1 u.	3 u.
	истъ	2 u.	0 u.
	сиѣстьѣ	4 u.	4 u.
дати	дастьѣ	34 u.	60 u.
	дасть	26 u.	0 u.
	сиѣстьѣ	4 u.	4 u.
	дастьѣса	7 u.	0 u.
	дастьѣса	8 u.	0 u.
быти	естъѣ	0 u.	0 u.
	естъ	385 u.	385 u.
	нѣстьѣ	44 u.	44 u.

PLURALIS

		SCS.	ВО/ЕJ
1 OS.	ВѢДѢТИ	ВѢ-МЪ	ВѢ-МЫ
	ИМѢТИ	ИМА-МЪ	ИМА-МЫ
	ДАТИ	ДА-МЪ	ДА-МЫ
	БЫТИ	КС-МЪ	ЕС-МЫ

Wszystkie czasowniki atematyczne w starodrukach zostały zarejestrowane wyłącznie z nową końcówką **-МЫ**, por.: **ВѢМЫ** (J 16:18) – 18 u., **ИМАМЫ** (J 19:7) – 2 u., **ДАМЫ** (Mt 6:31) – 1 u., **ДАМЫ** (J 1:22) – 4 u., **ЕСМЫ** (Łk 9:13) – 7 u. Przyczyną wymiany scs. końcówki **-МЪ** na **-МЫ** była zbieżność 1 os. pl. (scs. **ИМАМЪ**) z 1 os. sg. (scs. **ИМАМЪ** > **ИМА[М']** > **ИМАМЪ**). W celu likwidacji homonimii formy te uległy dyferencjacji, co zostało konsekwentnie odzwierciedlone w analizowanych tekstach. W wyniku kontaminacji starej formy 1 os. pl. oraz zaimka osobowego **МЫ**³²² powstała nowa, która ostatecznie uzyskała status normy dla wszystkich czasowników atematycznych udokumentowanych w drukowanych tekstach cerkiewnych ruskiej redakcji. Zamiana ta nie dotyczyła 1 os. pl. czasowników tematycznych, ponieważ ich końcówka **-МЪ** nie powodowała synkretyzmu wobec 1 os. sg. (1 os. pl. **ВѢРХЕМЪ**, 1 os. sg. **ВѢРХЮ**) lub innych form.

		SCS.	ВО/ЕJ
2 OS.	ВѢДѢТИ	ВѢС-ТЕ	ВѢС-ТЕ
	ДАТИ	ДАС-ТЕ	ДАС-ТЕ
	ИМѢТИ	ИМА-ТЕ	ИМА-ТЕ
	БЫТИ	КС-ТЕ	ЕС-ТЕ

³²² Zapis mógł też być efektem oddziaływania postpozycyjnego wyrazu **и**, np. **НЕСЕМЪ И** > **НЕСЕМЫ И**, zob. Ремнева М.Л., 2004, с. 246.

Podobnie jak 2 os. pl. praesens czasowników tematycznych czasowniki atematyczne regularnie tworzą formacje z końcówką **-ТЕ**, zgodną ze scs. tradycją, por.: **ВѢСТЕ** (J 1:26), **ОУВѢСТЕ** (Mt 9:6) – 26 u.; **ІАСТЕ** (Łk 12:22) – 1 u.; **ДАСТЕ** – 0 u., **ИМАТЕ** (Mt 26:11) – 28 u., **ЕСТЕ** (Mt 5:13) – 36 u. Mimo że formy 2 os. pl. czasownika **ДАТИ** nie znalazły potwierdzenia w analizowanych tekstach, to na podstawie dostępnych form pozostałych czasowników atematycznych można przypuszczać, że w sytuacji, gdyby zostały one zarejestrowane, przybrałyby postać właśnie z końcówką **-ТЕ**.

		SCS.	BO	EJ
3 OS.	ВѢДѢТИ	ВѢДА-ТЬ	ВѢДА-ТЬ	ВѢДА-ТЬ
	ІАСТИ	ІАДА-ТЬ	ІАДА-ТЬ	ІАДА-ТЬ
	ДАТИ	ДАДА-ТЬ	ДАДАТЬ/ДАДАТЬ/ДАДЪТЬ	ДАДАТЬ/ДАДЪТЬ
	ИМѢТИ	ИМѢ-ТЬ	ИМЪТЬ/ИМЪТЬ	ИМЪТЬ
	БЫТИ	СЖ-ТЬ	СЖТЬ	СЖТЬ

Scs. formy 3 os. pl. czasowników atematycznych były tworzone przy pomocy dwóch końcówek: **-А-ТЬ** < *-ętz < *enti dla czasowników **ВѢДѢТИ**, **ІАСТИ**, **ДАТИ** oraz **-Ъ-ТЬ** < *qtz < *onti dla czasownika **БЫТИ**. Podobny rozkład końcówek został zarejestrowany w analizowanych tekstach, por.: **ВѢДАТЬ** (Łk 23:34), **ПОВѢДАТЬ** (Mk 7:36); **ІАДАТЬ** (Mk 7:28); **ДАДАТЬ** (Mt 24:24), **ПРЕДАДАТЬ** (Mk 13:9), **ВЪЗДАДАТЬ** ⇒ **ВОЗДАДАТЬ** (Mt 12:36). Szczególnie dużą różnorodność form fleksyjnych w BO prezentuje atematyczny czasownik **ДАТИ**. Oprócz scs. zakończenia z wygószonym jerem tylnym **Ъ** (3 u.) uzyskał on jedno poświadczenie wyrażone za pomocą ruskiej końcówki **-ТЬ**, por.: **ДАДАТЬ** ⇒ **ДАДЪТЬ** (Łk 20:10), oraz dwa zapisy z końcówką **-Ъ-ТЬ** – jako rezultat wpływu czasowników tematycznych 1 kl.³²³: **ДАДЪТЬ** ⇒ **ДАДАТЬ** (Mk 13:22, Łk 6:38). Pomimo

³²³ T. A. Iwanowa zamianę [‘a] > [y] w formach **ДАДАТЬ** > **ДАДЪТЬ** tłumaczy albo wpływem imiesłowów praesens typu **ДАДЪЧА**, **ДАДЪЧИ**, albo oddziaływaniem formy **БЪДЪТЬ**. Nie wyklucza też hipotezy o jednoczesnym istnieniu dwóch paralelnych formacji **ДАДАТЬ** i **ДАДЪТЬ**, z których jedna ostatecznie została przyjęta

tego, że końcówkę **-Ѹ-ТЬ** na miejscu oczekiwanej scs. **-ѧ-ТЬ** rejestrują oba starodruki (BO 2 u., EJ 1 u.), zestawienie tych tekstów nie wykazało większej regularności jej użycia. Z pewnością można stwierdzić, że w nielicznych zapisach z końcówką **-Ѹ-ТЬ** uwidacznia się wpływ potocznego języka ruskiego, z poświadczoną już w XIII-wiecznych tekstach formą **ДАДѸТЬ**³²⁴.

Wprawdzie czasownik **ИМѢТИ** również tworzył 3 os. pl. przy pomocy końcówki **-Ѹ-ТЬ**, to jednak jej pochodzenie jest nieco inne. Jako formacja z tematem samogłoskowym (*a-tematowym) **ИМѢТИ** wiązał się z postacią **nti*, por.: 3 os. pl. **ѣm-a-nti* > **imѸть*, przez co bardzo wcześnie, bo już w XIV wieku³²⁵, uległ koniugacji czasowników tematycznych. W BO 3 os. pl. czasownika **ИМѢТИ** posiada dwa warianty zapisu: ze scs. końcówką **-ТЬ** (6 u.) oraz ruską **-ТЬ** (4 u.), por.: **ИМѸТЬ** (Mk 4:17), **ИМѸТЬ** ⇒ **ИМѸТЬ** (Mk 8:2). W XVIII-wiecznym *Ewangeliarzu* zakończenia tych form pod wpływem tendencji normalizacyjnych zostały ujednoczone na rzecz scs. formacji z wygłosowym jerem tylnym **Ъ**.

Przeprowadzona analiza językowa starodruków wykazała również rozbieżność w zapisie praesens czasownika **БЫТИ**. Podczas gdy BO dokumentuje formy 3 os. pl. w większości przypadków (87 u., 91%) z wygłosowym jerem twardym **Ъ**, w EJ ich odpowiednikiem zawsze są formacje z jerem przednim **Ь** na końcu, por.: **СѸТЬ** ⇒ **СѸТЬ** (Mt 11:8), **НѢСѸТЬ** ⇒ **НѢСѸТЬ** (J 10:16), **СѸТЬ** (Mk 4:15). Wprowadzenie nowej cs. normy w 3 os. pl. oraz 3 os. sg. czasownika **БЫТИ** (por. wyżej) z ruską końcówką **-ТЬ** można tłumaczyć wpływem języka mówionego. W wyniku całkowitego zaniku pozostałych form osobowych formacje **СѸТЬ** i **ЕСТЬ** utraciły łączność z pozostałymi czasownikami³²⁶ i uległy silnemu wpływowi języka mówionego, czego odzwierciedleniem jest ruska końcówka **-ТЬ** z jerem przednim **Ь** w wygłosie.

przez język jako obowiązująca, zob. Иванова Т. А., 2005, с. 335.

³²⁴ Иванова Т. А., 2005, с. 335.

³²⁵ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 295.

³²⁶ Ibidem, с. 298.

Frekwencja użycia form 3 os. pl. czasowników atematycznych została przedstawiona w poniższej tabeli:

		ВО	ЕЈ
ВЪДЪТИ	ВЪДАТЬ	5 у.	5 у.
	ВЪДАТЬ	0 у.	0 у.
ИМЪТИ	ИМЪТЬ	6 у.	10 у.
	ИМЪТЬ	4 у.	0 у.
ІАСТИ	ІАДАТЬ	5 у.	5 у.
	ІАДАТЬ	0 у.	0 у.
ДАТИ	ДАДАТЬ	3 у.	5 у.
	ДАДАТЬ	1 у.	0 у.
	ДАДЪТЬ	2 у.	1 у.
БЫТИ	СЪЖТЬ	87 у.	0 у.
	СЪЖТЬ	9 у.	96 у.

DUALIS

		SCS.	ВО	ЕЈ
1 ос.	ВЪДЪТИ	ВЪВЪ	ВЪМЫ	ВЪМЫ
	ІАСТИ	ІАВЪ	-----	-----
	ДАТИ	ДАВЪ	-----	-----
	ИМЪТИ	ИМАВЪ	-----	-----
	БЫТИ	КСВЪ	ЕСВЪ, ЕСМА, ЕСМЫ	ЕСМА

Pojedyncze formy 1 os. du. (2 u.) zostały utworzone wyłącznie od czasownika **быти**. Scs. końcówka **-вѣ** wprawdzie została zachowana, jednak uzyskała tylko jedno poświadczenie (ВО), por.: **есвѣ** ⇒ **есма** (J 10:30). W EJ jej miejsce zajęła – podobnie jak w czasownikach tematycznych – formacja z nową końcówką **-ма**.

Formy 1 os. du. czasownika **вѣдѣти** zamiast oczekiwanego zapisu **вѣвѣ** zostały zarejestrowane w starodrukach w postaci pluralnej **вѣмы**: **Ѡвѣцѣста же има родителѣ его, и рѣста: вѣмы пакъ сей есть сынъ наю, и пакъ слѣпъ родисѣ: Какъ же нынѣ видитъ не вѣмы, или кто Ѡверзе емѣ ѡчи, мы не вѣмы** (EJ, J 9:20, J 9:21 – 2 u.). Z kolei 1 os. du. czasownika **быти** – zapisanej w BO w liczbie mnogiej – w EJ odpowiada verbum w liczbie podwójnej, por.: [...] **пакже и мы єдино ємы** ⇒ [...] **пакже мы єдино єма** (J 17:22). W przytoczonym zdaniu podmiot wyrażony za pomocą zaimka osobowego **мы** pozornie wskazuje na liczbę mnogą, co dodatkowo w BO jest wzmocnione przez pl. czasownika. Jednak zgodnie z kontekstem **мы** odnosi się do Boga Ojca i Boga Syna, a co za tym idzie – wymaga orzeczenia w liczbie podwójnej. Język scs. do wyrażenia nom. du. używał zaimków **вѣ, ва**. Młodsze teksty cerkiewne redakcji ruskiej, do których należą BO i EJ, pod wpływem form nom. pl. na miejscu **вѣ, ва** rejestrują nowe **мы, вы**³²⁷.

		SCS.	BO/EJ
2 os.	вѣдѣти	вѣста	вѣста
	пѣсти	пѣста	-----
	дати	даста	-----
	имѣти	имата	-----
	быти	кѣста	єста
3 os.	вѣдѣти	вѣсте	-----
	пѣсти	пѣсте	-----
	дати	дасте	-----
	имѣти	имате	-----
	быти	кѣсте	єста

Materiał egzemplifikacyjny form 2 i 3 os. du. jest również dość skromny i dotyczy wyłącznie dwóch czasowników **вѣдѣти** i **быти**. For-

³²⁷ Изотов А.И., 2007, с. 42; Булич С., 1893, с. 252.

my 2 os. sg. nie odbiegają od wzorów scs., por.: **єста** (Łk 9:55, J 11:9), **не вѣста** ⇒ **не вѣстасѧ** (Mt 20:22, Mk 10:38), **не вѣста** (Łk 2:49, Łk 9:55). Natomiast 3 os., na wzór czasowników tematycznych, przyswoiła końcówkę 2 os. du.: **нѣста** (Mt 19:6), **єста** (Mt 18:20).

2.2. Futurum złożone

W związku z tym, że formy czasu przyszłego prostego posiadały te same końcówki co formy praesens, zostały one omówione w par. 2.1. niniejszego rozdziału. W tym miejscu będą przeanalizowane wyłącznie jego formy złożone.

Język ewangelicznych tekstów drukowanych odnotowuje tylko jeden ze scs. sposobów tworzenia czasu przyszłego złożonego, a mianowicie czas przyszły złożony I (absolutny). Jest to połączenie osobowej formy praesens czasownika posiłkowego **хотѣти, начати, имѣти** z bezokolicznikiem. Ta forma futurum – o czym świadczą niżej przytoczone egzemplifikacje – w badanych zabytkach mogła być tworzona zarówno od czasowników niedokonanych, dokonanych, jak również ambiwalentnych:

хотѣти: 3 sg. **ѧко авіе црѣтво бжїе хоцетъ гавитисѧ** (Łk 19:11); 2 pl. **что ми хоцете дати** (Mt 26:15); 3 pl. **егда хотѧтъ сїѧ быти** (Łk 21:7).

начати: 2 sg. **начнеши съ ст҃домъ послѣнее мѣсто дрѣжати** ⇒ **начнеши со ст҃домъ последнее мѣсто держати** (Łk 14:9); 3 sg. **начнетъ бити** (Mt 24:48), **нерадити начнетъ** (Mt 6:24); 3 pl. **начнѣтъ р҃ггитисѧ** ⇒ **начнѣтъ р҃ггитисѧ** (Łk 14:29).

имѣти: 1 sg. **имамъ пити** (Mt 26:29), **имамъ гасти** (Łk 22:16), **имамъ крѣтитисѧ** (Łk 12:50); 2 sg. **имѣти имаши** ⇒ **имѣти имаши** (Mt 19:21); 3 sg. **не иматъ внити** (Mk 10:15), **не иматъ пити** (Łk 1:15), **не иматъ ходити** (J 8:12), **не иматъ преити** ⇒ **не иматъ прейти** (Łk 21:32), **имѣтъ пострадати** ⇒ **иматъ пострадати** (Mt 17:12); 2 pl. **оуслышати же имате** (Mt 24:6), **не имате разгмѣти** (Mt 13:14), **не имате видѣти** (Mt 13:14); 3 pl. **не имѣтъ вк҃сити** (Łk 9:27), **егда имѣтъ всѧ сїѧ скончатисѧ** ⇒ **егда**

ИМѢТЬ ВСѦ СІѦ СКОНЧАТИСѦ (Mk 13:4), **НЕ ИМѢТЬ ПРЕИТИ** ⇒ **НЕ ИМѢТЬ ПРЕЙТИ** (Łk 21:33).

Przekształcenia, jakim uległy formy fleksyjne sg. i pl. czasowników posiłkowych, są analogiczne do tych, jakie nastąpiły w paradygmacie koniugacyjnym praesens / futurum prostego (zob. rozdz. 3, par. 2.1.1 i 2.1.2.). Auxilium w takiej konstrukcji wskazuje nie tylko na czas przyszły, ale również wyraża nacechowanie modalne: **НАЧАТИ** – rozpoczęcie czynności, **ХОТѢТИ** – woluntatywność, **ИМѢТИ** – konieczność. To od tego nacechowania w dużej mierze był uzależniony wybór czasownika posiłkowego³²⁸. Z kolei bezokolicznik określa podstawowe znaczenie leksykalne.

W związku z tym, że w funkcji auxilium mogło występować kilka czasowników nacechowanych modalnie, niektórzy językoznawcy tego rodzaju konstrukcje traktują raczej jako „составное глагольное сказуемое”³²⁹, „свободное синтаксическое сочетание”³³⁰ niż analityczną formę czasu przyszanego I.

W zabytkach ruskich już od XV/XVI wieku³³¹ funkcję słowa posiłkowego przyjmuje na siebie forma futurum czasownika **ВЫТИ**. Jednak w tekstach religijnych tego okresu zdarza się to dość rzadko³³². Wstępna analiza wykazała, że powszechne użycie takiej konstrukcji rejestrują dopiero XVIII-wieczne, zazwyczaj starotestamentowe fragmenty Pisma Świętego. Ewangeliczne teksty BO i EJ odnotowują zaledwie jedno poświadczenie użycia danej formacji, a mianowicie 3 os. sg.: **И АЩЕ ВЪДЕТЬ ОВРѢСТИ Ю** ⇒ **И АЩЕ ВЪДЕТЬ ВЕРѢСТИ Ю** (Mt 18:13).

Drugim typem scs. zestawień, jednak niewystępującym w czterech Ewangeliach analizowanych starodruków, było futurum złożone II – po-

³²⁸ Хабургаев Г. А., 1974, с. 266

³²⁹ Иванов В. В., 1983, с. 353.

³³⁰ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 262; Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., 1981, с. 293; Кузнецов П. С., 1953, с. 251.

³³¹ W zabytkach zachodnioruskich pierwsze pojawienie się czasownika **ВЫТИ** w funkcji słowa posiłkowego datowane jest już na wiek XIV, zob. Иванов В. В., 1983, Москва, с. 353.

³³² Булич С., 1983, с. 389–390.

łączenie mianownikowej formy imiesłowu czasu przeszłego czynnego II z osobową formą czasownika czasu przyszłego **БЫТИ**. Jego stosunkowo wąska specyfika znaczeniowa, tj. określanie czynności w przyszłości (wyrażanej za pomocą imiesłowu), która będzie miała miejsce przed inną przyszłą czynnością (wyrażaną *auxilium*), spowodowała, że konstrukcje *futurum exactum* występują wprawdzie w tekstach scs. i cs., są jednak zjawiskiem nadzwyczaj rzadkim³³³. W tekstach cs. Biblii wydanych po 1751 roku nie pojawiają się w ogóle³³⁴.

Do wyrażenia czynności lub stanu w przyszłości w analizowanych zabytkach zostały również użyte imiesłowu czasu teraźniejszego i przeszłego w połączeniu z formą *futurum* czasownika **БЫТИ**. Wiązało się to z tym, że wszystkie imiesłowu czynne ze słowem posiłkowym **БЫТИ** mogły pełnić funkcję różnych form *temporarnych*³³⁵, w tym również czasu przyszłego, por.: 1 *sg.* **УСТАВЛЕНЪ БЪДЪ** (Łk 16:4); 2 *sg.* **ЗВАНЪ БЪДЕШИ** (Łk 14:10), **БЪДЕШИ МЪЛЧА** (Łk 1:20); 3 *sg.* **ПРЕДАНЪ БЪДЕТЬ** (Mk 9:31), **СЃСЕНЪ БЪДЕТЬ** (Mt 10:22), **ОУНИЧИЖЕНЪ БЪДЕТЬ** (Mk 9:12), **ЖИВЪ БЪДЕТЬ** (Łk 4:4), **СЃСЕНА БЪДЕТЬ** (Łk 9:50); 2 *pl.* **БЪДЕТЕ НЕНАВИДИМИ** (Mk 13:13), **ПРЕДАНИ ЖЕ БЪДЕТЕ** (Łk 21:16); 3 *pl.* **И СВЪЗДЫ БЪДЪТЬ СЪ НЪСЕ СПАДАЮЩЕ** (Mk 13:25), **ИЗГНАНИ БЪДЪТЬ** (Mt 8:12), **ОУСЛЫШАНИ БЪДЪТЬ** (Mt 6:7), **КОГА ОУБО СІА БЪДЪТЬ** ⇒ **КОГА ОУБВ СІА БЪДЪТЬ** (Łk 21:7); 3 *du.* **БЪДЕТЬ ДВЪ ВЪЗПЪ МЕЛЮЩИ** ⇒ **БЪДЕТЬ ДВЪ ВЪЗПЪ МЕЛЮЩЕ** (Łk 17:35).

Te peryfrastyczne formacje czasowe imiesłowów z czasownikiem **БЫТИ** są wprawdzie szeroko obecne w analizowanych cs. starodrukach, jednak ich frekwencja jest znacznie wyższa w porównaniu z formami czasu przyszłego złożonego I, choć niższa w zestawieniu z użyciem *futurum* prostego.

³³³ Moszyński L., 2006, s. 316, 318. Jedno z ostatnich poświadczeń *futurum exactum* w tekście Biblii odnotowuje jej moskiewskie wydanie z 1663 roku: **И АЩЕ ГРЪХИ БЪДЕТЬ СОТВОРИЛЪ ШЪСТАТСА ЕМЪ** (Jak 5:15), zob. Классовский В. И., 1857, *Краткая грамматика славяно-церковного языка периода печатных (в России) книг*, Санкт-Петербург, с. 61. W różniejszych wydaniach czas przyszły złożony II jest zastępowany przez formy czasu teraźniejszego w znaczeniu *futurum* lub też czas przeszły złożony, zob. Булич С., 1983, с. 390.

³³⁴ Булич С., 1983, с. 390; Классовский В. И., 1857, с. 61.

³³⁵ Moszyński L., 2006, s. 317.

2.3. Czasy przeszłe

2.3.1. Aoryst

Spośród czterech typów czasu przeszłego istniejących w języku scs. najliczniej reprezentowany jest aoryst. Zabytki piśmiennictwa scs. rejestrują jego trzy formy: prostą (asygmatyczną), starą (sygmatyczną) oraz nową (sygmatyczną)³³⁶.

Aoryst asygmatyczny już w najstarszych tekstach stanowił rzadkość³³⁷. Tym bardziej nie dziwi fakt, że jego śladów nie odnajdziemy również w języku analizowanych starodruków. Formy aorystu prostego zachowane zostały w 2–3 os. sg. aorystu sygmatycznego. W najstarszych zabytkach scs. nie ma również form aorystu sygmatycznego nowego, prsł. nowotworu, nieposiadającego odpowiednika na gruncie pie., a będącego rezultatem kontaminacji form aorystu asygmatycznego i sygmatycznego starego³³⁸.

Przeprowadzona analiza morfologiczna wykazała, że formy osobowe czasowników klasy II–V przybierają końcówki aorystu sygmatycznego nowego, a czasowniki klasy I – końcówki aorystu sygmatycznego starego.

Język analizowanych tekstów rejestruje również formy aorystu sygmatycznego starego czasowników o spółgłoskowym temacie bezokolicznika. Należą one jednak do rzadkości. Ten typ aorystu został utworzony w BO i EJ wyłącznie od czasownika **рѣци**. Jednak w związku z tym, że aoryst (podobnie jak imperfectum) należy do formacji regresywnych,

³³⁶ W polskiej literaturze przedmiotu stara i nowa forma aorystu sygmatycznego występują również pod nazwą *aoryst sygmatyczny I*, *aoryst atematyczny* oraz *aoryst sygmatyczny II*, *aoryst tematyczny*, por. Moszyński L. 2006, s. 313; Friedelówna T., Łapicz Cz., 1997, s. 87; Lehr-Spławiński T., Bartuła Cz., 1976, s. 48. W językoznawstwie rosyjskim na określenie starej formy spotkać pojęcia *аорист древний сигматический* (*sygmatyczny stary*) lub *аорист нетематический* (*atematyczny*), natomiast nowej – *аорист новый сигматический* (*sygmatyczny nowy*) bądź *аорист тематический* (*tematyczny*).

³³⁷ Friedelówna T., Łapicz Cz., 1997, s. 87. Szczególnie wymowny w tej kwestii jest XI-wieczny *Kodeks supraski*. Pomimo obszerności tekstu odnotowuje on tylko jedną formę aorystu prostego, zob. Ремнева М.Л., 2004, c. 255.

³³⁸ Lehr-Spławiński T., Bartuła Cz., 1976, s. 85.

nie zachował się w starodrukach pełny rejestr jego form osobowych. Szczegółowe zestawienie ilościowe użyc poszczególnych form czasownika **рѣци** prezentuje poniższa tabela³³⁹:

Aoryst	Stary (I)		Nowy (II)	
1 os. sg.	рѣхъ (26 u.)		рекохъ (3 u.)	
1 os. pl.	рѣхомъ (0 u.)		рекохомъ (0 u.)	
2 os. pl.	рѣсте (1 u.)		рекосте (0 u.)	
3 os. pl.	BO	EJ	BO	EJ
	рѣша		рекоша	
	(45 u.)	(0 u.)	(10 u.)	(0 u.)
	рѣша		рекоша	
	(33 u.)	(78 u.)	(5 u.)	(15 u.)
1 os. du.	рѣховъ (0 u.) рѣхова (0 u.)		рекоховъ (0 u.) рекохова (0 u.)	
2 os. du.	рѣстѣ (0 u.) рѣста (0 u.)		рекостѣ (0 u.) рекоста (0 u.)	
3 os. du.	рѣстѣ (0 u.) рѣста (9 u.)		рекостѣ (0 u.) рекоста (6 u.)	
Razem	192 u. (83 %)		39 u. (17 %)	

Przeważającą większość (83%) wyekscerpowanych zapisów czasownika **рѣци** stanowią formy aorystu starego. Trzy z siedmiu form osobo-

³³⁹W związku z tym, że formy 2–3 os. sg. były równe aorystowi asygmaticznemu (**рече**), w powyższym zestawieniu zostały one pominięte.

wych zarejestrowanych zostało w starodrukach w dwóch wariantach: starym i nowym (1 os. sg., 3 os. du., 3 os. pl.). Formy starego aorystu najliczniej zostały poświadczone w 3 os. pl. (78 u.) oraz 1 os. sg. (26 u.). Wysoką frekwencją użycia wyróżnia się też stara, męskoosobowa forma 3 os. du. (9 u.). Analiza porównawcza nie wykazała form zapisanych wyłącznie w nowej postaci, co może świadczyć o silnie zakorzenionej scs. tradycji.

Od czasownika **БЫТИ** aoryst został utworzony na wzór scs. z wykorzystaniem dwóch tematów **БЫ-** i **БѢ-**, przy czym formy z nieobecny w bezokoliczniku tematem **БѢ-**, strukturalnie stanowiąc aoryst, posiadały imperfektywne znaczenie i były tłumaczone jako ‘być’, por.: **БѢ ЖЕ СЫНЬ ЕГО СТАРѢИ НА СЕЛѢ** (EJ, Łk 15:25), **ВЪ ТЕМНИЦѢ БѢХЪ**, и **ПРІИДОСТЕ КО МНѢ** (EJ, Mt 25:35). Formy powstałe na bazie tematu **БЫ-** oznaczały zazwyczaj ‘stać się’³⁴⁰, por.: **ВСА ТѢМЪ ВЫША: И БЕЗЪ НЕГВ НИЧТОЖЕ БЫСТЬ, ЕЖЕ БЫСТЬ** (EJ, J 1:3), **И БЫСТЬ ЕГДА БЛГВАШЕ ИХЪ, ѠСТЪПИ Ѡ НИХЪ, И ВОЗНОШАШЕСА НА НБѠ** (EJ, Łk 24:51). Starodruki rejestrują również czasownik z tematem **БЫ-** w znaczeniu ‘być’, por.: **И ВЪ ТРЕТИЙ ДЕНЬ БРАКЪ БЫСТЬ ВЪ КАНѢ ГАЛІЛЕЙСТѢИ** (EJ, J 2:1).

SINGULARIS

	Temat	SCS.	BO/EJ
1 os.	samogłoska spółgłoska	-ХЪ, -СЪ -О-ХЪ	-ХЪ -О-ХЪ

Zakończenia aorystu dla 1 os. sg. w stosunku do scs. wzorca nie uległy daleko idącym zmianom. Zostały zarejestrowane zarówno for-

³⁴⁰ Już w oparciu o powyższe egzemplifikacje nie można zgodzić się z poglądem niektórych rosyjskich językoznawców, według których te dwie formy „равноправно употребляются в текстах и имеют одно и то же значение”, zob. Миронова Т.Л., 2008, s. 172. Nie tylko frekwencja użycia aorystów utworzonych od tematu **БЫ-** i **БѢ-** nie jest zbliżona, ale również ich znaczenie posiada niejednolity odcień.

my aorystu sygmaticznego I z końcówką **-хъ** dla czasowników z tematem samogłoskowym, por.: **възаклахъ** (Mt 25:35), **сказахъ** (J 15:15), **избрахъ** (J 6:70) **помиловахъ** (Mt 18:33), **възжадахъ сѧ** (Mt 25:35), **преломихъ** (Mk 8:19), **положихъ** (J 15:16), **сътворихъ** (Łk 7:7), **кꙋпихъ** (Łk 14:18), **сѣгрѣшихъ** (Łk 15:21), **видѣхъ** (Łk 10:18), **въсхотѣхъ** (Łk 13:34), **оусѣкнꙋхъ** (Mk 6:16), jak i formy aorystu sygmaticznego II z sufiksem **-о-хъ** dla czasowników spółgłoskowych, por.: **приведохъ** (Mk 9:17), **внидохъ** (Łk 7:44), **обрѣтохъ** (Mt 8:10), **изыдохъ** (Mt 12:44), **снидохъ** (J 6:38), **прїидохъ** (Mt 5:17). Różnica dotyczy starych form czasownikowych na **-сѣ** (scs. **вѣсѣ**). W starodrukach zostały one zastąpione przez końcówkę **-хъ**. 1 os. sg. aorystu czasownika **быти** wystąpiła tylko w formie **вѣхъ** (Mk 14:49). Zapis **выхъ** wprawdzie pojawia się w tekstach, jednak wyłącznie w połączeniu z imiesłowem czasu przeszłego na **-лъ** jako składowa trybu przypuszczającego.

	Темат	SCS.	BO	EJ
2 os.	samogłoska spółgłoska	--- -ε	--- ---	praeteritum

BO zachowuje stare formy 2 os. sg. aorystu sygmaticznego, które w większości przypadków w EJ zostały zastąpione przez formy praeteritum³⁴¹, por.: **посла** ⇒ **послалъ еси** (J 11:42, J 17:18, J 17:21), **оꙋслыша мѧ** ⇒ **оꙋслышалъ еси мѧ** (J 11:41), **свѣтельствова** ⇒ **свидетельствовалъ еси** (J 3:26), **позна** ⇒ **позналъ еси** (J 14:9), **остави** ⇒ **ѡставилъ еси** (Mk 15:34), (J 21:18), **сѣблюде** ⇒ **соблюлъ еси** (J 2:10). Wyjątek w EJ stanowi sześć zapisów użycia aorystu sygmaticznego (BO=EJ): **мѣти ѣго рече: чадѡ, что**

³⁴¹ Pierwszym, który rozpoczął proces zamiany form 2 os. sg. aorystu na formy perfectum, był Maksym Grek. Tradycję tę kontynuowali kolejni reformatorzy ksiąg pod przewodnictwem Nikona, a następnie korektorzy późniejszych epok, zob. Плетнева А. А., Кравецкий А. Г., 2001, *Церковнославянский язык*, Москва, с. 57.

СОТВОРИ НАМА ТАКЪ (Łk 2:48), **РАБЕ АЖКАВЫЙ, ВЕСЬ ДОЛГЪ ОНЪ ѠПРЪСТИХЪ ТЕБЕ, ПОНЕЖЕ ОУМОЛИ МА** (Mt 18:32), **ВЗЕМЛЕШИ ЕЩЕЖЕ НЕ ПОЛОЖИ** (Łk 19:21), **НЕ ВОЙСА МАРІАМЪ: ВЕРЪТЕ (ВО ОВРЪТЕ) БО БЛГТЬ Ѡ БГА** (Łk 1:30), **ГЛА ЕМУ ІІСЪ: ТЫ РЕЧЕ** (Mt 26:64), **РАВВИ, КОГДА ЗДѢ ВЫСТЬ**³⁴² (J 6:25). Jeżeli pięć pierwszych przykładów można uznać za redaktorskie przeoczenia, to ostatni z przytoczonych zapisów jest dowodem na to, że mechaniczna zamiana aorystu złożoną formą czasu przeszłego nie zawsze była możliwa ze względu na zmieniający się przez to sens wypowiedzi: **ВЫСТЬ**³⁴³ i **ВЫЛЪ ЕСИ** (gr. 3 os. sg. γέγονας, pol. ‘przybyłeś’, inf. γίνομαι, perf. γέγονα) nie są w tym miejscu tożsame znaczeniowo³⁴⁴. Co więcej, ewangeliczny opis (J 6:22–25) dotyczy niewytłumaczalnego przeprowienia się Jezusa na drugi brzeg morza, czyli przedostania się z jednego miejsca na drugie, jednak nie przyścia (cs. **ПРИШЕЛЪ ЕСИ**), jak wskazywałyby na to marginesowy zapis w EJ. Z kolei 2 os. sg. czasownika **БЫТИ** została utworzona od tematu **БѢ-** oraz **БЫ-** z wtórną końcówką przeniesioną z paradygmatu koniugacyjnego praesens, por.: **БѢ** (Mk 14:67), **ВЫСТЬ** (J 6:25).

Większość przytoczonych powyżej form czasownikowych oznacza już nie czynność minioną, zachowującą swoje znaczenie w terażniejszości, a wydarzenie w całości odnoszące się do przeszłości – formacje te utraciły swoją podstawową funkcję, przejmując tym samym na siebie funkcję aorystu. W tekstach liturgicznych powstałych jeszcze przed reformą Nikona frekwencja form 2 os. aorystu była porównywalna z użyciem 2 os. praeteritum³⁴⁵. W XVIII–XX-wiecznych księgach liturgicznych formy 2 os. sg. aorystu praktycznie nie występują³⁴⁶. Jeżeli zostały zachowane, to jako wyjątek, który świadczy o liturgicznym przeznaczeniu ewangeliarza. Liczne korekty ksiąg ostatecznie doprowadziły bowiem do sytuacji, w której wszystkie przedruki *Biblii Elżbietańskiej* (1751), przeznaczonej

³⁴² Na marginesie XVIII-wiecznego starodruku zamiast oczekiwanego **ВЫЛЪ ЕСИ** jako wariant widnieje zapis: **КОГДА СѢМЪ ПРИШЕЛЪ ЕСИ**.

³⁴³ Szerzej o wtórnej fleksji **-СТЬ** zob. poniżej; 3 os. sg. aorystu.

³⁴⁴ Szerzej zob. Людоговский Ф. Б., 2006, s. 400–418.

³⁴⁵ Гаманович А., 1991, s. 206.

³⁴⁶ Плетнева А. А., Кравецкий А. Г., 2001, s. 57.

do codziennego czytania przez wiernych w domu, zawierały wyłącznie formy 2 os. sg. praeteritum³⁴⁷.

Wprowadzenie praeteritum na miejsce aorystu było spowodowane z jednej strony próbą likwidacji homonimii, jaka powstała na linii 2 os. sg. aorystu – 3 os. sg. aorystu – 2–3 os. imperativu czasowników na **-и-ти**, z drugiej było związane z tendencją obserwowaną w żywych językach słowiańskich, w których około wieku XV przeszłe czasy proste zanikły na rzecz form złożonych³⁴⁸. Wprawdzie aoryst w języku cs. nie został całkowicie wyparty przez praeteritum, jednak frekwencja jego użycia znacznie zmalała.

	Темат	SCS.	ВО	ЕЈ
3 os.	samogłoska spółgłoska	--- -ѣ	---, ть, -стѣ/-стѣ -ѣ	---, -тъ, -стѣ, -стѣ -ѣ

W starodrukach najliczniej egzemplifikowaną formą aorystu jest 3 os. sg. Czasowniki ze spółgłoskowym tematem bezokolicznika zostały poświadczane z samogłoską **-ѣ**, jak w aoryście asygmatacznym, por.: **изыде** (Mt 9:26), **сѣде** (Łk 4:20), **прїиде** (Łk 15:30), **взыде** (J 7:10), **оумре** (Mk 5:35), **иѣсѣче** ⇒ **изсѣче** (Mt 27:60), **оѣсше** (Mk 11:21), **понесе** (Mt 8:17), **вниде** (Łk 6:4), **вврѣте** (Mk 14:37). Czasowniki o samogłoskowym temacie infinitivu zazwyczaj tworzą aoryst równy tematowi bezokolicznika, por.: **вѣста** ⇒ **воста** (Mt 9:25), **сѣчета** ⇒ **сочета** (Mk 10:9), **закла** (Łk 15:30), **приблїжи бо са** ⇒ **приблїжиса бо** (Mt 4:17), **родиса** (Mt 1:16), **смѣгтиса** (Mt 2:3), **разгмѣ** (Łk 2:43), **иѣцѣлѣ** (Mk 5:29), **повелѣ** (Mt 29:58), **оумы** (Mt 27:24), **минѣ** (Mt 14:15), **поманѣ** (Łk 22:61), **изсакнѣ** (Mk 5:29), **прикоснѣса** (Mk 5:27); **вѣ** (J 6:10). Jednak w przeciwieństwie do form aorystycznych 2 os. sg., które w większości zostały

³⁴⁷ Людоговский Ф. Б., 2006, с. 400–418.

³⁴⁸ Szulc A., 2006, *Psalterz warszawskiego sbornika Boz. 86 wobec cerkiewnosłowiańskiej tradycji rękopiśmiennej. Leksyka i morfologia*, Toruń, przypis 50, s. 131.

zastąpione przez formy złożone, 3 os. sg. konsekwentnie zachowuje scs. końcówkę -ѣ.

Język BO i EJ – pod wpływem czasu teraźniejszego / przyszłego prostego – odnotowuje również formy z wtórną końcówką -стѣ/-стѣ dla trzech czasowników atematycznych (ДАТИ, БЫТИ, ІАСТИ), por.: ДАСТѢ (Mk 5:19), ДАСТѢ ⇒ ДАДЕ (Mk 2:26), ПРѢДАСТѢ ⇒ ПРѢДАДЕ (J 19:30, Mt 15:15), БЫСТѢ (Łk 22:44), СБЫСТѢСА ⇒ СБЫСТСА (Mt 2:17), ПРѢБЫСТѢ ⇒ ПРѢБЫСТѢ (Łk 1:56), ІАСТѢ ⇒ ІАСТѢ (Łk 4:2), ІАСТѢ ⇒ ІАДЕ (Łk 24:43), ІАСТѢ ⇒ ІАДЕ (Łk 6:4), СНѢСТѢ ⇒ СНѢДЕ (Mt 12:4, Mk 2:26).

Zjawisko wyrównania końcówek aorystu do praesens / futurum prostego zostało odnotowane już w najstarszych zabytkach słowiańskich z XI–XII wieku³⁴⁹. Wprowadzenie końcówki -тъ³⁵⁰/-стѣ miało na celu usunięcie homonimii, jaka istniała w języku scs. między 2 i 3 os. sg. (por.: 2–3 os. sg. ВЕДЕ, ИДЕ, НАЧА, МОЛИ, ПИ). Jednak pojawienie się w tekście form z wtórną końcówką -тъ/-стѣ często wprowadzało w sens wypowiedzi sporo nieporozumień, gdyż wywoływało asocjację właśnie z czasem teraźniejszym / przyszłym prostym³⁵¹. W takiej sytuacji pomocnym często okazywał się kontekst. Formy werbalne (wyróżnione kursywą) użyte w poniższych egzemplifikacjach wskazujące na czynność odnoszącą się do przeszłości wymagały, aby kolejne verbum w celu zachowania sensowności całej wypowiedzi również przybrało formę czasu przeszłego, por.:

Пріѣтъ же хлѣбы [...] *ПОДАСТѢ ОУЧНИКОМЪ* ⇒ ПОДАДЕ (J 6:11)

[Jezus więc wziął chleby [...] rozdał siedzącym].

И ПІАДЪЩЕМЪ ИМЪ ПРІЕМЪ ХЛѢБЪ И БЛВІВЪ ПРЕЛОМИ И *ДАСТѢ* ИМЪ, РЕЧЕ [...] ⇒ ДАДЕ (Mk 14:23)

³⁴⁹ Селищев А. М., 1952, с. 172; Moszyński L., 2006, s. 265

³⁵⁰ W tekstach pochodzących z XIV–XVI wieku można zaobserwować nasilenie występowania form aorystu z wariantywną końcówką -тъ dla czasowników tematycznych, zob. Соболевский А. И., 2005, с. 236. Przeprowadzona analiza nie wykazała takich zapisów.

³⁵¹ Do dziś uczeni nie są zgodni co do tłumaczenia formy *въздасть* ('nie da', 'nie dał') w zdaniu: *а мѣнѣ не въздасть ничѣто же*, zob. Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 256.

[Potem wziął kielich i odmówiwszy dziękczynienie dał im, i pili z niego wszyscy. I rzekł do nich [...]].

ЕДА ТЫ БОЛІИ ЕСИ ѠЦА НАШЕГО АБРААМА ИЖЕ ОУМРЕТЬ ⇒ ОУМРЕ (J 8:53)

[Czy Ty jesteś większy od ojca naszego Abrahama, który przecież umarł?].

И ВЪЗЪПИВЪ НАРОДЪ, НАЧАТЬ ПРОСИТИ ТАКОЖЕ ВСЕГДА ТВОРАШЕ ИМЪ ⇒ НАЧА (Mk 15:8)

[Tłum przyszedł i zaczął domagać się tego, co zawsze im czynił].

ТОГДА ГЛА ЧЛ҃К҃, ПРОСТРИ РУК҃У ТВОЮ. И ПРОСТРЕТЬ И ОУТВЕРДИСА ЦЕЛА ТАКО ДРУГАА ⇒ ПРОСТРЕ (Mt 12:13)

[Wtedy rzekł do owego człowieka: „Wyciągnij rękę”. Wyciągnął, i stała się znów tak zdrowa jak druga].

BO w odróżnieniu od XVIII-wiecznego Ewangeliarza – oprócz form z zakończeniem **-СТЬ** – rejestruje również atematyczne formy czasownikowe z ruską końcówką **-СТЬ**. Zjawisko to dotyczy m.in. atematycznego czasownika **ДАТИ** (16 u. co stanowi ok 31%), por.: **И ПРЕКЛОНЬ ГЛАВ҃Х ПРѢДАСТЬ АХ҃Ъ ⇒ ПРѢДАДЕ** (J 19:30), **ЕЛИЦИ ЖЕ ПРІАША ЕГО ДАСТЬ ИМЪ ОБЛАСТЬ ЧАДОМЪ БЖІИМЪ БЫТИ ⇒ ДАДЕ** (J 1:12). Odpowiednikami form zarejestrowanych w BO z końcówką **-СТЬ/-СТЬ** w EJ jest zazwyczaj aoryst **ДАДЕ**³⁵². Jednak zamiana ta nie nosi oznak regularności. Siedem form czasownikowych z wtórną końcówką zostało jednak pozostawionych w EJ, uwidaczniając w ten sposób niejednorodność tekstu (**ДАСТЬ ⇒ ДАСТЬ**: J 3:35, J 5:27, J 5:26; BO=EJ **ДАСТЬ**: Mk 4:7, J 6:31, J 6:39, J 18:11). Niemniej trudno w tym miejscu mówić o braku konsekwencji w pracy korektorów. Analiza kontekstu wykazała pewną regularność pojawiającą się w EJ: 99%³⁵³ zapisów z końcówką **-СТЬ/-СТЬ** opisuje czynność wykonaną przez osobę Boga Ojca, por. **ЧАШ҃Ш ЮЖЕ ДАСТЬ МИ Ц҃Ь НЕ ИМАМЪ**

³⁵² Zarówno formom **ДАСТЬ/ДАСТЬ**, jak i **ДАДЕ** odpowiada greckie εδωκεν.

³⁵³ Wyjątek stanowi werset z Ewangelii według św. Marka (4:7), w którym również użyto formy aorystu **ДАСТЬ**, jednak w odniesieniu do ziarna pszenicy. Przyjmując tłumaczenie, że ziarno to słowo (Mk 4:14), a Słowo to Bóg (J 1:1), również i ten zapis potwierdza wysuniętą tezę.

ЛИ ПИТИ ЕА ⇒ ДАСТЪ (J 18:11), ѠЦЬ БО ЛЮБИТЬ СЊА, И ВСА ДАСТЬ В РЪЦѢ ЕГО ⇒ ДАСТЪ (J 3:35). Ostatecznie w EJ jako cs. norma dla 3 os. sg. czasownika ДАТИ utrwaliła się forma ДАДЕ, której w większości przypadków w BO odpowiada zapis ДАСТЪ.

Od czasownika БЫТИ zostały zarejestrowane formy БѢ oraz БЫСТЬ, które nie ulegały wzajemnej wymianie. BO rejestruje jeden scs. zapis z jerem tylnym Ъ w wygłosie (Łk 1:65), który należy potraktować jako wyjątek noszący znamiona błędu drukarskiego. W EJ został on zastąpiony formą z jerem przednim Ъ. Zarówno w XVI, jak i XVIII wieku normą dla języka cs. była forma БЫСТЬ, a nie БЫСТЪ. Podobnie jak to miało miejsce przy 2 os. sg., archaiczna formacja równa tematowi bezokolicznika БЫ nie występuje samodzielnie, tylko pełni funkcję partykuły conditionalu.

Czasownik ПАСТИ posiada najmniejszą liczbę poświadczeń (5 u.). W BO w większości przypadków został on zapisany z ruską końcówką -СТЬ (4 u.), natomiast w EJ przybrał postać ПАДЕ (4 u.), por.: ПАСТЬ ⇒ ПАДЕ (Łk 24:43), СНѢСТЬ ⇒ СНѢДЕ (Mt 12:4, Mk 2:26). Końcówkę -СТЬ starodruki rejestrują tylko jeden raz, por.: ПАСТЬ ⇒ ПАДЕ (Łk 6:4), ПАСТЬ ⇒ ПАСТЪ (Łk 4:2).

Inaczej sytuacja przedstawia się w grupie kilku samogłoskowych czasowników tematycznych (НАЧАТИ, (ПО)АТИ, ВИТИ), które nie licząc pojedynczych wyjątków, w EJ zostały zapisane z wtórną końcówką -ТЬ jako efekt wyrównania do praesens / futurum prostego. Najwięcej wariantów zapisu posiada czasownik НАЧАТИ. Pojawienie się w BO i EJ pierwotnej formy НАЧА³⁵⁴ (Mk 5:20) może wskazywać na występowanie tego zapisu w starszych prototypach, na podstawie których dokonano tłumaczenia. Przypomnijmy, że korekta ksiąg liturgicznych odbywała się według zasady, zgodnie z którą wyraz pozostawał w niezmienionej formie, gdy znalazł potwierdzenie użycia chociażby w jednej kopii, na podstawie

³⁵⁴ Według A. G. Worobjowej frekwencja użyc aorystu równego tematowi bezokolicznika typu НАЧА, (ПО)А, ВИ jest większa w tekstach młodszych. Natomiast formy z wtórną końcówką -ТЬ charakteryzują teksty starsze, zob. Воробьева А. Г., 2008, Учебник церковнославянского языка, Москва, с. 80. Jak wynika z powyższych zestawień, tezy tej nie potwierdzają poddane analizie starodruki, należące do grupy tekstów młodszych.

której przeprowadzano rewizję³⁵⁵. Z kolei zapis w BO **НАЧАТ** ⇒ **НАЧАТТЬ** (Mk 10:28) należy uznać za drukarską lub też korektorską pomyłkę.

Frekwencję użycia końcówek **-ТЬ/-СТЬ/-СТЬ** w czasownikach tematycznych i atematycznych odnotowanych w analizowanych zabytkach ilustrują poniższe zestawienia³⁵⁶:

	3 os. sg.	BO	EJ
ДАТИ	ДА	0 u.	0 u.
	ДАСТЬ	36 u.	10 u.
	ДАСТЬ	16 u.	0 u.
	ДАДЕ	0 u.	41 u.
БЫТИ	БТЬ	114 u.	114 u.
	БЫ	0 u.	0 u.
	БЫСТЬ	1 u.	0 u.
	БЫСТЬ	177 u.	174 u.
ІАСТИ	ІАСТЬ	1 u.	1 u.
	ІАСТЬ	2 u.	0 u.
	ІАДЕ	0 u.	2 u.
	СНЬСТЬ	2 u.	0 u.
	СНЬДЕ	0 u.	2 u.

	3 os. sg.	BO	EJ
НАЧАТИ	НАЧА	1 u.	1 u.
	НАЧАТ	1 u.	0 u.
	НАЧАТЬ	33 u.	36 u.
	НАЧАТЬ	2 u.	0 u.

³⁵⁵ Евсеев И. Е., 1916.

³⁵⁶ Łącznie BO odnotowuje 52 u. 3 os. sg. aorystu czasownika **ДАТИ** (36 u. **ДАСТЬ** oraz 16 u. **ДАСТЬ**). W EJ miała miejsce jedna wymiana na linii **ДАСТЬ** ⇒ **ДАДШЕ** (Mt 27:26), stąd użyć jest 51, a nie 52.

Liczba użyc form **БЫСТЬ** w EJ jest wynikiem pomniejszenia o cztery jednostki bez jeru miękkiego **Ь** przed partycułą zwrotną (**СБЫСТЬСА** ⇒ **СБЫСТСА** Mt 2:17, Mt 27:29, Łk 4:21 i **ЗБЫСТЬСА** ⇒ **СБЫСТСА** Mk 15:28) oraz powiększenia o jeden zapis **ПРЕВЫСТЬ** ⇒ **ПРЕВЫСТЬ** (Łk 1:56).

	3 os. sg.	BO	EJ
(по)АТИ	(по)А	0 u.	0 u.
	(по)АТЬ	0 u.	0 u.
	(по)АТЬ	17 u.	25 u.
	(по)АТЬ	8 u.	0 u.
ВИТИ	ВИ	0 u.	0 u.
	ВИТЬ	0 u.	0 u.
	ВИТЬ	3 u.	3 u.

PLURALIS

	Temat	SCS.	BO/EJ
1 os.	samogłoska spółgłoska	-ХОМЪ -О-ХОМЪ	-ХОМЪ -О-ХОМЪ

Formy 1 os. pl. nie odbiegają od scs. wzorca i zostały utworzone przy użyciu końcówki -ХОМЪ, dodanej bezpośrednio do czasowników zakończonych na samogłoskę, por.: НАПИТАХОМЪ (Mt 25:37), ПОЗНАХОМЪ (J 6:69), НАПОИХОМЪ (Mt 25:37), ОСТАВИХОМЪ ⇒ УСТАВИХОМЪ (Mk 10:28), ПИХОМЪ (Łk 13:25), ВИДѢХОМЪ (Mt 2:2), ПОМАНУХОМЪ (Mt 27:63), lub dodatkowo przy pomocy samogłoski tematycznej -о-, dodanej do czasowników zakończonych na spółgłoskę, por.: ПРИИДОХОМЪ (Mt 2:2), НЕ ВЪЗМОГОХОМЪ ⇒ НЕ ВОЗМОГОХОМЪ (Mk 9:28), ПАДОХОМЪ (Łk 13:26), ОБРѢТОХОМЪ (Łk 23:2), ЪВЕДОХОМЪ (Mt 25:38). Język badanych tekstów oprócz 1 u. Выхомъ (Mt 23:30) oraz 1 u. падохомъ (Łk 13:26, scs. пасомъ/пахомъ) nie odnotowuje innych form aorystycznych czasowników atematycznych.

	Temat	SCS.	BO/EJ
2 os.	samogłoska spółgłoska	-сте -о-сте	-сте -о-сте

2 os. pl. reprezentują formy aorystu sygmatycznego I czasowników samogłoskowych, por.: **прїаѣте** ⇒ **приаѣте** (Mk 8:19), **не рыдаѣте** (Mt 11:17), **слышаѣте** ⇒ **слышашаѣте** (Mt 5:33), **взашаѣте** (Łk 11:52), **разгмѣѣте** (Mt 13:51), **посѣѣтиѣте** (J 16:27), **возлюбѣте** (J 16:27), **разорѣѣте** (Mt 15:6), **вѣставиѣте** (Mt 23:23), oraz formy aorystu sygmatycznego II utworzone od tematów spółgłoskowych, por.: **изыдоѣте** (Mt 11:7), **приведоѣте** (Łk 23:14), **внидоѣте** (J 4:38). W tekście EJ zostało odnotowane jedno poświadczenie wymiany formy aorystu sygmatycznego II na złożoną formę praeteritum: **ѣдоѣте** ⇒ **ѣли есте** (J 6:16). Zjawisko zaniku form prostych na rzecz złożonych najbardziej uwidocznione zostało w formach 2 os. sg. (zob. wyżej).

	Темат	SCS.	BO	EJ
3 os.	samogłoska spółgłoska	-ша -ѣ-ша	-ша/-ша -ѣ-ша/-ѣ-ша	-ша -ѣ-ша

Oba starodruki nie rejestrują starych form czasownikowych na **-са** (por. scs. **вѣса**). Ich miejsce w BO zajęła końcówka **-ша/-ша**, a w EJ – **-ша**, przejęta od czasowników samogłoskowych. Aoryst sygmatyczny I tworzą czasowniki o temacie samogłoskowym, por.: **пропаша** (J 19:20), **сказаша** ⇒ **сказаша** (Łk 2:17), **тргдишасѣ** (J 4:38), **дивишасѣ** (Łk 2:17), **пристгпиша** (Mt 19:3), **помѣншѣ** ⇒ **помѣншѣ** (Łk 24:8), **помѣншѣ** (J 2:22), **видѣшѣ** ⇒ **видѣшѣ** (Mt 2:11), **бѣшѣ** (Mt 5:12), **бѣшѣ** ⇒ **бѣшѣ** (Łk 4:25), **бышѣ** (Mt 17:2), **бышѣ** ⇒ **бышѣ** (J 1:28), a aoryst sygmatyczny II – czasowniki spółgłoskowe, por.: **ведошѣ** ⇒ **ведошѣ** (Łk 22:54), **ведошѣ** (J 9:13), **чтошѣ** (J 19:20), **рекошѣ** (Mt 2:5), **принесошѣ** ⇒ **принесошѣ** (Mt 14:35), **прїидошѣ** ⇒ **прїидошѣ** (Łk 1:59), **влѣзошѣ** ⇒ **влѣзошѣ** (J 6:17), **исхошѣ** ⇒ **изсхошѣ** (Mt 13:6), **излѣзошѣ** (J 21:9), **ѣдошѣ** ⇒ **ѣдошѣ** (J 6:49), **ѣдошѣ** (Mk 6:42), **оумрошѣ** (J 6:49).

W BO zapis końcówki powstałej w wyniku denazalizacji [‘e], tzn. *š’e > *ša, został odzwierciedlony przy pomocy graficznych dubletów **ѣ/ѣ**, pisanych często obok siebie, w jednym wersecie, por. BO: **ѣѣцы ваши**

ѡдоша ѡ маннѣ въ пѣстыни, и оумроша (J 6:49). W EJ graficzna wariantywność zostaje usunięta i po *š konsekwentnie pisane jest **а**, por.: **ѡдоша, оумроша** (J 6:49).

DUALIS

Formy dualne 1 i 2 os. zachowały się w starodrukach jedynie w śladowej liczbie. 1 os. ze scs. końcówką **-ховѣ** po temacie samogłoskowym w BO uzyskała tylko jedno poświadczenie, por.: **искаховѣ** ⇒ **искахома** (Łk 2:48). W EJ koresponduje ona z końcówką **-хома**. Spółgłoska **м** na miejscu **в** pojawiła się najprawdopodobniej pod wpływem 1 os. pl. czasowników atematycznych praesens (scs. **вѣмъ**, cs. **вѣмы**) jako efekt procesu wyrównawczego. Natomiast zamiana scs. **ѣ** na **а** jest spowodowana influencją rzeczowników *ǫ-tematowych, por.: nom., acc., voc. du. **два брата, града, села**)³⁵⁷.

Forma 2 os. du. uzyskała pojedyncze poświadczenie na wzór scs. aorystu sygmaticznego II – z tematycznym **-о-** przed końcówką **-ста** po temacie spółgłoskowym: **идоста** (Mt 4:20), **приведоста** (Mt 21:7). Tak nieliczne użycia 1 i 2 os. nie dają pełnego obrazu paradygmatu form dualnych. O zmianach, jakie w nich zaszły, najdobitniej świadczą zapisy 3 os. posiadające największą liczbę poświadczeń:

	Темат	SCS.	г.м.	г.ж.	г.п.
BO					
3 os.	самогłosка	-сте	-ста	-стѣ/-сте, -ста	-стѣ, -ста
	спółгłosка	-о-сте	-о-ста	-о-стѣ	-о-стѣ, -о-ста
EJ					
3 os.	самогłosка	-сте	-ста	-стѣ	-стѣ, -ста
	спółгłosка	-о-сте	-о-ста	-о-стѣ	-о-стѣ, -о-ста

³⁵⁷ Булич С., 1893, с. 316–317; Елкина Н.М., 1960, с. 159.

Formy z tematem na samogłoskę w większości przypadków utworzyły aoryst z nową końcówką **-стѣ** lub **-ста**, przejętą od 2 os. du. Czasowniki spółgłoskowe zapisano z samogłoską tematyczną **-о-** dodaną bezpośrednio po temacie (zob. niżej).

Pojawienie się w starodrukach dwóch wariantywnych końcówek dla 3 os. du: **-стѣ** i **-ста** jest związane z kategorią rodzaju: w EJ czasowniki męskoosobowe³⁵⁸ zostały zapisane z końcówką **-ста**, por.: **глаголаста** (J 12:22), **оуготоваста** (Mk 14:16), **слышаста** (J 1:37), **іскаста** ⇒ **искаста** (Łk 2:44), **въпіаста** ⇒ **вопіаста** (Mt 20:31), **прославиаста** (Mt 9:31), **присѣстиаста** (Mt 9:28), **възвратиаста** ⇒ **возвратиаста** (Łk 2:45), **павиаста** (Mt 17:3), **ѡрѣшиаста** (Mk 11:4), **не разгмѣаста** (Łk 2:50), **рѣаста** (Mk 11:6), **бѣаста** (Mt 4:18), **видѣаста** (J 1:39); **възнесоста** ⇒ **вознесоста** (Łk 2:22), **въведоста** (Łk 2:27), **рекоста** (J 9:22), **идоста** (Mt 9:27), **изыдоста** (Mk 14:16), **приведоста** (Mk 11:7), **оверѣтоста** ⇒ **верѣтоста** (Mk 11:4), **пріидоста** (J 1:39); czasowniki rodzaju żeńskiego z końcówką **-стѣ**, por.: **посластѣ** (J 11:3), **іастѣса** (Mt 28:9), **поклонистѣса** (Mt 28:9), **текоствѣ** (Mt 28:8). Formy rodzaju nijakiego występują zarówno z końcówką **-стѣ**, jak i **-ста**, por.: **видѣствѣ ѡчи мои** (Łk 2:30), **ѡчи ею дрѣжастаса** ⇒ **держастѣса** (Łk 24:16), **прозрѣаста има ѡчи** (Mt 20:34); **како ти са ѡверѣзостѣ ѡчи** ⇒ **ѡверзостѣса** (J 9:10), **ѡверѣзостаса ѡчи** ⇒ **ѡверзостѣса** (Łk 24:31), **ѡверзостаса ѡчи има** (Mt 9:30).

Zapisy zarejestrowane w BO są mniej konsekwentne. Nieliczne czasowniki rodzaju żeńskiego oprócz końcówki **-стѣ** (por. wyżej) posiadają również archaiczną końcówkę **-сте** oraz **-ста**, por.: **идасте** ⇒ **идаствѣ** (Mt 28:8), **зраста** ⇒ **зраствѣ** (Mk 15:47). W EJ konsekwentnie odpowiada im zapis z **ѣ** na końcu, który ułatwia rozróżnienie homonimicznych form (3 os. du. oraz 2 os. pl.), a tym samym umożliwia poprawną percepcję czytelnego tekstu. W związku z tym, że artykulacja **ε** i **ѣ** w XVI-wiecznym żywym języku ruskim była już jednakowa, różnicę między samogłoskami można

³⁵⁸ Końcówka **-ста** została dodana również do czasowników, które odnosiły się do pary osób (mężczyzny i kobiety), np. **matki i ojca**, por.: Łk 2:44, Łk 2:45, Łk 2:50, Łk 2:22, Łk 2:27, J 9:22.

uznać za kwestię grafii, a nie wymowy. Z kolei samogłoska **a** na miejscu **ѣ** jest rezultatem wpływu rzeczowników **ǫ*-/**jǫ*-tematowych masc. i neutr.

2.3.2. Imperfectum

Formy imperfektywne w starodrukach są poświadczane tylko od czasowników niedokonanych. Wszystkie, oprócz 2 i 3 os. sg. oraz 3 os. pl., są tożsame z aorystem³⁵⁹. Ich rozróżnienie jest możliwe wyłącznie w kontekście. Imperfectum – w odróżnieniu od aorystu – wskazywało na czynność długotrwałą lub powtarzającą się, poprzedzającą moment wypowiedzi.

Różnica pomiędzy scs. formami imperfectum a formami zarejestrowanymi w analizowanych starodrukach polega na zapisie grup samogłoskowych **-ѣа-** i **-аа-** (*-ěa-* i *-aa-*). Język BO odnotowuje sporadyczne formy pełne – 4 u. (2 h.): **сказааше** (Mk 4:34, Łk 24:27), **имѣаше** (J 13:29, J 12:6) – oraz takie, w których nastąpił proces kontrakcji samogłosek **-ѣа-**, **-аа-** > **-а-**, **-а-** (*-ěa-*, *-aa-* > *-a-*, *-ja-*). W EJ formy imperfectum, oprócz dwóch poświadczeń: **имѣаше** (J 12:6) oraz **имѣахъ** (Mt 21:46), występują wyłącznie w postaci ściągniętej³⁶⁰. W EJ i BO ściągnięta postać sufiksów **-аа-** oraz **-ѣа-**, **-аа-** we wszystkich osobach została zazwyczaj przedstawiona za pomocą grafemu **а** lub **ѣ**³⁶¹, który w piśmiennictwie ruskim już od XII wieku oznaczał nie tylko [’a] pochodzenia nosowego, ale również każde inne [’a] po dawnych spółgłoskach miękkich³⁶². Co więcej, język cs. starodruków na wzór żywego języka ruskiego, a w odróżnieniu od scs., odnotowuje zbliżenie form 2 os. pl. oraz 2–3 os. du. imperfectum z formami aorystu sygnatycznego, które zostało wyrażone poprzez przejście jego końcówek.

³⁵⁹ W najstarszych zabytkach scs. problem rozróżnienia form imperfektu i aorystu nie istniał ze względu na brak kontrakcji, która je zrównywała, por. 1 os. sg. imperfectum: **глаголаахъ**, **идѣахъ**.

³⁶⁰ Najstarszy datowany zabytek języka cs. redakcji ruskiej – *Ewangeliarz Ostromira* (1056–1057) odnotowuje 573 formy pełne oraz tylko 54 ściągnięte, zob. Черныш П. Я., 1952, *Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк*, Москва, с. 224.

³⁶¹ O użyciu **-ѣх-** na miejscu **-ѣах-** zob. poniżej.

³⁶² Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 36.

Czasownik atematyczny **БЫТИ** tworzył imperfectum od tematu **БѢ-** przy pomocy sufiksu **-АХ-**: 1 os. sg. **БѢ-АХ-Ъ** (forma ściągnięta **БѢХ-Ъ**), uzyskując w ten sposób pod względem formalnym postać tożsamą z formą aorystu sygmatycznego (w 1 os. sg., 1 os. pl. oraz 1 os. du.)³⁶³. Obok form aorystu sygmatycznego używanego w celu wyrażenia imperfektywnego znaczenia czasownika (por. par. 2.3.1. niniejszego rozdziału) pojawiły się nowe, staroruskie³⁶⁴, w których sufiks **-ѢАХ-** uzyskał realizację w postaci **-АХ-**, por.: 3 os. sg. **БѢШЕ** (Mt 22:25) i **БШЕ** (Mt 8:30), 3 os. pl. **БѢХУ** (J 3:23) i **БАХУ** (Łk 5:7). Pozostałe osobowe formy czasownika **БЫТИ** albo w ogóle nie znalazły potwierdzenia w ewangelicznych tekstach (1 os. du., 2 os. du., 2 os. pl., 1 os. pl.), albo zostały zarejestrowane wyłącznie ze scs. sufiksem **-ѢХ-**: 1 os. sg. **БѢХЪ** (Mk 14:49), 2 os. sg. **БѢ** (Mt 26:69), 3 os. du. masc. **БѢСТА** (Łk 1:6), 3 os. du. neutr. **БѢСТА** (Mt 26:43).

SINGULARIS

	Temat	SCS.	BO/EJ
1 os.	a, ě i; k, g spółgłoska twarda; nŃ	-АХ-Ъ -ѢАХ-Ъ -ѢАХ-Ъ	-АХ-Ъ, -ѢХ-Ъ -АХ-Ъ -АХ-Ъ

W analizowanych tekstach ewangelicznych formy 1 os. sg. przyjmują wyłącznie ściągniętą postać sufiksálną³⁶⁵, por.: **ГЛАХЪ** (Łk 24:44), **СВѢДѢТЕЛЬСТВОВАХЪ** (J 1:34), **ВѢРОВАХЪ** (J 11:27), **СЪБЛЮДАХЪ** (J 17:12), **СѢАХЪ** (Mt 25:25), **БОАХЪ БО СѢ** (Łk 19:21), **ВѢДАХЪ** (J 1:31). Niektóre czasowniki z tematem na **-Ѣ-**, tworząc imperfectum przy pomocy sufiksu **-АХ-**, wystąpiły w scs. w ściągniętej postaci, tj. z **-ѢАХ-** > **-ѢѢХ-** > **-ѢХ-**³⁶⁶, por.:

³⁶³ Po przeniesieniu końcówek z aorystu sygmatycznego również formy 2 os. pl. i 2–3 os. du.

³⁶⁴ Соболевский А. И., 2005, с. 162.

³⁶⁵ Według wycień rosyjskiego lingwisty cała Księga Psalmów BO zawiera tylko sześć użyć bez kontrakcji, zob. Булич С., 1893, с. 362.

³⁶⁶ Proces kontrakcji **-ѢАХ-** > **-ѢѢХ-** > **-ѢХ-** charakteryzuje najstarsze XI-wieczne

сѣдѣхъ (Mt 26:55), видѣхъ (Łk 10:18), имѣхъ (J 17:5), вѣдѣхъ (J 1:33), вѣхъ (Mk 14:49)³⁶⁷. Obecność sufiksu **-ѣх-** w tekstach cerkiewnych stanowi świadectwo przeniesienia scs. tradycji ortograficznej do piśmiennictwa ruskiej redakcji³⁶⁸.

	Temat	SCS.	BO/EJ
2 os.	a, ě i; k, g spółgłoska twarda; nq	-аш-ѣ -ѣаш-ѣ -ѣаш-ѣ	-аш-ѣ -аш-ѣ -аш-ѣ

Nieliczne formy 2 os. sg. zostały zarejestrowane wyłącznie w ściągniętej formie, utworzonej za pomocą sufiksu **-аш-** od tematów zakończonych na samogłoskę **a**, por.: **НЕ ПОДОБАШЕ** (Mt 18:33), **ПОАЩАСЯШЕ** (J 21:18), **ХОЖАШЕ** ⇒ **ХОЖДАШЕ** (J 21:18), oraz **-аш-** od pozostałych czasowników, por.: **ВѢДАШЕ** (Mt 25:26, Łk 19:23), **ХОТАШЕ** (J 21:18). Poddane analizie starodruki nie rejestrują przypadków zastąpienia 2 os. sg. imperfectum formami perfectum, jak to miało miejsce w przypadku form aorystu sygmatycznego. Pojawienie się imperfectum świadczy o liturgicznym przeznaczeniu tekstów³⁶⁹.

	Temat	SCS.	BO/EJ
2 os.	a, ě i; k, g spółgłoska twarda; nq	-аш-ѣ -ѣаш-ѣ -ѣаш-ѣ	-аш-ѣ

zabytki kanonu scs., np. *Psalterz synajski, Księgę Sawy, Trebnik synajski*, zob. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., 1981, с. 282; Иванова Т. А., 2005, с. 178.

³⁶⁷ W tematach na *i, k, g* zachodzą alternacje spółgłoskowe: b/bl, m/ml, v/vl, d/ž, z/ž, g/ž, k/č.

³⁶⁸ Perczyńska B., 2007, s. 272.

³⁶⁹ Гаманович А., 1991, с. 207.

Forma 3 os. sg. w analizowanych zabytkach została zapisana za pomocą sufiksów **-аш-е**, por.: **ГНѢВашЕСА** (Mk 6:19), **ГЛАГОЛашЕ** (Mk 6:10), **БывашЕ** (J 5:4), **преспѣвашЕ** (Łk 2:52), **послѣшашЕ** (Mk 6:20), **можашЕ** (Mk 6:19), **слѣжашЕ** (Mk 1:31), oraz **-аш-е**, por.: **стоашЕ** (J 20:11), **хоташЕ** (J 21:18), **вѣдашЕ** (Mt 25:26), **идашЕ** (18:43, Mt 2:7), **сѣдашЕ** (J 11:20), **кресташЕ** (J 3:22), **молашЕСА** (Łk 9:29), **любашЕ** (J 21:20), **давашЕ** (Mt 18:28), **живашЕ** (J 3:22), . Morfem **а** po spółgłosce szumiącej, powstałej w rezultacie palatalizacji spółgłoski tylnojęzykowej, odzwierciedla proces jej stwardnienia (XIV wiek)³⁷⁰, por.: **можашЕ** (Mk 6:19), **слѣжашЕ** (Mk 1:31).

BO rejestruje dwie formy (5 u.) 3 os. sg. w postaci nieściągniętej, por.: **сказаашЕ** ⇒ **сказаашЕ** (Mk 4:34, Łk 24:27), którą należy uznać za korektorskie przeoczenie, oraz **имѣашЕ** ⇒ **имѣашЕ** (J 12:6) i **имашЕ** (J 13:29, Mt 13:5). Imperfectum utworzone od czasownika **имѣти** w EJ przybrało dwojaką postać: **имѣашЕ** (J 12:6) – bez kontrakcji oraz **имашЕ** (J 13:29, Mt 13:5) – z kontrakcją. S. Bulicz sugeruje, aby formę **имѣашЕ** (BO) / **имѣашЕ** (EJ) klasyfikować jako relikw scs. imperfectum³⁷¹. Jednak zapis ten może być również rezultatem morfologicznej asymilacji do form czasu teraźniejszego³⁷², które pojawiły się w języku staroruskim pod wpływem czasowników III klasy, por.: **имѣю**, **имѣши**, **имѣеть**. Z kolei zapis **имашЕ** odzwierciedla hiperpoprawną, niezgodną z etymologią dystrybucję [a] wyrażoną za pomocą grafemu **а**, który mógłby w tym miejscu sugerować obecność wcześniejszej samogłoski nosowej [e]³⁷³. Jednak w związku z tym, że od XII wieku grafem **а** oznaczał nie tylko [a] pochodzenia nosowego (o czym była mowa wcześniej), zastąpienie sufiksu **-ѣах-** sufiksem **-ах-** może świadczyć o ruskiej proweniencji wyrazu.

³⁷⁰ Галинская Е. А., 2009, с. 119.

³⁷¹ Булич С., 1893, с. 367.

³⁷² Ibidem, с. 367.

³⁷³ Rutkowski K., 2009, „Bukwar” Wasilija Burcowa jako zabytek piśmiennictwa Rusi Moskiewskiej, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 9, s. 183–193.

PLURALIS

W analizowanych starodrukach 1 i 2 os. pl. posiadają pojedyncze egzemplifikacje. Przyczyną takiego stanu jest najprawdopodobniej to, że spośród wszystkich form czasu przeszłego najwcześniej uległo zanikowi właśnie imperfectum. W związku z tym, że jego formy powstałe w rezultacie ściągnięcia stały się tożsame z formami aorystu sygmacyjnego, ich wykescerpowanie było możliwe wyłącznie na podstawie kontekstu.

	Temat	SCS.	BO/EJ
1 os.	a, ě i; k, g spółgłoska twarda; nŋ	-аχ-омъ -ѡаχ-омъ -ѣаχ-омъ	-аχ-омъ -ѡχ-омъ -ѣχ-омъ

Formy 1 os. pl. zostały zapisane z sufiksальnym węzłem morfologicznym -аχ- lub -ѡχ-, powstałym w wyniku kontrakcji z wcześniejszego -ааχ- oraz -ѡаχ-, por.: ПИСАХОМЪ (Łk 7:32), РЫДАХОМЪ (Łk 7:32), ПЛАКАХОМЪ (Mt 11:17), НАДѢАХОМСѦ ⇒ НАДѢѡХОМСѦ (Łk 24:21).

	Temat	SCS.	BO/EJ
2 os.	a, ě i; k, g spółgłoska twarda; nŋ	-аш-ете -ѡаш-ете -ѣаш-ете	-ас-те -ѡс-те -ѣс-те

Pod wpływem aorystu sygmacyjnego w 2 os. pl. oraz w 2–3 os. du. imperfectum (zob. poniżej) na miejscu historycznej formy -ш-ете (dla 2 os. pl.), został zarejestrowany zapis z końcówką -с-те³⁷⁴, por.:

³⁷⁴ F. F. Fortunatow uważał końcówkę -с-те (2 os. pl.), -с-та (2–3 os. du.) za pierwot-

пѡакасте (Łk 7:32), **пѡлсасте** (Łk 7:32), **помышлѡсте** (Mk 9:33). Formant **-с-** jest uważany za cechę charakteryzującą teksty staroruskie. Proces przejścia końcówek odnotowują już X–XI-wieczne scs. zabytki, m.in. *Kodeks supraski* oraz *Księga Sawy*³⁷⁵. Formy te w znacznym stopniu przeważają ilościowo nad formami historycznymi w *Kodeksie Assemaniego* (XI wiek), *Ewangeliarzu Ostromira* (1056–1057), *Kodeksie zografskim* (X–XI wiek), a także w *Kodeksie mariańskim* (XI wiek)³⁷⁶. Normę językową dla analizowanych starodruków cerkiewnych ruskiej redakcji stanowią formy imperfectum utworzone wyłącznie przy pomocy nowego sufiksu **-с-тѣ**.

	Temat	SCS.	BO/EJ
2 os.	a, ě	-аχ-ѡ	-аχ-ѡ
	i; k, g	-ѡаχ-ѡ	-аχ-ѡ
	spółgłoska twarda; nŃ	-ѡаχ-ѡ	-аχ-ѡ

Oprócz poświadczeń ze ściągniętą postacią sufiksu **-аχ-**, **-ѡχ-**, por.: **мыслѡχѡ** (Mk 11:31), **помышлѡаχѡ** (Łk 20:5), **дивлѡаχѡсѡ** (Mk 1:22), **пѡаχѡ** (Łk 17:28), **видѡаχѡ** (J 6:2), **грѣаχѡсѡ** ⇒ **грѣаχѡсѡ** (J 18:18), **глаголаχѡ** (Mk 6:15), **крещѡаχѡсѡ** (Mt 3:6), **кѡповѡаχѡ** (Łk 17:28), **прѡдѡаχѡ** (Łk 17:28),

ną, powstała jeszcze przed rozwinięciem się zakończeń **-ш-ѣтѣ**, **-ш-ѣта**, zob. Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 258.

³⁷⁵ Селищев А. М., 1952, с. 165.

³⁷⁶ Andre Vaillant, francuski sławista, na podstawie szczegółowej analizy najstarszych scs. tekstów przytacza dane dotyczące użyć starych i nowych końcówek w formach 2 os. pl. oraz w 2–3 os. du.: *Kodeks zografski* (X–XI wiek) – tylko nowe formy; *Kodeks mariański* (XI wiek) – oprócz jednego przykładu z nową końcówką, wszystkie zapisy zostały zarejestrowane z zakończeniem **-ш-ѣтѣ**, **-ш-ѣта**; *Kodeks Assemaniego* (XI wiek) – liczba zapisów nowych i starych jest podobna i wynosi odpowiednio 7 : 9; *Księga Sawy* (XI wiek) – tylko nowe (8 u.); *Kodeks supraski* (XI wiek) – na 40 przykładów z nową końcówką **-с-тѣ**, **-ста** jest pięć starych; *Ewangeliarz Ostromira* (1056–1057) – tylko nowe formy, zob. Вайан А., 1952, *Руководство по старославянскому языку*, Москва, с. 267–268. Wynika z tego, że nowa końcówka **-с-тѣ**, **-ста** odznaczała się dużą produktywnością i bardzo szybko została przyjęta jako obowiązująca dla 2 os. pl. oraz 2–3 os. du.

сѡждахѸ (Łk 17:28), **оутопахѸ** (Mk 5:13), **нарицахѸ** (Łk 1:59), **звахѸ** (Mt 21:9), **спахѸ** (Mt 25:5), **сл҃с҃жахѸ** (Mt 4:11), **прихождахѸ** (Łk 21:38), **роптахѸ** (Łk 5:30), **молчахѸ** (Mk 9:33); **даахѸ** ⇒ **даахѸ** (Mk 15:23), **ѡдаахѸ** (Łk 17:28), **имѡѡахѸ** ⇒ **имѡѡахѸ** (Mt 21:46), w badanych starodrukach pojawiły się też nieliczne formy z **-ѡх-**, charakterystyczne dla zabytków kanonu scs.: **мнѡхѸ** ⇒ **мнѡхѸ** (Mk 6:49), **вѡхѸ** (J 3:23). W EJ sufiks **-ѡх-** został zachowany w kilku czasownikach 1 os. sg. z tematem na **-ѡ-** (por. powyższe przykłady), natomiast w 3 os. pl. wyłącznie w formie **вѡхѸ**.

Na uwagę zasługuje tu werset 4:20 według św. Łukasza: **очи вѡхѸ зрѡще** ⇒ **бахѸ**. Zapis ten najprawdopodobniej można uznać za przecoczenie korektorów. W BO na miejscu oczekiwanej 3 os. du. **вѡаста** została zarejestrowana forma pluralna w późnej postaci scs. imperfectum, odzwierciedlającej kontrakcję samogłosek **-ѡах-** > **-ѡх-**. Również w EJ została zachowana liczba mnoga, jednak nie scs. imperfectum, a cs. nowotworu, w którym sufiks **-ѡах-** przybrał staroruską postać **-ѡх-**. W przykładzie Mk 14:40 – pomimo zastąpienia czasownika **имѡѡти** leksemem **вѡдѡѡти** – forma 3 os. pl. imperfectum została zachowana w kanonicznej scs. postaci: **не имѡѡахѸ что быша ѡвѡѡцали емѸ** ⇒ **не вѡдѡахѸ что быша емѸ ѡвѡѡцали** (Mk 14:40), *[...] i nie wiedzieli, co mu odpowiedzieć*].

DUALIS

Formy dualne 1 i 2 os. uzyskały w starodrukach jedynie pojedyncze poświadczenia. 1 os. rodzaju męskiego utworzona przy pomocy sufiksu **-ах-** od czasownika **искати** przybrała scs. ściągniętą postać **искаховѡѡ** (Łk 2:49). 2 os. du. reprezentują dwie formy, również rodzaju męskiego: **искасте** ⇒ **искаста** (Łk 2:49) oraz **вѡста** (Łk 2:49). Zarejestrowana w BO forma 2 os. pl. aorystu **искасте** w EJ adekwatnie do kontekstu została zastąpiona przez formę dualną **искаста**.

Podobnie jak w przypadku form aorystu najliczniejszą grupę egzemplifikacyjną dualis stanowią czasowniki 3 os., por.:

	Temat	SCS.	BO	
			r.m.	r.ż./r.n.
3 os.	a, ě i; k, g spółgłoska twarda; nŃ	-аш-ете -ѡаш-ете -ѣаш-ете	-с-та	-с-тѣ

Scs. końcówka 3 os. du. – na wzór aorystu sygnatycznego – została zastąpiona przez nową końcówkę **-с-та** dla czasowników męskoosobowych, por.: *rodzaj męski*: **веседоваста** (Łk 24:14), **гѣаста** (Łk 9:31), **искаста** ⇒ **искаста** (Łk 2:44), **хожаста** ⇒ **хождаста** (Łk 2:41), **понашаста** ⇒ **понашаста** (Mk 15:32), **нѣжаста** ⇒ **нѣждаста** (Łk 24:29), **идаста** (Łk 24:28), **течаста** (J 20:4), oraz przez **-с-тѣ** dla czasowników rodzaju żeńskiego i nijakiego, por.: *rodzaj nijaki*: **дръжастасѡ** ⇒ **держастѣсѡ** (Łk 24:16); *rodzaj żeński*: **зрастѣ** (Mk 15:47), **идастѣ** (Mt 28:8). Starodruki nie odnotowują klasycznych form z sufiksem **-ш-ете**, charakterystycznych dla większości scs. zabytków.

Porównanie języka dwóch starodruków uwidocznilo zamiany w obrębie form czasów przeszłych, por.: 3 os. aoryst ⇒ 3 os. du. imperfectum: **вопиѣ** ⇒ **вопиаста** (Mt 20:31), 2 os. du. aoryst ⇒ 2 os. du. imperfectum: **искасте** ⇒ **искаста** (Łk 2:49) 3 os. sg. imperfectum ⇒ 3 os. pl. imperfectum: **имѣаше** ⇒ **имѣашѣ** (Mt 13:5).

2.3.3. Praeteritum

Scs. praeteritum, które zastąpiło pie. perfectum³⁷⁷, składało się z imiesłowu czynnego czasu przeszłego II oraz z praesens słowa posiłkowego **быти**. Auxilium określało liczbę oraz osobę, natomiast participium z morfemem **-l-** było wykładnikiem kategorii rodzaju. Badania przeprowadzone przez M. Asmusa na tekście *Bibili Elżbietańskiej* (1751) wykazały, że

³⁷⁷ Lehr-Splawiński T., Bartula Cz., 1976, s. 94.

tylko 13% tych form (44 u. na 343 u.) – bez uwzględnienia 2 os. sg.³⁷⁸ – posiada specyficzne znaczenie perfectum³⁷⁹. Pozostałe przejęły funkcje innych czasów przeszłych, przede wszystkim aorystu i imperfectum, i stały się ogólnie wykładnikiem zachodzącej w przeszłości czynności lub trwającego stanu.

Analiza językowa wykazała, że użycie praeteritum w starodrukach nie odbiega w istotny sposób od stanu potwierdzonego w najstarszych scs. zabytkach. Zmiany są zazwyczaj wynikiem przekształceń natury fonetyczno-ortograficznej, rzadziej morfologicznej, i dotyczą w głównej mierze słowa posiłkowego **БЫТИ** (3 os. sg. **КСТЪ** ⇒ **ЕСТЪ**, 3 os. pl. **СЖТЪ** ⇒ **СЖТЬ**). Auxilium pojawia się w zdaniach w sposób swobodny, tj. w prepozycji lub postpozycji względem participium, często jest oddzielone od niego innym wyrazem ortotonicznym.

Język starodruków nie odnotowuje form praeteritum rodzaju nijakiego ani żadnych form dualnych. Poświadczenia nie znalazły również formacje 1 i 2 os. liczby mnogiej. Na niekompletność rejestru form oraz małą frekwencję tych zarejestrowanych wpłynęło zapewne ograniczone znaczenie praeteritum. Określało ono bowiem czynność lub stan, które miały miejsce w przeszłości i których następstwa widoczne były w momencie narracji. To właśnie ten warunek sprawił, że formy praeteritum w zabytkach piśmiennictwa cerkiewnego stanowią rzadkość.

Analizowane teksty ewangeliczne nie rejestrują też ani jednej analitycznej formy czasu przeszłego bez słowa posiłkowego, co może świadczyć o głęboko zakorzenionej scs. tradycji. Wprawdzie zjawisko elipsy znane było najstarszym zabytkom piśmiennictwa scs. (tendencję do opuszczania auxilium w formach 3 os. sg. i pl. odnotowuje przede wszystkim XI-wieczny *Kodeks supraski*³⁸⁰), to jednak język cs. konsekwentnie stosuje

³⁷⁸ Formy te nie zostały uwzględnione ze względu na fakt, że perfectum zastąpiło formy 2 os. sg. aorystu oraz imperfectum i przejęło ich funkcje.

³⁷⁹ Воробьева А. Г., 2008, с. 68.

³⁸⁰ Соболевский А. И., 2005, с. 239; Хабураев Г. А., 1974, с. 284. Zjawisko omijania słowa posiłkowego w formach praeteritum zostało też odnotowane w zabytkach cerkiewno-ruskich, np. w *Pandektach Antiocha* (XI wiek), zob. Успенский Б. А.,

pełne formy peryfrastyczne. Tradycja scs. pomimo upływu czasu stała się normą również dla tekstów cs. Obecnie czas przeszły złożony występuje we wszystkich językach słowiańskich z wyjątkiem wschodniosłowiańskich, w których jego ekwiwalentem jest forma syntetyczna (participium z morfemem -l- w połączeniu z zaimkiem osobowym)³⁸¹.

SINGULARIS

Forma 1 os. sg. uzyskała zaledwie jedno poświadczenie, zgodne ze scs. wzorcem: **ЕСМЬ И ЕЩЕ НЕ ДОКОНЧАЛЪ** ⇒ **ЕСМЬ ЕЩЕ НЕ ДОКОНЧАЛЪ** (Mt 19:20).

	SCS.	BO/EJ
2 os.	-лѣ, -а, -о + кси	-лѣ, -а + еси

Stosunkowo bogatą egzemplifikację posiada 2 os. sg. Jest to zapewne spowodowane tendencją zapoczątkowaną jeszcze w pierwszej połowie XVI wieku przez Maksyma Greka, a kontynuowaną w XVIII wieku za czasów cesarzowej Elżbiety (1741–1761), nakazującą zastępowanie form 2 os. sg. aorystu i imperfectum analityczną formą praeteritum.

W starodrukach zapis 2 os. sg. zgodny jest ze scs. normą. Zarejestrowane zostały wyłącznie formy peryfrastyczne rodzaju męskiego i żeńskiego z prepozycją lub postpozycją słowa posiłkowego względem participium, por.: *rodzaj męski*: **ЕСИ ОСТАВИЛЪ** (Mt 27:46), **ЕСИ ВЗЛАЪ** (J 20:15), **ЕСИ ССАЛЪ** (Mt 11:27), **ЕСИ ВИДѢЛЪ** (J 8:57), **ЕСИ ПОЛОЖИЛЪ** (J 20:15), **ЕСИ НЕ ДОКОНЧАЛЪ** (Mk 10:21), **НЕ ДОКОНЧАЛЪ ЕСИ** ⇒ **НЕ ДОКОНЧАЛЪ ЕСИ** (Łk 18:22), **СѢАЛЪ ЕСИ** ⇒ **СѢАЛЪ ЕСИ** (Mt 13:27), **ОУЧИЛЪ ЕСИ** (Mt 14:26), **ДАЛЪ ЕСИ** (J 17:7), **ОУТАИЛЪ ЕСИ** (Łk 10:21), **СЪДИЛЪ ЕСИ** (Łk 8:43), **ДОКОНЧАЛЪ ЕСИ** (Łk 18:22), **РОДИСѦ ЕСИ** (J 9:34), **ОУМОЛИЛЪ МА ЕСИ** (Mt 18:32), **СЪТВОРИЛЪ ИХЪ ЕСИ**

2002, c. 248.

³⁸¹W języku polskim, czeskim, słowackim oraz macedońskim proste formy zostały zachowane wyłącznie w 3 os., zob. Dalewska-Greń H., *Języki słowiańskie*, Warszawa 2002, s. 371, 357.

(Mt 20:12), **ВИДѢЛЪ ЕТО ЕСИ** ⇒ **ВИДѢЛЪ ЕСИ ЕТО** (J 9:37), **ВЪЗЛЮБИЛЪ ИХЪ ЕСИ** (J 17:23); *rodzaj żeński*: **ИМѢЛА ЕСИ** (J 4:18), **РЕКЛА ЕСИ** (J 4:19).

	SCS.	ВО/ЕJ
3 os.	-ЛЪ, -А + КСТЪ	-ЛЪ, -А + ЕСТЬ

Również 3 os. sg. reprezentują formy pod względem struktury nieodbiegające od scs. normy. Różnica dotyczy realizacji nagłosowego [e] w auxilium, które w starodrukach w wyniku przeprowadzonej reformy³⁸² przybrało graficzną postać *е*, oraz zamiany końcówki **-тъ** na **-тъ**³⁸³, por.: *rodzaj męski*: **ОКАМЕНИЛЪ ЕСТЬ** (J 12:40), **ДАЛЪ ЕСТЬ** (Mt 3:16), **ПРИШЕЛЪ ЕСТЬ** (J 11:28), **РАЗДѢЛИЛСА ЕСТЬ** (Mt 12:26), **ОСТАВИЛЪ ЕСТЬ** (Mk 10:29), **ВЪЗВЕЛИЧИЛЪ ЕСТЬ** (Łk 1:58), **НѢСТЬ СЪТВОРИЛЪ** (Mt 8:40), **СЪТВОРИЛЪ А ЕСТЬ** (Mt 19:4); *rodzaj żeński*: **ИМѢЛА ЕСИ** (J 4:17), **НѢСТЬ ОУМРѢЛА** (Mk 5:39), **НѢСТЬ БЫЛА** (Mk 24:21).

Na uwagę zasługują konstrukcje zdań z negacją, w których został użyty dwojaki szyk komponentów: 1) partykuła **НЕ** w prepozycji do słowa posiłkowego, por.: (**НѢСТЬ** < **НѢ ЕСТЬ**) **НѢСТЬ СЪТВОРИЛЪ** (Mt 8:40), **НѢСТЬ ОУМРѢЛА** (Mk 5:39), **НѢСТЬ БЫЛА** (Mk 24:21), oraz 2) partykuła **НЕ** w prepozycji w stosunku do participium, por. 2 os. sg.: **ЕСИ НЕ ДОКОНЧАЛЪ** (Mk 10:21), **НЕ ДОКОНЧАЛЪ ЕСИ** ⇒ **НЕ ДОКОНЧАЛЪ ЕСИ** (Łk 18:22)³⁸⁴. Zarejestrowany układ członów nie jest przypadkowy. Przy prepozycji partykuły **НЕ** względem auxilium zaprzeczeniu ulega całe zdanie, natomiast szyk z prepozycją partykuły **НЕ** do participium podkreśla negację tylko samej czynności³⁸⁵.

³⁸² O zastąpieniu *κ* grafemem *ε* zob. Успенский Б. А., 2002, с. 178–179.

³⁸³ Zob. 3 os. sg. czasu teraźniejszego czasownika **БЫТИ** (rozdz. 3, par. 2.1.2).

³⁸⁴ Szerzej o negacji w języku scs. i cs. zob. Kondratiuk M., 2010, *Вплыў języка грецкаго на конструкцыі складніове XVIII-вечнаго Еwangelіарза. Конструкцыя подвоўнаго прэччэння*, [w:] *Хрысціянскіе дзедзіцтва духоўе народоў славянскіх. Вокoл культур сrоdzіемноморскіх*, t. 2: *Історія, культура, язык*, pod red. Z. Abramowicz i J. Ławskiego, Białystok, s. 289–300.

³⁸⁵ Реннева М. Л., 2004, с. 270.

PLURALIS

	SCS.	BO/EJ
3 os.	-ЛИ, -Ы, -А + СЖТЬ	-ЛИ + СЖТЬ

3 os. pl. w tekstach ewangelicznych została poświadczona tylko dwukrotnie: **пришли сжть** (Mk 8:3), **сжть сжтворили** (Łk 19:15). Podobnie jak w formach praesens końcówka słowa posiłkowego **БЫТИ** występuje z jerem miękkim **ь** w wygłosie. Ponadto samogłoska nosowa uległa denazalizacji, co zostało konsekwentnie oddane przez grafikę tekstów w postaci zamiany **ж > ѝ**.

2.3.4. Plusquamperfectum

Użycie form plusquamperfectum w scs. i cs. tekstach należy do rzadkości. Funkcje czasu przeszłego względnego, pozostającego w stosunku uprzedniości do innej przeszłej czynności, równie dobrze pełniły szeregi form aorystu, por.: **оуподоблю его мжжж мждрѝ, иже сьзда храминѝ свою на камени. И сниде дождь, и прїдоша рѣкы, и вьзвѣаша вѣтри, и нападоща на храминѝ тѝ** (Mt 7:24–25). Z treści fragmentu wynika, że dom był zbudowany, zanim jeszcze spadł deszcz, stąd wniosek, że na miejscu aorystu **сьзда** powinna być forma plusquamperfectum. Pomimo małej frekwencji użycia formy plusquamperfectum nie tylko zostały zachowane w tekstach dosyć długo, ale dodatkowo w języku staroruskim – częściowo jako skutek zaniku imperfectum oraz aorystu – rozwinęły nowy rodzaj tej formacji ze słowem posiłkowym w formie praeteritum³⁸⁶.

Scs. formy plusquamperfectum składały się z imiesłowu czynnego czasu przeszłego II oraz słowa posiłkowego, wyrażonego formą imper-

³⁸⁶ Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 280; Кузнецов П. С., 1953, с. 242.

fectum lub aorystu od imperfektywnego tematu **бѣ-**. Czas zaprzeszczyły w tekstach scs. mógł być również wyrażony auxilium w formie praeteritum, por. 1 os. sg. **есмь былъ творилъ**³⁸⁷. W rosyjskojęzycznej literaturze przedmiotu trójczłonowe konstrukcje znane są pod nazwą „русский плюсквамперфект”. Charakteryzowały one przede wszystkim mowę potoczną³⁸⁸. Stąd też formy te należą do rzadkości nie tylko w najstarszych scs. zabytkach, ale – jak wykazała analiza – również w tekstach młodszych.

Podobnie jak w przypadku form praeteritum znaczenie plusquamperfectum w sposób istotny ograniczyło jego użycie i sprawiło, że rejestr form jest niekompletny. W starodrukach zostały poświadczone wyłącznie formy użyte w pierwotnej funkcji czasu zaprzeszłego, tj. w 3 os. sg. oraz 3 os. pl.

SINGULARIS

	SCS.	ВО/ЕЈ
3 OS.	-лѣ, -а, -о + бѣаше/бѣ/ксть былъ	-лѣ, -о + бѣ

Zarejestrowane w poddanych analizie tekstach formy sg. w konfrontacji ze scs. plusquamperfectum cechuje homogeniczność słowa posilkowego, która przejawia się w ich tworzeniu wyłącznie od imperfektywnego tematu **бѣ-** aorystu, por.: **бѣ присталъ** (Łk 23:51), **бѣ пришелъ** (J 6:17, J 7:30, J 8:20, J 11:30,), **изгивлъ бѣ** (Łk 15:24,32), **бѣ [...] далъ** (Łk 22:47), **бѣ лежало** (J 20:12), **бѣ весь градъ събраса** ⇒ **бѣ весь градъ собралса** (Mk 1:32). Formy aorystu z tematem **вы-** zostały wprawdzie użyte w starodrukach, jednak przede wszystkim jako składowa trybu przy-

³⁸⁷ Хабургаев Г.А., 1974, с. 285; Ремнева М.Л., 2004, с. 272; Елкина Н.М., 1960, с. 192. Formy te (zazwyczaj z elipsą **есмь**) zostały odnotowane już w XIII-wiecznych zbytkach piśmiennictwa cs. Rejestr prawidłowego użycia plusquamperfectum z auxilium w formie praeteritum zawiera m.in. tekst *Biblia Franciszka Skoryny* (1517–1519), zob. Соболевский А.И., 2005, с. 242, 164.

³⁸⁸ Горшкова К.В., Хабургаев Г.А., 1981, с. 306; Иванов В.В., 1983, с. 342.

puszczającego. Analiza porównawcza starodruków ujawniła dodatkowo w BO zapis 3 os. sg. plusquamperfectum, w którym participium zostało użyte bez z morfemu *-l-*, formalnie przybierając postać aorystu, por.: **БѢ** [...] **СЪВРАСА** ⇒ **БѢ** [...] **СОВРАЛСА** (Mk 1:33). W związku z tym, że cała konstrukcja zawiera auxilium od imperfektywnego tematu aorystu oraz kontekst wypowiedzi wymaga użycia czasu zaprzeszłego, por.: **ПОЗДѢ** **ЖЕ** **БЫВШЪ**, **ЕГѦ** **ЗАХОЖАШЕ** **СЛНЦЕ**. **ПРИНОШАХЪ** **К** **НЕМУ** **ВСѦ** **НЕДЪЖНЫѦ**, **И** **БЕСНЫѦ**, **И** **БѢ** **ВСЕ** **ГРАДЪ** **СЪВРАСА** **Њ** **ДВЕРЕМЪ** (BO Mk 1:32–33), powyższy zapis należy potraktować jako noszący znamiona błędu drukarskiego. W EJ błąd literowy został zauważony i poprawiony.

PLURALIS

	SCS.	BO	EJ
3 os.	-ли, -ы, -а + БѢАХЪ / БѢША / СЪТЪ БЫЛИ	-ли + БѢХЪ / БАХЪ	-ли + БАХЪ

Podobnej homogeniczności słowa posiłkowego nie oddają zapisy form pluralnych. W BO do wyrażenia 3 os. pl. plusquamperfectum – oprócz imiesłowu czynnego czasu przeszłego II z końcówką *-и* dla każdego rodzaju – w większości egzemplifikacji zostało użyte auxilium w formie imperfectum, z odzwierciedlonym procesem asymilacji i kontrakcji samogłosek *-ѢАХ-* > *-ѢХ-* > *-ѢХ*³⁸⁹, por.: *rodzaj męski*: **ѠШЛИ** **БѢХЪ** ⇒ **ѠШЛИ** **БАХЪ** (J 4:8), **БѢХЪ** **ВИДѢЛИ** ⇒ **БАХЪ** **ВИДѢЛИ** (J 9:8), **СА** **БѢХЪ** **СЛОЖИЛИ** ⇒ **БАХЪ** **СЛОЖИЛИСА** (J 9:22); *rodzaj żeński*: **БѢХЪ** **ПРИШЛИ** ⇒ **БАХЪ** **ПРИШЛИ** (Łk 23:55). BO rejestruje również nieliczne użycia 3 os. pl. plusquamperfectum, w którym auxilium zostało zapisane z użyciem ruskiego sufiksu *-АХ-*, por.: **БАХЪ** **ПРИШЛИ** (Łk 5:17, J 11:19). W EJ odpowiednikiem wszystkich tych form jest zawsze zruszczone³⁹⁰ imperfectum z sufiksem *-АХ-*: por.: **БАХЪ**.

³⁸⁹ Forma **бѣахъ** w wyniku kontrakcji uzyskała dwojaką realizację, zob. wyżej formy imperfectum (rozdz. 3, par. 2.3.2.).

³⁹⁰ Соболевский А. И., 2005, с. 162.

2.4. Tryb rozkazujący

Tryb rozkazujący w języku scs. był tworzony przy pomocy sufiksu **-и** (dla czasowników sg. klasy I, II, III, IV oraz pl. klasy III i IV) lub też przy pomocy sufiksu **-ѣ** (dla czasowników pl. i du. klasy I, II i części typu V (**БЫТИ**)). Czasowniki atematyczne (klasy V), tworząc rozkaznik liczby pojedynczej, przybierały sufiks ***-жь**, wywołujący jednocześnie alternacje spółgłoskowe. W pozostałych formach końcówki były poprzedzone sufiksem **-и**.

Materiał egzemplifikacyjny reprezentują w większości formy 2 sg., 1 pl., 2 pl. oraz 2 du. W BO w ogólnym zarysie pozostają one zbliżone do scs. wzorca. Co się zaś tyczy języka EJ, korektorzy dokonali w tej kwestii języgo konsekwentnej modernizacji.

W przytoczonym poniżej materiale uwidacznia się wzajemny wpływ różnych form imperativu.

SINGULARIS

	Klasa	Temat	SCS.	BO	EJ
2 os.	I, II	-o/-e-; -no/-ne-	-и	-и	-и
	III	-jo/-je-	-и	-и/-й	-й
	IV	-i-	-и, -ѣ	-и, -ѣ	-и, -ѣ
	V	-∅-	-ѣ	-ѣ/-ѣ/-и/-й	-ѣ/-й

W starodrukach w większości utrzymały się formy imperativu 2 os. sg. ze scs. końcówką **-и**, por.: **гради** ⇒ **ГРАДИ** (J 1:44), **введи** (Mt 6:13), **иди** ⇒ **ИДИ** (Mt 9:6), **възми** ⇒ **ВОЗМИ** (Mt 9:6), **изыди** (Mk 5:8), **востани** (Mt 9:6), **плачи** (Łk 7:13), **помажи** (Mt 6:17), **покажи** (Łk 14:8), **вѣжи** (Mt 2:13), **сътвори** ⇒ **СОТВОРИ** (Łk 7:8), **помолиса** (Mt 6:6), **покажиса** (Łk 1:44). Jednak w BO czasowniki klasy III, których temat zakończony jest na samogłoskę, obok typowych form dla scs. imperativu z końcówką **-и**, por.: **радѣсѣ** ⇒ **РАДѣСѣ** (J 19:3), posiadają też wariantywne zakończenie **-й**,

por.: **вѣрхѣ** (Łk 8:50) oraz **вѣрхи** ⇒ **вѣрхѣ** (Mk 5:36); **помилахѣ** (Łk 18:39) oraz **помилахи** ⇒ **помилахѣ** (Mt 9:27); **не бойса** (Łk 12:32; J 12:15) oraz **не бойса** ⇒ **не бойса** (Mk 5:36), która dla EJ stanowi już normę językową.

Czasowniki atematyczne **вѣдѣти** i **пастн** nie zostały poświadczone w żadnym ze starodruków, a **имѣти** (2 u.: Łk 14:18, Łk 14:19) tworzy imperativus 2 os. sg. na wzór czasowników tematycznych, por.: **имѣти** ⇒ **имѣѣ** (Łk 14:19) lub też wariantywnie **имѣѣ** (Łk 14:18). W związku z tym, że imperativus czasownika **выти** był tworzony nie od tematu czasu teraźniejszego, a od futurum, jego formy zostaną scharakteryzowane oddzielnie.

Na uwagę zasługuje 2 os. sg. imperativu czasownika atematycznego **дати**, który w BO został poświadczony w formie zarówno zgodnej ze scs. wzorcem, por.: **дажѣ** ⇒ **даждѣ** (J 4:10, 4:15) (odnotowano 17 u., co stanowi 68%), jak i nowej, z dyspalatalną spółgłoską **д**, por.: **даждѣ** ⇒ **даждѣ** (Mt 6:11, Łk 14:9), **въздаждѣ** ⇒ **въздаждѣ** (Łk 16:2), **даждѣ** ⇒ **даждѣ** (J 4:7, 9:24) (odnotowano 5 u., co stanowi 20%). EJ pod tym względem zachowuje pełną zgodność ze scs. paradygmatem koniugacyjnym. Dodatkowo – zarówno w BO, jak i EJ – zostały poświadczone trzy formy (około 12%) typu: **даи** ⇒ **дай** (Mt 5:42), **раздаи** ⇒ **роздай** (Łk 18:22), **дай** (Łk 6:30), powstałe pod wpływem imperativu czasowników III klasy. Jak stwierdza W. W. Iwanow, forma **даи** została odnotowana w zabytkach religijnych bardzo wcześnie. Można ją odnaleźć już w *Ewangeliarzu Ostromira* (1056–1057)³⁹¹. Na wzór scs. czasowników atematycznych typu **дати** rozkaznik 2 os. sg. był tworzony przez czasownik klasy IV z tematem **-i-**: **виждѣ** (Mk 11:21).

	Klasa	SCS.	BO/EJ
3 os.	I, II III IV V	-и -и -и, -ѣ -ѣ	да + verbum

³⁹¹ Co więcej, w wielu czasownikach klasy IV postać ta była zbieżna z formą aorystu.

W związku z tym, że imperativus dla 3 os. sg. był tożsamy z 2 os. sg.³⁹², zaistniała potrzeba rozróżnienia homonimicznych form³⁹³. Dlatego też rozkaznik 3 os. został zastąpiony przez formy opisowe składające się z czasu teraźniejszego/przyszłego czasownika i poprzedzającej go partykuły **да**, por.: **да поиметъ** ⇒ **да поймаетъ** (Mk 12:19), **да не почитетъ** ⇒ **да не почититъ** (Mt 15:6), **да слышитъ** (Mk 4:9), **да прїидиетъ [...] и пиетъ** (J 7:37), **да дастъ** (Mt 5:31), **да [...] никтоже плода снѣсть** (Mk 11:14). Wyjątek stanowi czasownik **выти** (por. niżej) oraz jeden zapis zarejestrowany w analizowanych starodrukach w postaci scs. formy, por.: **верзи** ⇒ **верзи: иже есть безъ грѣха въ васъ, прежде верзи камень на ню** (EJ, J 8:7).

PLURALIS

	Класса	Темат	SCS.	ВО/ЕJ
1 os.	I	-o-/-e-	-ѣ-мъ	-ѣ-мъ
	III	-jo-/-je-; -i-	-и-мъ	-и-мъ
	IV	-ø-	-и-мъ	----

Zaobserwowane zmiany w stosunku do scs. wzorca dotyczą czasowników klasy I, które pod wpływem czasowników 3 os. sg. indicativu³⁹⁴ utworzyły formę imperativu wyłącznie przy pomocy sufiksu **-ѣ**³⁹⁵, por.: **идемъ** (Mk 1:38), **придемъ** ⇒ **прейдемъ** (Łk 8:22, 2:15), **оубїемъ** (Mt 21:38, Mk 12:7). W związku z tym wyodrębnienie rozkaznika jest

³⁹² K. W. Gorszkowa uważa, że forma 3 sg. z końcówką **-и** pojawiała się w tekstach wyłącznie w sytuacji, kiedy w funkcji podmiotu występował rzeczownik oznaczający 'boską siłę', tj. **господь, Богъ**, zob. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., 1981, с. 313.

³⁹³ Иванов В. В., 1983, с. 357.

³⁹⁴ Кузнецов П. С., 1953, с. 280.

³⁹⁵ Różnicę w momencie powstawania starodruków między **ѣ** i **ѣ** już nie było – **ѣ** wymawiano jak **ѣ**, zob. Изотов А. И., 2007, *Старославянский и церковнославянский языки. Грамматика, упражнения тексты*, Москва, с. 72. Zapis ten należy więc traktować jako zmianę graficzną, a nie gramatyczną.

możliwe wyłącznie na podstawie kontekstu. Nieliczne formy 1 os. pl. pozostają wierne scs. wzorcom, por.: **ВЕСЕЛИМСА** (Łk 15:23), **СЪТВОРИМЪ** ⇒ **СОТВОРИМЪ** (Mk 9:5), **ВИДИМЪ** (Łk 2:15). Czasowniki atematyczne 1 os. pl. imperativu nie znalazły poświadczenia w badanych starodrukach. Najczęściej jednak – co poświadczają poddane analizie teksty ewangeliczne – forma 1 os. pl. imperativu była tworzona w sposób opisowy, por.: **ДА ОУМРЕМЪ** (J 11:16), **ДА ВНА ВНИДЕМЪ** ⇒ **ДА ВЪ НА ВНИДЕМЪ** (Mk 5:12), **ДА НЕ СЪБЛАЗНИМЪ** ⇒ **ДА НЕ СОБЛАЗНИМЪ** (Mt 17:27), **ДА ВИДИМЪ** (J 6:30).

	Klasa	Temat	SCS.	BO	EJ
2 os.	I, II	-o/-e-	-ѣ-ТЕ	-ѣ-ТЕ	-И-ТЕ/-Ы-ТЕ
	III	-jo/-je-	-И-ТЕ	-И-ТЕ/-Й-ТЕ, -ѣ-ТЕ	-И-ТЕ/-Й-ТЕ
	IV	-i-	-И-ТЕ	-И-ТЕ	-И-ТЕ
	V	-∅-	-И-ТЕ	-И-ТЕ	-И-ТЕ/-Й-ТЕ

Imperativus 2 os. pl. czasowników I i II klasy w BO został utworzony według scs. wzorca – tylko przy pomocy sufiksu **-ѣ-**, natomiast w EJ został wykorzystany sufiks **-И-**, będący efektem procesu wyrównawczego (unifikacji), który to nastąpił w grupie czasowników klasy III/IV oraz I/II, por.: **ПРИВЕДѢТЕ** ⇒ **ПРИВЕДИТЕ** (Mk 9:20), **СЪБЕРѢТЕ** ⇒ **СОБЕРИТЕ** (Mt 13:30), **ИДѢТЕ** ⇒ **ИДИТЕ** (Mt 8:32), **ПРІИДѢТЕ** ⇒ **ПРІИДИТЕ** (J 21:12), **ВНИДѢТЕ** ⇒ **ВНИДИТЕ** (Mt 7:13), **ПРИНЕСѢТЕ** ⇒ **ПРИНЕСИТЕ** (J 2:8), **ВВЕРСѢТЕ** ⇒ **ВВЕРЗИТЕ** (Mt 22:13), **ПРИЗОВѢТЕ** ⇒ **ПРИЗОВИТЕ** (Mt 22:9), **ВЪЗМѢТЕ** ⇒ **ВОЗМИТЕ** (Mt 11:29), **ЎРАСѢТЕ** ⇒ **ЎРАСИТЕ** (Mt 10:14), **БЛЮДѢТЕСА** ⇒ **БЛЮДИТЕСА** (Mk 12:38); **ВЪСТАНѢТЕ** ⇒ **ВОСТАНИТЕ** (Mt 26:46). Jak podkreśla W. W. Iwanow³⁹⁶, proces ten można zaobserwować już w XIII-wiecznych zabytkach. Analogiczne wyrównanie między koniugacjami, jednak tym razem polegające na zastąpieniu końcówki **-И-ТЕ** końcówką **-ѣ-ТЕ**, zostało poświadczane w BO w zapisie imperativu czasowników klasy III (por. niżej).

³⁹⁶Иванов В. В., 1983, с. 357.

W czasownikach klasy I, w których temat był zakończony na tylnojęzykowe *k*, w wyniku II palatalizacji nastąpiła alternacja spółgłoskowa $k \Rightarrow c'$ (w BO) i $k \Rightarrow c$ (w EJ), por.: **рѣѣте** \Rightarrow **рѣѣте** (Mk 16:7) (prśł. **rek-tei*), **не пѣѣтесѣ** \Rightarrow **не пѣѣтесѣ** (Mt 6:31) (**pek-tei*), **тѣѣте** \Rightarrow **толѣте** (Łk 11:9) (**telk-tei*), **обѣѣте** \Rightarrow **обѣѣте** (Łk 15:22) (**velk-tei*). Również w zapisie tych czasowników jest zauważalny wpływ końcówek klasy III: scs. sufiks **-ѣ-те** początkowo został zastąpiony przez **-и-те**, który w wyniku stwardnienia **ц**³⁹⁷ w XVIII-wiecznym EJ pojawił się w postaci **-ы-те**.

Часовники klasy III w BO zostały poświadczone zarówno ze scs. końcówką **-и-те**, por.: **не плачѣтесѣ** (Łk 8:52), **сѣѣте** (Mt 13:30), **стѣѣте** (Mt 10:9), **иѣте** (Łk 12:31), **покажѣте** (Mt 22:19), jak i **-ѣ-те**, będącą efektem wpływu form czasowników klasy I/II. EJ konsekwentnie zachowuje we wszystkich formach scs. końcówkę **-и-те**, por.: **иѣте** \Rightarrow **иѣте** (Mt 7:7), **вѣнѣте** \Rightarrow **внѣте** (Mt 6:1), **почрѣте** \Rightarrow **почерпѣте** (J 2:8). Na uwagę zasługuje czasownik **искати**, który w BO został zaświadczony również w postaci **иѣте** \Rightarrow **иѣте** (Łk 11:9) (**skj* \Rightarrow *šč* \Rightarrow *št*), z sufiksem **-а-** na miejscu scs. **-и-**. Sufiks **-а-** powstał z **-ѣ-** [ě], które po spółgłoskach palatalnych mogło przejść w *a* [ʼa]. Natomiast pojawienie się sufiksu **-ѣ-** na miejscu **-и-** w czasowniku klasy III jest wynikiem wpływu form fleksyjnych czasowników klasy I/II. Zapisy imperativu czasowników III klasy z sufiksem **-а-** były odnotowywane już w tekstach scs. z XI wieku³⁹⁸.

BO obok powszechnie występujących scs. końcówek **-и-те** w czasownikach III klasy, por.: **бѣгаѣте** \Rightarrow **бѣгаѣте** (Mt 10:23), **покаѣтесѣ** \Rightarrow **покаѣтесѣ** (Mk 1:15), , **почиваѣте** \Rightarrow **почиваѣте** (Mt 26:45), **обѣдѣте** \Rightarrow **обѣдѣте** (J 21:12), **разѣмѣте** \Rightarrow **разѣмѣте** (Mt 15:10), **дѣте** \Rightarrow **дѣте** (Łk 19:13, J 12:7), **не воѣтесѣ** \Rightarrow **не воѣтесѣ** (Mt 17:7), **не оѣвоѣтесѣ** \Rightarrow **не оѣвоѣтесѣ** (Mt 10:28), **не оѣжасаѣтесѣ** \Rightarrow **не оѣжасаѣтесѣ** (Mk 16:6), odnotowuje też pięć pojedynczych zapisów, w których sufiks **-и-** zo-

³⁹⁷ Proces ten zakończył się najprawdopodobniej w XVI wieku. Spółgłoska **ц** zachowuje swoją miękkość do drugiej połowy wieku XV, zob. Галинская Е. А., 2009, с. 120; Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, с. 153.

³⁹⁸ Селищев А. М., 1952, с. 179–180.

stał zastąpiony przez *-й-*, por.: *НЕ ОСУЖДАЙТЕ* ⇒ *НЕ ОСУЖДАЙТЕ* (Łk 6:37), *НЕ ПОМЪТАЙТЕ* (Mt 7:6), *ПОДВИЗАЙТЕСА* (Łk 13:24), *ПОМИНАЙТЕ* (J 15:20), *СЪБЛЮДАЙТЕ* ⇒ *СОБЛЮДАЙТЕ* (Mt 23:3), oraz cztery wariantywne zapisy z sufiksem *-и-* lub *-й-*. W EJ konsekwentnie występuje *-й-*, por.: *ВЪРХИТЕ* (J 12:36), ale też *ВЪРХИТЕ* ⇒ *ВЪРХИТЕ* (J 10:38); *ДРЪЗАЙТЕ* ⇒ *ДЕРЗАЙТЕ* (J 16:33), ale też *ДРЪЗАЙТЕ* ⇒ *ДЕРЗАЙТЕ* (Mt 14:27); *НЕ БОЙТЕСА* (J 6:20), ale też *НЕ БОЙТЕСА* ⇒ *НЕ БОЙТЕСА* (Mk 6:50); *НЕ ОУБОЙТЕСА* (Łk 12:4), ale też *НЕ ОУБОЙТЕСА* ⇒ *НЕ ОУБОЙТЕСА* (Łk 21:9). Niejednolitość w zapisie sufiksu czasowników klasy III można tłumaczyć tym, że w XVI wieku proces ten nie był jeszcze zakończony, a tym samym nie stanowił językowej normy, jak ma to już miejsce w EJ.

Formy 2 os. pl. czasowników klasy IV w BO i EJ pozostały wierne scs. wzorcom, por.: *ВИДИТЕ* (J 4:29), *НАОУЧИТЕСА* ⇒ *НАУЧИТЕСА* (Mt 11:29), *ЗАКОЛИТЕ* (Łk 15:23), *ПРОСИТЕ* (Mt 7:7), *ИСПРАВИТЕ* (J 1:23), *ТВОРИТЕ* (Łk 3:4), *НЕ СЪДИТЕ* (J 7:1), *ЛЮБИТЕ* (Łk 6:35), *БДИТЕ* (Mk 13:33), *СЛЫШИТЕ* (Mt 15:10).

Również czasowniki atematyczne w 2 os. pl. zachowują scs. formy, por.: *ІАДИТЕ* (Mk 14:22), *СЪДИТЕ* (Mt 26:36), *ВЪДИТЕ* (Łk 22:31). Różnica dotyczy czasownika *имѣти*, a dokładniej zamiany *и* na *й* w EJ. W BO czasownik ten na wzór czasowników tematycznych występuje wyłącznie z sufiksem *-и-*, por.: *ИМѢИТЕ* ⇒ *ИМѢИТЕ* (Mk 9:50), w odróżnieniu od 2 os. sg., w której wariantywnie pojawiło się *-и/-й* (por. wyżej). Obok scs. form *ДАДИТЕ* (Mt 16:28), *ВЪЗДАДИТЕ* ⇒ *ВОЗДАДИТЕ* (Mt 22:21) w BO i EJ pojawia się nowszy zapis w formie *ДАЙТЕ* (Łk 6:35) oraz *ДАИТЕ* ⇒ *ДАЙТЕ*³⁹⁹ (Łk 6:38), wprowadzony najprawdopodobniej w celu nadania mu podniosłości, uroczystego brzmienia, jak też uzyskania rytmizacji, płynności tekstu pod wpływem wcześniej użytych form z sufiksem *-й-*, por.: *НЕ ОСУЖДАЙТЕ* ⇒ *НЕ УСУЖДАЙТЕ* oraz *ЎПЪЩАЙТЕ* ⇒ *ЎПЪЩАЙТЕ*: *И НЕ СЪДИТЕ*, *И НЕ СЪДАТЬ ВАМЪ*: *И НЕ УСУЖДАЙТЕ*, *ДА НЕ УСУЖДЕНИ БЪДЕТЕ*: *ЎПЪЩАЙТЕ*, *И ЎПЪСТАТЬ ВАМЪ*. *ДАЙТЕ*, *И ДАТЕСА ВАМЪ* (EJ, Łk 6:37–38).

³⁹⁹ Formy te powstały pod wpływem czasowników klasy III (z tematem na *-jǫ/-je-* typu *знаи, читан*), zob. Иванов В. В., 1983, с. 359.

DUALIS

	Klasa	Temat	SCS.	BO	EJ
1 os.	I	-o/-e-	-ѣ-вѣ	ДА+verbum -ε-вѣ	ДА+verbum -ε-ВА
	III, IV	-jo-/je-, i-	-и-вѣ	-----	-----
	V	-∅-	-и-вѣ	-----	-----

Scs. syntetyczna forma 1 os. du. trybu rozkazującego nie została poświadczona w starodrukach. Jej miejsce zajmuje forma opisowa: partykuła ДА w połączeniu z czasownikiem w 1 os. du. trybu oznajmującego. Różnica między starodrukami polega na tym, że w EJ verbum występuje z nową cs. końcówką -ВА, a BO kontynuuje scs. tradycję -вѣ, por.: ДА СЛДѢВѣ ⇒ ДА СЛДѢВА (Mk 10:37). Pojawienie się А na miejscu ѣ w formach trybu oznajmującego można zapewne tłumaczyć zakorzenionym już w religijnym języku XVIII wieku podziałem końcówek w zależności od rodzaju: -ВА dla rodzaju męskiego, a -вѣ dla żeńskiego oraz nijakiego⁴⁰⁰. W przytoczonym przykładzie mowa jest o Jakubie i Janie, czyli o osobach płci męskiej, które to proszą Jezusa, aby dane im było dostąpić udziału w Jego chwale i zasiąść „jeden po prawej, a drugi po lewej stronie” (Mk 10:37). Z kolei zamiana scs. sufiksu -ѣ- na -ε- jest wynikiem zastąpienia trybu rozkazującego formą trybu oznajmującego, co miało miejsce również w przypadku 1 os. pl. (por. wyżej).

	Klasa	Temat	SCS.	BO	EJ
2 os.	I	-o/-e-	-ѣ-ТА	-ѣ-ТА	-и-ТА
	III, IV	-jo-/je-, i-	-и-ТА	-ѣ-ТА	-и-ТА/-ѣ-ТА
	V	-∅-	-и-ТА	-----	-----

⁴⁰⁰Изотов А.И., 2007, с. 62.

Język BO i EJ dokumentuje następujące użycia dualu w 2 os.: klasa I: **приведѣта** ⇒ **приведита** (Mk 11:2); **градѣта** ⇒ **градита** (Mt 4:19); **блюдѣта** ⇒ **блюдита** (Mt 9:30); **прїидѣта** ⇒ **прїидита** (J 1:39); **идѣта** ⇒ **идита** (Mt 14:13, Mk 11:2) oraz **идѣта** (Łk 22:10), **идита** (Mt 21:2); **рцѣта** ⇒ **рцита** (Mk 11:3) oraz **рцѣта** (Łk 22:11); klasa III/IV: **оуготоваита** ⇒ **оуготовайта** (Łk 22:12); **видѣта** ⇒ **видита** (J 1:39).

W EJ imperativus 2 os. du. jest tworzony (z wyjątkiem dwóch przykładów: **идѣта**, **рцѣта**) z wykorzystaniem nowego sufiksu **-и/-й-**, co w rezultacie prowadzi do unifikacji form bez rozróżnienia na klasy, podczas gdy w BO zachowuje on dawną scs. postać (odstępstwo stanowi pojedynczy przypadek **идита**). Czasowniki atematyczne **вѣдѣти**, **пасти**, **дати**, **имѣти** nie znalazły poświadczenia w poddanym analizie materiale.

Wśród zachowanych w starodrukach form dualu na uwagę zasługuje m.in. pojedynczy zapis, w którym na miejscu opisowej formy trybu rozkazującego, złożonej z partykuły **да** oraz oczekiwanej 3 os. du. czasownika czasu teraźniejszego/przyszłego ze scs. końcówką **ѣ-тѣ**, w BO zostaje użyta partykuła **да**, wprowadzicie w połączeniu z czasownikiem w 3 os. du., jednak też z wariantywną końcówką **ѣ-та**⁴⁰¹ (por. du. czasowników praesens, rozdz. 3, par. 2.1.1.). W EJ forma czasu teraźniejszego została zapisana nie ze scs. **-тѣ**, a z **-тѣѣ**: **да ѡверзетасѣ очи** ⇒ **да ѡверзетѣѣсѣ очи** (Mt 20:33). Zastąpienie w EJ końcówki **-тѣ** końcówką **-тѣѣ** jest związane – jak to miało miejsce w formach 1 os. du. **-ва** ⇒ **-вѣѣ** (por. wyżej) – z podziałem końcówek ze względu na rodzaj: **-тѣ** dla rodzaju męskiego, natomiast **-тѣѣ** dla rodzaju żeńskiego i nijakiego.

⁴⁰¹ Zjawisko zastępowania końcówki 3 os. du. **-тѣ** przez końcówkę **-та** znane jest najstarszym zabytkom scs. W *Kodeksie supraskim* (XI wiek) i *Księdze Sawy* (XI wiek) formy z **-тѣ** nie występują w ogóle, zob. Ремнева М. Л., 2004, s. 245; Елкина Н. М., 1960, s. 159. A. Meillet stwierdza, że końcówka **-тѣ** była używana przede wszystkim przez pierwszych tłumaczy scs. tekstów, natomiast zakończenie **-та** zostało wprowadzone przez kopistów przepisyujących *Kodeks zografski* (X–XI wiek) oraz *Kodeks Assemaniego* (XI wiek), zob. Мейѣ А., 2001, *Общеславянскій языкъ*, Москва, s. 261. Co więcej, w języku cs. formy 2 i 3 os. du. trybu oznajmującego zaczęły odznaczać się homonimicznością, zob. Изотов А. И., 2007, s. 62.

Kolejny warty odnotowania zapis imperativu pojawiający się w BO i EJ dotyczy słów Jezusa, wypowiedzianych pod adresem dwóch uczniów z użyciem czasownika **речета**: **И аще вама кто речеть что, речета, тако гдѣ ею требуетъ** (Mt 21:3). W przytoczonym przykładzie na miejscu oczekiwanej formy imperativu **рьцѣта** (2 du.) pojawia się czasownik w 2 os. du., jednak czasu teraźniejszego/przyszłego.

Te nieliczne użycia form dualu, niezajdujące już odzwierciedlenia w żywym języku ruskim, sprawiły, że zarówno w BO, jak i w EJ można odnaleźć liczne przykłady ich zamiany przez 2 os. pl., por. słowa anioła skierowane do Marii Magdaleny i Marii, które przyszły do grobu Jezusa: zamiast scs. **не боитася** występuje **не боитеса** ⇒ **не бойтеса** (Mt 28:5), zamiast scs. **прїидѣта** występuje **прїидѣте** ⇒ **прїидите** (Mt 28:6), zamiast scs. **видѣта** pojawia się **видите** (Mt 28:6), na miejscu scs. **рьцѣта** odnotowujemy **рьцѣте** ⇒ **рьците** (Mt 28:7); słowa Jezusa wypowiedziane do dwóch uczniów: na miejscu scs. **идѣта** pojawia się forma **идѣте** ⇒ **идите** (Łk 19:30).

Starodruki odnotowują również pojedynczy przypadek, w którym korektorzy EJ usuwają agramatyzm polegający na błędnym użyciu w BO liczby mnogiej na miejscu oczekiwanej liczby podwójnej. W słowach Jezusa skierowanych do Piotra i Jana nieprawidłowo podana w BO forma imperativu liczby mnogiej w EJ zostaje zastąpiona przez imperativus w 2 os. du.: **оуготовайте** ⇒ **оуготовайта** (Łk 22:8). W tym wypadku można mówić o rewizji tekstu, mającej na celu wprowadzenie poprawności gramatycznej.

БЫТИ

Czasownik atematyczny **быти**, tworzący imperativus nie przy pomocy charakterystycznego sufiksu, a od tematu futurum, jako jedyny w języku scs. posiadał wszystkie formy osobowe trybu rozkazującego⁴⁰²:

⁴⁰² Paradygmat odmiany scs. został podany według L. Moszyńskiego, zob. Moszyński L., 2006, s. 319. Przedstawia go również A. Vaillant, zob. Ваїан А., 1952, s. 254. Większość badaczy stwierdza jednak, że w języku scs. form 1 os. sg. 3 du. oraz

	SCS.	BO	EJ
1 sg.	БҪДѢМЬ	-----	-----
2/3 sg.	БҪДИ	БҪДИ/ДА БҪДЕТЬ	БҪДИ/ДА БҪДЕТЬ
1 du.	БҪДѢѢѢ	-----	-----
2 du.	БҪДѢТА	-----	-----
3 du.	БҪДѢТЕ	-----	-----
1 pl.	БҪДѢМЬ	-----	-----
2 pl.	БҪДѢТЕ	БҪДѢТЕ/БҪДѢТЕ	БҪДИТЕ
3 pl.	БҪАҪ	ДА БҪАҪТЬ	ДА БҪАҪТЬ

Czasownik **БҪТИ**, oprócz tego, że posiada tradycyjne formy 2–3 os. sg. (9 u.), por.: **БҪДИ ТАМО ДОНДЕЖЕ РЕКҪ ТИ** ⇒ **БҪДИ ТАМВ ДОНДЕЖЕ РЕКҪ ТИ** (Mt 2:13), **БҪДИ ВОЛА ТВОА** ⇒ **БҪДИ ВОЛА ТВОА** (Mt 26:42), **ІАКОЖЕ ВѢРОВАЛЪ БҪДИ ТЕВѢ** (Mt 8:13), **БҪДИ МНѢ ПО ГЉҪ ТВОЕМҪ** (Łk 1:38), **БҪДИ ТЕВѢ ІАКОЖЕ ХОЦЕШИ** (Mt 15:28), tworzy imperativus również opisowo, por.: **ДА БҪДЕТЬ ВОЛА ТВОА** (Mt 6:10, Łk 11:2), **ДА БҪДЕТЬ И ВНѢШНЕЕ ІМА ЧІСТО** (Mt 23:26)⁴⁰³. Częstotliwość użycia tych pierwszych w stosunku do peryfrastycznych jest trzy razy większa.

W starodrukach formy dualne czasownika **БҪТИ** nie zostały zarejestrowane. Ich miejsce zajęły formacje pluralne, por.: **ПО ВѢРѢ ВАЮ БҪДИ ВАМА** (Mt 9:29) – du. został zamieniony przez pl. (tu: w odniesieniu do dwóch ślepców).

Zarejestrowane w BO tradycyjne dla 2 os. pl. formy z sufiksem **-Ѣ** zostały zastąpione w EJ przez zapis z sufiksem **-и**, będący efektem wyrównania między koniugacjami (czasownikami klasy III/IV i I/II, por. imperativus 2 os. pl.), por.: **БҪДѢТЕ ГОТОВИ** ⇒ **БҪДИТЕ ГОТОВИ** (Mt 25:16), **НЕ БҪДѢТЕ** ⇒ **БҪДИТЕ ІАКОЖЕ ЛИЦЕМѢРИ** (Mt 6:16). BO rejestruje również

3 pl. dla czasownika **БҪТИ** nie było. Bardzo wczesnie zostały one zastąpione odpowiednimi formacjami praesentis z poprzedzającą je partykulą **ДА**, zob. Brajerski T., 1977, *Язык старо-церкiewно-словаński*, Lublin, s. 128.

⁴⁰³ Zapis **БҪАҪ** przedstawia relikty dawnej formy pie. conjunctionu, zob. Moszyński L., 2006, s. 319; Селищев А. М., 1952, с. 181.

dwa zapisy typu **БЪДЪТЕ** ⇒ **БЪДИТЕ** (Mt 6:16), **ПРЕБЪДЪТЕ** ⇒ **ПРЕБЪДИТЕ** (Mt 10:11), w których na miejscu oczekiwanego **-Ѣ-**, ewentualnie **-и-**, pojawiają się formy z jerem twardym **-Ъ-**. Takiego rodzaju zapisy mogą być efektem przeniknięcia do cs. tekstu elementów żywego języka. Jednakże w związku z tym, że starodruk odnotowuje tylko dwa takie przypadki, bardziej prawdopodobna wydaje się możliwość pomieszania nieposiadających wartości dźwiękowej liter, wcześniej oznaczających jery. W wyniku redukcji nieakcentowanej samogłoski śródgłosowej⁴⁰⁴ **и** przeszło w jer **ъ**, który został zapisany jako **Ъ** (**БЪДЪТЕ** ⇒ **БЪДИТЕ** ⇒ **БЪДЪТЕ** ⇒ **БЪДЪТЕ**).

Formy 3 os. pl. w BO i EJ konsekwentnie zostały zastąpione przez partykułę **да** w połączeniu z odpowiednią formą praesens czasownika, por.: **да БЪДЪТЪ ЧРЕСА ВАША ПРЕПОУЧЕНА** (Łk 12:35), **да БЪДЪТЪ СЪ НИМЪ** (Mk 3:14). W podobny sposób został utworzony imperativus czasowników tematycznych, które nie tworzyły tych form w sposób syntetyczny (1 os. sg. i 3 os. pl.), por.: 1 sg.: **да прозрю** (Mk 10:51), **да сътворю** ⇒ **да сотворю** (J 1:34), -- **ѠмщѸ** ⇒ **да ѠмщѸ** (Łk 18:5); 3 pl.: **да послѸшаю** ⇒ **да послѸшають** (Łk 16:29), **да не вхѸдѸтъ** (Łk 21:21), **да вѸгаюѸ въ горы** ⇒ **да вѸгають въ горы** (Łk 21:21), **да вѸжатъ** (Mt 24:17, Mk 13:14), **да прѸвѸе насытѸтсѸ** ⇒ **да прѸвѸе насытѸтсѸ** (Mk 7:27), **да видѸ и [...]** **прославѸ** ⇒ **да видѸтъ и [...]** **прославѸтъ** (Mt 5: 16).

Dodatkowo forma opisowa imperativu, używana przede wszystkim do tworzenia 1 os. sg. oraz 3 os. pl., została rozszerzona również na inne formy osobowe czasowników, które budowały tryb rozkazujący w tradycyjny sposób przy pomocy odpowiednich sufiksów, por.: 3 sg.: **да подасть** ⇒ **да подасть** (Łk 3:11), **да творить** (Łk 3:11), **да сѸтитсѸ има твоѸ** (Łk 11:2), **да гавитсѸ** (J 1:31), **да не погивнетъ** (J 6:12), **да прѸидетъ** (J 7:37), **да нѸчто дастъ** ⇒ **да нѸчто дастъ** (J 13:29), **да просвѸтитсѸ** (Mt 5:16), **да дастъ** (Mt 5:31), **да оумрет** ⇒ **да оумретъ** (Mt 15:4), **да не**

⁴⁰⁴Zob. Иванов В. В., 1983, с. 194, 358; Rieger J., 1989, *Z dziejów języka rosyjskiego*, Warszawa, s. 46–47.

разлучаетъ (Mk 10:9); 2 pl.: да вѣржете (J 6:29); 2 du. да ѿверзетася очи ⇒ да ѿверзетѣся очи (Mt 20:33), да оумлѣчитъ ⇒ да оумолчитъ (Mt 20:31).

3. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza systemu fleksyjnego rzeczowników wykazała, że wiele form fleksyjnych jest wynikiem procesów unifikacyjnych – wyrównań międzyparadygmatycznych oraz międko- i twar-dotematowych, a także różnego rodzaju przegrupowań. Większość typów deklinacyjnych uległo wpływowi bardziej ekspansywnych deklinacji (*ō/*jō, *ā/*jā oraz *i), a typ odmiany masc. na *i uległ praktycznie całkowitemu zanikowi (przeszedł do deklinacji *jō-tematowej). Asymilacja ta nie była jednak pełna, czego dowodem jest współistnienie pierwotnych oraz wtórnych końcówek w obu starodrukach oraz kształtowanie się nowych zasad wyznaczających ich repartycję.

Przeprowadzona w odmianie na *ā/*jā wewnątrzdeklinacyjna korekta miała przede wszystkim na celu usunięcie pojawiającej się homonimii, utrudniającej percepcję tekstu oraz prowadzącej do licznych nieporozumień i błędnych zapisów w tekście. Dyferencjacja homonimicznych form w EJ odbywała się przy użyciu podwójnych grafemów o : ω, ε : e oraz dodatkowo została wsparta zastosowaniem znaków akcentowych.

W związku z formalną zbieżnością wyrazów *ŭ-tematowych z rzeczownikami masc. z tematem na *ō oraz ich nieproduktywnością żadna z pięciu zarejestrowanych w starodrukach form nie zachowała pierwotnego, pełnego paradygmatu deklinacyjnego⁴⁰⁵. Procesy wyrównawcze pomiędzy dwoma typami odmian były na tyle silne, że ostatecznie w języku

⁴⁰⁵ Również w tekstach scs. nie ma ani jednej formacji, która by zachowała wszystkie formy odmiany *ŭ-tematowej, zob. Lehr-Splawiński T., Bartula Cz., 1976, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 46.

cs. obserwujemy zanik deklinacji **ũ*-tematowej. Pierwotną końcówkę zachowały wyłącznie formy inst. sg. Natomiast pozostałe formacje zostały wchłonięte przez odmianę na **õ*.

Z kolei niektóre zakończenia odmiany **ũ*-tematowej – ze względu na swoją wyrazistość – zostały przeniesione do typu **õ*-deklinacyjnego, czego efektem są formy dat. sg. z końcówką **-ови**, nom. pl. z **-ове** oraz gen. pl. z **-овъ**⁴⁰⁶.

Rzeczowniki fem. z dawnym tematem na **i* zachowały pierwotne końcówki, a zarejestrowane w badanych zabytkach zmiany noszą przede wszystkim charakter fonetyczno-ortograficzny i dotyczą denazalizacji samogłosek nosowych oraz wokalizacji mocnego jeru **ъ**. Voc. sg. i formy dualne nie znalazły poświadczenia w żadnym z analizowanych cs. tekstów. Odnośnie do masculinów – obok przekształceń fonetyczno-ortograficznych ich zakończenia odzwierciedlają proces unifikacji z typem deklinacyjnym na **õ*/**jõ*. Pierwotne końcówki zachowuje wyłącznie rzeczownik **пѣтъ**. Zakończenia rzeczowników z dawnym tematem na **i* konsekwentnie zostały zachowane jedynie w formach loc. sg., por.: **гѣи** ⇒ **гѣи** (Mk 9:24).

Rzeczowniki z dawnym tematem spółgłoskowym cechuje duża podatność na wyrównania międzyparadygmatyczne. Największą stabilność końcówek obserwuje się w rzeczownikach z tematem na **-nt*. Wszystkie pozostałe w mniejszym lub większym stopniu uległy wpływom bardziej produktywnych odmian – przede wszystkim z tematem na **õ* oraz na **i*, z zachowaniem przyrostka **-nt-*. Również formacje fem. **мати** i **дци** cechują stare końcówki, w przypadkach zależnych dodawane do przyrostka **-er-*.

Podobnie analiza paradygmatu koniugacyjnego zarejestrowanego w BO i EJ wykazała, że język cs. pomimo silnych powiązań z cyrylo-metodejską tradycją na przestrzeni dwóch stuleci ulegał ciągłym modyfikacjom. I pomimo że oba teksty należą do jednej, ruskiej redakcji

⁴⁰⁶Zob. rozdz. 3, par. 1.3.

piśmienniczej, ich systemy fleksyjne nie zawsze pozostają zbieżne. Zarejestrowane przekształcenia polegają przede wszystkim na unifikacji form, usuwaniu wariantywności oraz likwidacji homonimii. Wszystkie te zabiegi doprowadziły do uproszczenia systemu czasownikowego, które przejawiało się w:

- 1) wycofaniu form aorystu asygmaticznego i częściowo sygmaticznego I na rzecz aorystu sygmaticznego II;
- 2) likwidacji w EJ wariantywności fleksji występującej w BO (3 os. imperfectum);
- 3) ewolucji w formach dualnych: z jednej strony polegającej na wprowadzeniu różnicowania fleksyjnego ze względu na rodzaj czasownika, z drugiej – na zastępowaniu ich formami pluralnymi;
- 4) regularnej kontrakcji samogłosek w formach imperfectum, w wyniku której nastąpiło zrównanie z formami aorystu;
- 5) konsekwentnej unifikacji form rozkaznika 2 os. pl. czasowników I II oraz III klasy oraz usunięcia wariantywności, w szczególności charakterystycznej dla języka BO;
- 6) zaniku form futurum złożonego II.

Należy podkreślić, że zarejestrowana wariantywność form deklinacyjnych rzeczowników i fleksyjnych formacji czasownikowych w stosunku do scs. wzorca została podyktowana nie tylko zmianami o charakterze morfologicznym. Znaczącą rolę w procesie uproszczenia systemu imiennego i werbalnego odegrały też czynniki zewnętrzne, tzn. zmiany związane z fonetycznym rozwojem żywych języków ruskich, będące efektem ich ewolucji.

ZAKOŃCZENIE

Analiza cech fonetycznych oraz fleksji imiennej i werbalnej języka dwóch cs. zabytków ruskiej redakcji – *Ewangeliarza Jabłeczyńskiego* (1771) oraz *Biblii Ostrogskiej* (1581) – wykazała, że wprowadzone do nich zamiany mają bardzo różnorodny charakter. Zestawienie cech fonetycznych charakterystycznych dla każdego z tych tekstów prezentuje poniższa tabela:

Fonetyka	SCS.	BO (1581)	EJ (1771)
jery ъ, ь w śródgłosie	ѣ, ѥ	ѣ, ѥ/Ѧ, ѧ	Ѧ, ѧ
jery ъ, ь w wygłosie	ѣ, ѥ	ѣ, ѥ/Ѧ	ѣ, ѥ
*orT	рѦ	рѦ	рѦ
*olT	лѦ	лѦ	лѦ
*TorT	рѦ,	рѦ	рѦ
*TolT	лѦ	лѦ	лѦ
*TerT	рѣ	рѣ/рѧ	рѧ
*TelT	лѣ	лѣ/лѧ	лѣ/лѧ
*je, *ju w nagłosie	ѧѧ, ѧѦ	ѧ, ѧѦ/-ѧѣ	ѧ, ѧѦ/-ѧѣ
*TrT	рѣ, лѣ	рѣ, лѣ	ѧр, ѧл
*TlT	рѣ, лѣ/лѧ	рѣ/рѣ, лѣ	ѧр, ѧл
*Tr'T		ѧр, ѣл/ѧл	ѧр, ѧл
*Tl'T		ѧр	ѧр
		ѧрѣ, ѧлѣ	ѧрѣ, ѧлѣ

Fonetyka	SCS.	BO (1581)	EJ (1771)
*Tr̥T, *Tr̥bT *Tl̥T, *Tl̥bT	р̥ъ, р̥ь л̥ъ, л̥ь	р̥ъ/р̥о, р̥ь л̥о, л̥е	р̥о, р̥е л̥о, л̥е
*dj *zgj	жд жд	жа/ж жа	жа зж
*tj, *kt, *gt	шт	щ	щ
bl', pl' ml', vl'	пл, бл, мл, вл	пл, бл, мл, вл	пл, бл, мл, вл
połączenia ky, gy, xy	кы, гы, хы	кы, гы, хы ки, ги, хи	ки, ги, хи

Język obu tekstów niewątpliwie jest silnie powiązany ze scs. kano-
nem, czego przykładem jest chociażby: **щ** < *tj, *kt, *gt, nagłosowe *je,
metateza ze wzdłużeniem w grupach typu *TorT, nagłosowe połączenia
raT-, laT-⁴⁰⁷ niezależne od intonacji, l' epentheticum przy spółgłoskach
wargowych czy też zachowanie w EJ tradycyjnych scs. końcówek 3 os. sg.
i pl. czasowników praesens/futurum -т̥ъ. W związku z tym, że obok języka
cs. rozwijał się rodzimy język Słowian Wschodnich, do starodruków
przeniknęło wiele fonetycznych i morfologicznych zjawisk wschodniosło-
wiańskich, takich jak zanik samogłosek nosowych, kontrakcja samogłosek,
refleksja prsł. sonantów *T̥r̥T, *T̥l̥T, *T̥r̥' T, *T̥l̥' T w postaci **ор, ер, ол** czy
też użycie ruskiej końcówki inst. sg. rzeczowników męskich -о~~м~~ъ. Nie
znaczy to, że całkowicie wyparły one formy scs. Zarówno język BO, jak i EJ
rejestruje jednoczesne nagromadzenie różnorodnych, często przeciwstawnych
i wykluczających się zjawisk, por.: obok scs. nagłosowego *ju zaczę-
ło funkcjonować również jako cs. norma nagłosowe *u, prsł. połączenie
*dj > жд oraz ж, przy utrzymaniu w pisowni chociażby jerów wtórnych,
ich typowa dla języków ruskich wokalizacja w silnej pozycji i redukcja
w słabej. Analiza z pewnością poświadczyła modernizację cs. języka tek-

⁴⁰⁷ W BO oraz EJ w zależności od intonacji.

stów drukowanych w odniesieniu do klasycznego systemu języka scs. Podział materiału na paradygmaty deklinacyjne oraz koniugacje umożliwił dokładne prześledzenie procesów fleksyjnych oraz przyczyn ewolucji poszczególnych kategorii. Podczas gdy paradygmat form przymiotnikowych i zaimkowych pozostał praktycznie nienaruszony (zmiany noszą przede wszystkim charakter fonetyczno-ortograficzny typu: scs. **новѣкъмь** ⇒ BO, EJ **новѣмь** (Mt 27:60), scs. **црковнымь** ⇒ BO, EJ **црковнымь** (Mt 23:16), scs. **содомъстѣи** ⇒ **содомстѣй** (Mt 11:24), scs. **малкыи** ⇒ BO, EJ **малкѣй**, scs. **мынѣ** ⇒ **мынѣ** (J 9:15), scs. **тѣмь** ⇒ **тѣмь** (Mt 18:15) i dotyczą w przypadku przymiotników: kontrakcji samogłosek, dyspalatalizacji spółgłoski wygłosowej **м** oraz zamiany grup **кы, гы, хы** na **ки, ги, хи**, a w przypadku zaimków – zastąpienia form prostych formami złożonymi typu **тъ** ⇒ **той**), system fleksyjny rzeczowników i czasowników uległ rzeczywistej rekonpozycji, co w konsekwencji doprowadziło do zredukowania mnogości prsł. typów deklinacyjnych i koniugacyjnych. Wiele zjawisk zarejestrowanych w BO, takich jak wyrównania fleksji rzeczowników, unifikacja form liczby mnogiej czy też likwidacja homonimii, nie posiada jeszcze znamion stałych tendencji, a stanowi jedynie zapowiedź przyszłego uproszczenia systemu, który dokonał się w paradygmacie form EJ.

Porównanie cech fonetyczno-morfologicznych języka BO i EJ potwierdza odrębny charakter każdego z nich. Modernizacja języka scs. z pewnością została tu udokumentowana na różnych etapach jego ewolucji. Różnica między cerkiewszczyzną BO a EJ polega na większej konsekwencji zapisów odzwierciedlających scs. wzorzec w stosunku do tych zarejestrowanych w XVIII-wiecznym tekście Dobrej Nowiny. Język BO charakteryzuje większa wariantywność końcówek i odzwierciedlonych zjawisk fonetycznych względem języka EJ. Dodatkowo należy podkreślić, że w obu zabytkach dostrzegalna jest zdecydowana przewaga form kontynuujących model scs. Z kolei analiza morfologiczna wykazała stopniowe kształtowanie się ruskiego charakteru fleksji imiennej i werbalnej, tworząc w ten sposób specyficzne odmianki cerkiewszczyzny ruskiej redakcji.

Ostateczny kształt języka cs. zarejestrowanego w starodrukach jest również efektem zmian wprowadzanych podczas kolejnych rewizji ksiąg cerkiewnych oraz przemian, które dokonały się w piśmiennictwie w wyniku tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego (m.in. semantycznej dyferencjacji *ѡроудъ : ѡѣроудъ*, ponowne zapisy spółgłoski płynnej z jerm w postaci *рѣ, лѣ, рѣ*, refleksacja *жд < *dj*). Narzuciły one cs. tekstom religijnym greycyzację i archaizację języka. Jednak zawsze i o wszystkim decydował człowiek (redaktor, korektor, komisja) oraz jego poziom wykształcenia i redakcyjnego przygotowania.

Zestawienie języka dwóch cs. tekstów Dobrej Nowiny powstałych na przestrzeni 200 lat dało również odpowiedź na pytanie o relacje pomiędzy poszczególnymi rodzajami ewangeliarzy. Okazało się, że tekst Dobrej Nowiny, zawarty w pełnym wydaniu Biblii, różni się od tetra liturgicznego nie tylko pod względem układu treści, ale również zarejestrowanych w nich form fonetycznych i gramatycznych.

Reasumując, można stwierdzić, że język cs. ruskiej redakcji drukowanych tekstów Dobrej Nowiny od momentu powstania przeszedł powolną i długą drogę w postaci różnego rodzaju przekształceń podyktowanych wpływem czynników wewnątrz- i zewnątrzsystemowych. Najprawdopodobniej proces ten nie został jeszcze zakończony. Cerkiewszczyzna nie jest językiem martwym, więc pewne zjawiska współczesnego języka rosyjskiego nadal mogą wywierać na nią wpływ i kształtować jej normę. Jednak aby się o tym przekonać, do badań filologicznych nad współczesnym językiem cs. należy włączyć również tekst *Biblii Elżbietańskiej* (1751) oraz jej obecne wznowienia, tzw. przedruki.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

Ці́enne Єв́ліє, Стаа́ Кі́евопечерскаа́ Лавра́ 1771.

Бібліа сирѣ́ книги ветхаго и новаго заветѣа, по языку словенскѣ, Острогъ 1581.

SŁOWNIKI I ENCYKLOPEDIAE

Achtemeier P.J., 2004, *Encyklopedia Biblijna*, Warszawa.

Birkenmajer A., 1971, *Encyklopedia wiedzy o książce*, Warszawa.

Ewangeliczny Przekład Interlinearny Biblii, [online] <http://biblia.oblubienica.eu> [12.12.2013].

Popowski R., książdz, 2006, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa.

Popowski R., książdz, Wojciechowski M., 1994, *Grecko-polski Nowy Testament wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa.

Wielki słownik ortograficzno-fleksyjny, pod red. J. Podrackiego, Warszawa 2001.

Znosko A., 1996, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok.

Дьяченко Г., протоиерей, 2001, *Полный церковно-славянский словарь русского языка*, Москва.

Срезневский И. И., 1958, *Материалы для словаря древнерусского языка*, Москва.

Фасмер М., 1986, *Этимологический словарь русского языка: в 4 томах*, Москва.

Цейтлин Р. М., 1994, *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва.

Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанский Т. В., 1975, *Краткий этимологический словарь русского языка*, Москва.

LITERATURA

Алексеев, А. А., 1990, *Место Острожской Библии в истории славянского текста Священного Писания*, [в:] *Острожская Библия. Сборник статей*, Москва, с. 48–73.

Алексеев А. А., 1999, *Текстология славянской Библии*, Санкт-Петербург.

Андреевский И. Е., Арсеньев К. К., Петрушевский Ф. Ф., 1890–1907, *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона в 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами*, Санкт-Петербург, [online] <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html> [29.02.2010].

Благовещенский М. Д., 1899 (2008), *Книга Плач: опыт исследования исагогико-экзегетического* [магистерская диссертация], Киев (Москва), [online] http://karatuz.prihod.ru/tolkovanie_biblii/view/id/26870 [15.10.2013].

Бобрин М. А., 1990, *Представления о правильности текста и языка в истории книжной sprawy в России (от XI до XVIII в.)*, «Вопросы Языкознания», № 4, Москва, с. 61–85.

Борковский В. И., Кузнецов П. С., 2006, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.

Букатевич Н. И., Савицкая С. А., Усачева Л. Я., 1974, *Историческая грамматика русского языка*, Киев.

Булич С., 1893, *Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке*, ч. 1, Записки историко-филологического факультета императорского С.-Петербургского университета, ч. 32, Санкт-Петербург.

Вайан А., 1952, *Руководство по старославянскому языку*, Москва.

Виноградов В. В., 1982, *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков*, Москва.

Войлова К. А., 2003, *Старославянский язык*, Москва.

Воробьева А. Г., 2008, *Учебник церковнославянского языка*, Москва.

Воскресенский Г. А., 1903, *К вопросу о новом пересмотре славянского перевода Библии*, «Богословский Вестник», т. 1, № 2, с. 226–246.

Галинская Е. Я., 2009, *Историческая фонетика русского языка*, Москва.

Гальченко М. Г., 2000а, *Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности (Графико-орфографические признаки второго южнославянского влияния и хронология их появления в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV в.)*, [в:] *Церковь в истории*

- России. Сборник статей, вып. 4, ред. Е. В. Белякова, с. 67–127.
- Гальченко М. Г., 2000b, *О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв.*, [в:] *Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Сборник статей*, Москва, с. 123–152.
- Гаманович А., иеромонах, 1991, *Грамматика церковно-славянского языка*, Москва.
- Ганка В., 1853, *Святое Евангелие по Остромирову списку*, Прага, с. 10, [online] <http://arhivarij.narod.ru/Evangelium.pdf> [18.04.2010].
- Говорова А. А., Куприянова Т. Г., 2001, *История книги. Учебник для вузов*, [online] <http://www.hi-edu.ru/e-books/HB/cont.htm> [12.09.2010].
- Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., 1981, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
- Гусев А. В., 2011, *Замечания по поводу взаимосвязи между исправлением книг при патриархе Иосифе и грамматическими сочинениями 1640-х гг. (на примере Похвал Утрени Великой субботы)*, «Вестник Екатеринбургской Духовной Семинарии», вып. 2/2011, Екатеринбург, с. 185–205.
- Евсеев И. Е., 1914, *Геннадиевская Библия 1499 г.*, Москва.
- Евсеев И. Е., 1916, *Очерки по истории славянского перевода Библии*, [online] http://bibliapologet.by.ru/statii/Slav_b.htm [28.03.2011].
- Елкина Н. М., 1960, *Старославянский язык*, Москва.
- Елеонский Ф. Г., 1902, *По поводу 150-летия Елизаветинской Библии. О новом пересмотре славянского перевода Библии*, Санкт-Петербург.
- Елеонский Ф. Г., 1902 (2006), *Примеры сделанных елизаветинскими справщиками исправлений текста первопечатной славянской Библии, не служащих к его усовершеншению*, Москва.
- Железнякович С., протоиерей, 2006, *История Яблочинского монастыря*, т. 1–3, Warszawa.
- Живов В. М., 1987, *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота «Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.»)*, «Вопросы Языкознания», № 1, с. 46–65.
- Жуковская Л. П., 1987, *Грецизация и архаизация древнерусского письма 2-й пол. XV – 1-ой пол. XVI в. (об ошибочности понятия «второе южнославянское влияние»)*, [в:] *Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому*, ред. Л. П. Жуковская, Москва, с. 144–176.
- Запольская Н. Н., 2000, *Книжная справа XVII века: проблема культурно-языкового реплицирования*, „Studia Russica”, т. 18, Budapest, с. 305–314.

- Иванов В. В., 1983, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
- Иванова Т. А., 2005, *Старославянский язык*, Санкт-Петербург.
- Изотов А. И., 2007, *Старославянский и церковнославянский языки. Грамматика, упражнения, тексты*, Москва.
- Ильченко О. С., 2010, *К вопросу о вариативности В=Р и В=И в памятниках письменности XI–XIV веков*, [в:] *Вопросы языка и литературы в современных исследованиях: Материалы Международной научно-практической конференции «Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. XI Кирилло-Мефодиевские чтения»*, Москва–Ярославль, с. 204–209.
- Исаченко Т. А., 2002, *Новый Завет «Перевода и стяжания» иеромонаха Чудова монастыря Епифания (Славинецкого) после трети XVII в.*, «Вопросы Языкознания», № 4, Москва, с. 73–92.
- Исаченко Т. А., 2009, *Московская книжность XVI–XVII вв.: переводческая школа митрополитского и патриаршего скриптория*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва.
- Камчатнов А. М., 1996, *Об усовершенствовании церковнославянского перевода Св. Писания*, [в:] *Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского института. Материалы 1992–1996*, Москва, с. 129–132.
- Камчатнов А. М., 1998, *История и герменевтика славянской Библии*, Москва.
- Камчатнов А. М., Николина Н. А., 1999, *Введение в языкознание*, Москва.
- Классовский В. И., 1857, *Краткая грамматика славяно-церковного языка периода печатных (в России) книг*, Санкт-Петербург.
- Комягина Л. П., 2002, *Об изменениях в церковнославянском языке во время реформы XVII в.*, [в:] *Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы VI научной конференции*, Москва, с. 311–315.
- Кравецкий А. Г., Плетнева А. А., 2001, *История церковнославянского языка в России (конец XIX–XX в.)*, Москва.
- Кузнецов П. С., 1953, *Историческая грамматика русского языка. Морфология*, Москва.
- Кутузов Б., 2007, *Тайная миссия патриарха Никона*, Москва.
- Лихачев Д. С., 1975, *Задачи изучения связи рукописной книги и печатной*, [в:] *Рукописная и печатная книга*, Москва.
- Логачев К. И., 1976, *О языке и тексте оригиналов древнейших славянских переводов*, «Вопросы Языкознания», № 2, с. 94–99.
- Логачев К. И., 1988, *Кирилло-мефодиевские переводы у южных и восточных славян*, Ленинград.

- Людоговский Ф. Б., 2005, *Славянская Библия эпохи книгопечатания: проблема стабильности текста и языка*, [в:] *Церковнославянский язык. История, наследование, преподавание. Материалы I Международной Научной конференции (28–30 сентября 2004 г.)*, Москва, с. 130–135.
- Людоговский Ф. Б., 2006, *Функционирование и эволюция служебного и четьего вариантов церковнославянского Евангелия в эпоху книгопечатания: постановка проблемы*, [в:] *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2004–2005*, Москва, с. 400–418.
- Мейе А., 2001, *Общеславянский язык*, Москва.
- Миронова Т. Л., 2008, *Церковнославянский язык*, Москва.
- Немировский Е. Л., 1985, *Иллюминированный экземпляр Острожской Библии 1581 г. с рукописными дополнениями*, «Труды Отдела древнерусской литературы», т. 38, Ленинград, с. 439–450.
- Панин Л. Г., 1995, *История церковнославянского языка и лингвистическая текстология*, Новосибирск.
- Плетнева А. А., Кравецкий А. Г., 2001, *Церковнославянский язык*, Москва.
По поводу 150-летия Елизаветинской Библии. О новом пересмотре славянского перевода Библии проф. Г. Елеонского, Санкт-Петербург 1902.
- Ремнева М. Л., 2004, *Старославянский язык*, Москва.
- Ромодановская В. А., 2001а, *Геннадиевская Библия: борьба с жидовствующими или католическая экспансия? О целях создания полного библейского кодекса*, [в:] *Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии*, Москва, с. 50–52.
- Ромодановская, В. А., 2001б, *О целях создания Геннадиевской библии как первого полного русского библейского кодекса*, [в:] *Книжные центры древней Руси. Северорусские монастыри. Сборник статей*, Санкт-Петербург, с. 278–305.
- Селищев А. М., 1952, *Старославянский язык*, ч. 2, Москва.
- Соболевский А. И., 1980, *История русского литературного языка*, Ленинград.
- Соболевский А. И., 2005, *Лекции по истории русского языка*, Москва.
- Сольский С. М., 2006, *Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени*, Москва.
- Титов Ф. И., 1916, *Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк 1606–1616–1916 гг.*, т. 2, Киев.
- Тихомиров Б. А., 2007, *Метаморфозы славянской Библии*, «Вода живая», № 10, с. 59–63.
- Трубецкой Н. С., 2012, *Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока*, Москва.

- Успенский Б. А., 1994, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)*, Москва.
- Успенский Б. А., 2002, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Москва.
- Филарет (Гумилевский), архиепископ, 1859, *Обзор русской духовной литературы. 862–1720*, Харьков.
- Хабургаев Г. А., 1974, *Старославянский язык*, Москва.
- Хан Чжи Хен, 2010, *Острожская Библия 1581 г.: направления книжной sprawy новозаветных книг*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва, [online] http://www.philol.msu.ru/~ref/avtoreferat2010/xan_gi_xen.pdf [23.08.2011].
- Хлебников Б. Е., 2007, *Церковнославянский язык как полнота выражения смысла Священного Писания: оттенки имперфекта*, Русский книжник, Санкт-Петербург, с. 111–116.
- Цуркан Р., священник, 2001, *Славянский перевод Библии. Происхождение, история текста и важнейшие издания*, Санкт-Петербург.
- Чистович И. А., 1860 (2006), *Исправление текста славянской Библии перед изданием 1751 года*, Москва.
- Чистович И. А., 1899, *История перевода Библии на русский язык*, Санкт-Петербург.
- Щепкин В. Н., 1999, *Русская палеография*, Москва.
- Эдель К., Как появилась Библия, [online] <http://www.bible-center.ru/book/appearance/005/001> [17.04.2011].
- Эрастов А., иеромонах, 2007, *Грамматика церковнославянского языка. Конспект. Упражнения. Словарь*, Санкт-Петербург.
- Юнгероу П. А., 1910, *Ведение в Ветхий завет. Книга 1*, [online] <http://www.e-reading.org.ua/bookbyauthor.php?author=19115> [28.04.2011].
- Bartula Cz., 1981, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym*, Warszawa.
- Bilington J. H., 2008, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków.
- Birnbaum H., 1981, *Essays in early Slavic civilization*, Munich.
- Bolek A., 1993, *Ogólna charakterystyka druków moskiewskich XVI–XVII wieku, [w:] Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji. Kraków 7–10 XI 1991*, Kraków, s. 201–210.
- Brajerski T., 1977, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin.
- Citko L., 2006, „Kronika Wychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok.

- Citko L., 2010, *Piśmiennictwo ławry Supraskiej: na styku tradycji Wschodu i Zachodu*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. 2: *Historia, kultura, język*, pod red. Z. Abramowicz i J. Ławskiego, Białystok, s. 65–74.
- Dalewska-Greń H., 2002, *Języki słowiańskie*, Warszawa.
- Dąbek-Wirgowa T., 1980, *Historia literatury bułgarskiej. Zarys*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Friedelówna T., 1974, *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Friedelówna T., Łapicz Cz., 1997, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Toruń.
- Hegedűs I., 2005, *Корректурные экземпляры московских богослужебных книг: орфография*, „*Studia Russica*”, t. 22, Budapest, s. 29–54.
- Heller M., 2005, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa.
- Iwaniec E., 1977, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*, Warszawa.
- Jakóbiec M., 1976, *Historia literatury rosyjskiej*, Warszawa.
- Jaroszewicz-Pieresałwcew Z., 2004, *Drukarstwo cyrylickie w Rzeczypospolitej*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 9–32.
- Karzarnowicz J., 2004, *Cerkiewnosłowiański rękopiśmienny Apostoł z Biblioteki Śląskiej (syg. R 182 III). Analiza fonetyczno-gramatyczna*, „*Slavia Orientalis*”, t. 53, nr 1, Gdańsk, s. 81–92.
- Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W., 1960, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 6: *Małopolska – ziemie ruskie*, Wrocław–Kraków, s. 141.
- Kempa T., 2002, *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 55–79.
- Kempa T., 2004, *Drukarnia Ostrogska*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 108–111.
- Kempa T., 2006, *Akademia i Drukarnia Ostrogska*, Ostróg.
- Kondratiuk M., 2010, *Wpływ języka greckiego na konstrukcje składniowe XVII-wiecznego Ewangeliarza. Konstrukcja podwójnego przeczenia*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. 2: *Historia, kultura, język*, pod red. Z. Abramowicz i J. Ławskiego, Białystok, s. 289–300.
- Kunińska J., 1991, *Wschodniosłowiańskie cechy fonetyczne w XI-wiecznych zabytkach rusko-cerkiewnych*, „*Prace Językoznawcze*”, t. 40, nr 4, s. 487–494.
- Kurianowicz M., 2012a, *Początki drukowanej Biblii słowiańskiej na terenie Rusi Moskiewskiej*, „*Acta Polono-Ruthenica*”, t. 17, Olsztyn, s. 27–35.

- Kurianowicz M., 2012b, *Ewangeliarz 1771 r. jako zabytek pld.-wsch. Polski. Analiza tekstologiczna – inwersja*, „Prace Językoznawcze”, t. 14, s. 167–176.
- Kurianowicz M., 2013, *Ewangeliarz w tradycji cerkiewnosłowiańskiej*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 13, Białystok, s. 71–78.
- Lehr-Spławiński T., Bartula Cz., 1976, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Mironowicz A., 2004, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 52–68.
- Moszyński L., 1978, *Staro-cerkiewno-słowiańskie l' epenetetyczne*, „Slavia Orientalis”, t. 27, nr. 2, s. 159–164.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Naumow A., 1993, *Teologiczny aspekt druku (na materiale najstarszych wydań cerkiewnosłowiańskich)*, [w:] *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji. Kraków 7–10 XI 1991*, Kraków, s. 79–91.
- Naumow A., 2002, *Domus Divisa: studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Olsmed H. M., 1987, *A learned Greek Monk in Muscovite exile: Maksim Grek and the Old Testament Prophets*, *Modern Greek Studies*, vol. 3, s. 1–74.
- Ostapczuk J., 2010a, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa.
- Perczyńska B., 1987, *Fleksja imienna w Pateryku Synajskim na tle innych zabytków ruskich XI wieku i kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Lublin.
- Perczyńska B., 2007, *Język najstarszych ruskich zabytków hagiograficznych. Fonetyka. Fleksja imienna i werbalna*, Lublin.
- Pietkiewicz R., 2002, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, praca doktorska, Wrocław.
- Riasanonsky N. V., Stienberg M. D., 2009, *Historia Rosji*, Kraków.
- Rieger J., 1989, *Z dziejów języka rosyjskiego*, Warszawa.
- Rutkowski K., 2009, „Bukwar” Wasilija Burcowa jako zabytek piśmiennictwa Rusi Moskiewskiej, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 9, s. 183–193.
- Stieber Z., 1969, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia*, Warszawa.
- Stieber Z., 1980, *Procesy pozycyjnego twardnienia spółgłosek palatalnych w historii języka rosyjskiego*, „Rocznik Sławistyczny”, t. 40, cz. I, s. 3–17.
- Strach S., ks. prot., 1994, *Krótką gramatyka języka cerkiewnosłowiańskiego*, Białystok.

-
- Szulc A., 2000, *leksykalne i słowotwórcze zróżnicowanie cerkiewnosłowiańskich psalterzy redakcji ruskiej z XI–XIX wieku*, cz. I: *Zróżnicowanie leksykalne*, Toruń.
- Szulc A., 2006, *Psalterz warszawskiego zbioru Boz. 86 wobec cerkiewnosłowiańskiej tradycji rękopiśmiennej. Leksyka i morfologia*, Toruń.
- Szwejkowska H., 1987, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław–Warszawa.
- Taube M., Olmsted L. M., 1987, “*Povest’o Esfri*”: *The Ostroh Bible and Maksim Grek’s Translation of the Book of Esther*, *Harvard Ukrainian studies*, vol. 11, No 1/2, s. 100–117.
- Topolska M. B., 2004, *Mecenasi i drukarze ruscy na pograniczu kulturowym w XVI–XVIII w.*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok, s. 33–51.
- Żaguń A. E., 2001, *Warszawskie „Pandekty Antiocha” na tle cerkiewnosłowiańskiej tradycji piśmienniczej. Różnice leksykalne i słowotwórcze*, Toruń.

WYKAZ SKRÓTÓW

Teksty źródłowe

- BO Biblia Ostrogska 1581 roku
EJ Ewangeliarz Jabłeczyński 1771 roku

Sigla biblijne

- Hb. Księga Hioba
J. Ewangelia według św. Jana
Jak. List św. Jakuba
Łk. Ewangelia według św. Łukasza
Mk. Ewangelia według św. Marka
Mt. Ewangelia według św. Mateusza

Starożytne przekłady Biblii

- LXX Septuaginta (grecki przekład Starego Testamentu)

Języki

- cs. cerkiewnosłowiański
gr. grecki
hebr. hebrajski
łac. łaciński
pie. praindoeuropejski
pol. polski
prśł. prasłowiański
ros. rosyjski
scs. staro-cerkiewno-słowiański
ukr. ukraiński

Terminy gramatyczne

acc.	accusativus (biernik)
dat.	dativus (celownik)
du.	dualis (liczba podwójna)
fem.	femininum (rodzaj żeński)
gen.	genetivus (dopełniacz)
h.	hasło
inf.	infinitivus (bezokolicznik)
inst.	instrumentalis (narzędnik)
loc.	locativus (miejscownik)
masc.	masculinum (rodzaj męski)
neutr.	neutrum (rodzaj nijaki)
nom.	nominativus (mianownik)
os.	osoba
pl.	pluralis (liczba mnoga)
rodz.	rodzaj
sg.	singularis (liczba pojedyncza)
u.	użycie
voc.	vocativus (wołacz)

Inne

par.	paragraf
rozdz.	rozdział
u.	użycie
vs.	versus (wobec)

РЕЗЮМЕ

Церковно-славянский язык русской редакции печатных переводов Благой Вести. Фонетика, именная и глагольная флексии

Цель работы – многоплановый языковой анализ двух церковнославянских первопечатных книг: *Острогской Библии* (ОБ) (1581) и *Яблочинского Евангелия* (ЯЕ) (1771), относящихся к одной русской редакции церковнославянского языка.

ЯЕ является собственностью православного Ставропигиального Свято-Онуфриевского Яблочинского монастыря (Люблинское воеводство, Польша). Этот памятник был напечатан в типографии Киево-Печерской лавры в марте 1771 года. ОБ является первым печатным переводом Священного Писания, который на много столетий определил судьбу церковнославянского языка русской редакции, оказав огромное влияние на последующие издания славянской Библии. Цель сопоставления этих двух текстов – показать различия, произошедшие в церковнославянском языке с момента возникновения первого печатного перевода вплоть до XVIII века, а также определить писательские нормы, принятые и господствующие в печатных евангельских текстах, представляющие собой церковнославянский язык русского извода.

Данная работа состоит из введения, трех глав и заключения.

ГЛАВА 1 разделена на два подраздела. Первый посвящен подробной характеристике источников, а второй – истории возникновения печатной

славянской Библии. В данной главе предпринимается попытка систематизировать знания о печатных изданиях Святого Евангелия в славянских странах.

ГЛАВА 2. ФОНЕТИКА. В этой части работы показаны фонетические явления, признанные в научном мире и характерные для церковнославянских текстов, которые нашли свое отражение в церковнославянских первопечатных книгах русской редакции. Здесь также подробно описывается связь первопечатных книг с русским языком. Цель анализа – определение писательских норм, принятых и господствующих в печатных евангельских текстах, которые составляют церковнославянский язык русского извода.

ГЛАВА 3. ФЛЕКСИЯ. Морфологический анализ касается флексии имени существительного, имени прилагательного, местоимения и глагола. В связи с тем, что собранный материал из источников не подтвердил больших расхождений в парадигме склонений прилагательных и местоимений (изменения носят в основном фонетико-графический характер), подробно была рассмотрена флексия существительного и глагола.

Проведенный языковой анализ показал, что изменения, которые были внесены в печатные евангельские тексты, имеют очень разнородный характер. Они обнаруживаются как в области фонетики, так и в морфологии (во флексии). Несомненно, фонетика двух текстов сильно связана с церковнославянским канонем, примером этого являются $\text{ц} < *tj, *kt, *gt$, начальное $*je$, метатеза с одновременным продлением гласного в сочетаниях типа $*TorT$, начальные сочетания $raT-$, $laT-$ независимо от интонации или l' *epentheticum* при произнесении губных согласных звуков. В связи с тем, что параллельно с церковнославянским языком развивался родной язык восточных славян, в тексты проникло много восточнославянских фонетических явлений. Но это не значит, что они полностью вытеснили явления, происходящие в церковнославянском языке. Как в ОБ, так и в ЯЕ отмечается одновременно скопление разнородных, часто противоположных явлений, ср.: наряду со старославянским начальным $*ju$ стало функционировать как церковнославянская норма начальное $*u$, в соответствии с общеславян-

ским **dj* пишутся старославянские сочетания **жд** и восточнославянские **ж**, сохранение на письме вторичных еров и их типичная для русских языков вокализация в сильной позиции и редукция – в слабой. Различие между церковнославянским языком ОБ и ЯЕ состоит в большей последовательности производимых записей, что может свидетельствовать о скрупулезной работе редакторов XVIII века.

Также анализ на уровне флективной системы подтверждает «модернизацию» языка печатных текстов. В то время, когда парадигма имен прилагательных и местоимений осталась практически без изменений (изменения носят в основном фонетико-графический характер и касаются в случае имен прилагательных – редукции гласных звуков, а в случае местоимений – замены простых форм сложными), окончания имен существительных и глаголов претерпели настоящую революцию, что в результате привело к упрощению системы склонений имен существительных и системы спряжения глаголов. Много явлений, зафиксированных в ОБ, таких, например, как выравнивание типов склонения имен существительных, унификация форм множественного числа или ликвидация омонимии, не имеют еще признаков постоянных тенденций, а служат только показателем предстоящего упрощения системы, которая произошла в парадигме форм в ЯЕ.

Сравнение фонетико-морфологических особенностей языка ОБ и ЯЕ подтверждает то, что они являются совершенно самостоятельными памятниками. С уверенностью можно принять, что «модернизация» старославянского языка на разных этапах его эволюции подтверждена многочисленными примерами из анализируемых текстов.

Сопоставление двух старославянских текстов дало одновременно ответ на вопрос о связях между разными типами Евангелий. Оказалось, что богослужбное (ЯЕ) отличается от полного издания Библии (ОБ) не только содержанием, но и использованием фонетико-морфологических средств.

Резюмируя, можно констатировать, что церковнославянский язык русского извода с момента своего возникновения прошел медленный, но

длинный путь разнохарактерных преобразований, изменений и модификаций. Вероятно, этот процесс еще не закончен. Церковнославянский язык это не мертвый язык, так как многие процессы русского языка по-прежнему могут оказывать на него воздействие и формировать его норму.

SUMMARY

Ruthenian recension of Church Slavonic Language in the printed translations of the Good News. Phonetics, nominal and verb inflection

The aim of the work is to carry out a multidimensional linguistic analysis of two Church Slavonic old prints: *the Ostrog Bible* of 1581 (OB) and *the Jabłeczna Gospel Book* of 1771 (EJ), both being part of the Ruthenian recension.

The EJ is property of the St. Onuphrius Stauropegial Orthodox Monastery in Jabłeczna (Lubelskie Voivodeship, Poland). The relic was produced at the printery of the Kiev-Pechersk Lavra in March 1771. The OB, in turn, is the first printed Slavonic translation of the Holy Scriptures, which determined the lot of the Ruthenian recension Church Slavonic language for many centuries, influencing the form of subsequent editions of the Slavonic Bible. The aim of the juxtaposition of the two texts is to show the differences which occurred in the Church Slavonic language between the first printed translation and the 18th century, and to determine the writing norms adopted and applied in printed Gospel texts being part of the Ruthenian language used by the Church.

The work comprises an introduction, three chapters and the final results.

CHAPTER 1. It is composed of two subchapters. The first of them is devoted to detailed description of the source texts, and the second one, to the history of production of the printed Slavonic Bible. The chapter is a kind of attempt to systematize the knowledge on the production of the printed edition of the Holy Scriptures in Slavonic countries.

CHAPTER 2. PHONETICS. This part of the work discusses the relation between the Ruthenian recension Church Slavonic old prints and the phonetic phenomena regarded by researchers as representative for Old Church Slavonic texts. The connections between the old prints and the Russian language were described in greatest detail. The aim of the analysis was to determine the writing norms adopted and applied in printed Gospel texts being part of the Ruthenian Church language.

CHAPTER 3. INFLECTION. The morphological analysis was focused on noun, adjective, pronoun and verb inflection. Since the excerpted material did not confirm any significant discrepancies in the adjective and pronoun declination paradigm (the changes mostly refer to phonetics and orthography), the discussion only concentrates on the inflection of nouns and verbs.

The conducted linguistic analysis proved that the changes introduced to the printed Gospel texts were very varied. They are manifested both in phonetics and in inflection. The phonetics of both texts is undoubtedly strongly connected with the Old Church Slavonic canon, which is exemplified by $\Psi < *tj, *kt, *gt$, initial position $*je$, metathesis with lengthening in $*TorT$ type groups, initial position combinations such as $raT-$, $laT-$ irrespective of intonation, or l' *epentheticum* at labial consonants. Since a native language of the Eastern Slavs was developing along with the Church Slavonic language, many East Slavonic phonetic phenomena spread to the texts. It does not mean, however, that they completely replaced the qualities of the Old Church Slavonic language. Both the OB and the EJ represent simultaneous accumulation of various, often contradictory phenomena, e.g. initial position $*u$ began to function as the Church Slavonic norm apart from the initial position $*ju$, or the Proto-Slavic $*dj > \mathfrak{J}\Delta$ and \mathfrak{J} combination, with the retention of e.g. secondary yers, their strong position vocalization and weak position reduction, typical for the Ruthenian languages. The difference between the languages of the OB and the EJ involves a greater consistency in spelling, which may prove the meticulous work of 18th-century editors.

The analysis of inflection also confirms the modernization of the language of printed texts. While the paradigm of adjective and pronoun forms remained practically intact (the changes are predominantly in phonetics and orthography:

in the case of adjectives, they concern consonant contraction and in the case of pronouns, replacement of simple forms with complex ones), there was a real revolution in noun and verb inflection, which resulted in simplification of declination and the verbal systems. Many phenomena found in the OB, such as equalization of noun inflection, unification of plural forms or elimination of homonymy, were not yet constant but were only signals of the future simplification of the system, already noticeable in the paradigm of forms of the EJ.

The comparison of phonetic-morphological properties of the language in the OB and the EJ confirms a distinct character of each of them. The modernization of the Church Slavonic language was clearly documented in the analyzed texts at various stages of its evolution.

Juxtaposing the two texts provided an answer to the question of relations between the particular kinds of Gospel Books. It proved that the complete edition of the Bible differs from the Evangeliary not only in the organization of the content but also on the phonetic morphological level.

To sum up, it may be concluded that the Ruthenian recension Church Slavonic language has been undergoing a slow and long course of various transformations, changes and modifications. Probably this process has not been finished yet. The Church language is not a dead language, so certain processes of the Russian language may still affect it and shape its norm.

А

абе 154
 авраама 164
 авраамль 78
 аггла 96
 аггль 95
 агнецъ 82
 агнецъ 82
 агницы 111
 агньца 111
 азор 61
 азоръ 61
 азъ 105, 106
 алчюца 63
 алчюцыа 63, 82
 алчюцаа 63, 82
 аможе 134
 аможе 134
 ангелъ 49
 апракосъ 13
 архерее 107
 архерее 107
 архерей 111
 архерей 108
 архерей 104

архерей 109, 110
 архерей 109, 110
 архереови 103
 архереомъ 110, 132
 архереомъ 103
 архереомъ 110
 архерею 132
 архерею 103
 архереш 111
 аще 76, 134, 155, 156, 193
 аще 133

Б

ба 96
 бви 94
 бдите 190
 без 172
 без 159, 187
 безъ 61
 бервно 70
 бес 61
 беседоваста 178
 бесныа 184
 бга 161
 бга 96
 бгови 94
 бгомъ 98
 бгъ 95
 бже 134, 154
 бжи 134, 164
 бжимъ 164
 бити 154
 благи 87
 благий 87
 благословенъ 79
 блаженъ 64
 бавена 78
 бавенаго 78
 бавенъ 78
 бави 78, 163
 бавивъ 163
 бавлаше 159
 бавлаше 78
 бавимъ 99
 бавоѣствують 140,
 141
 бавоѣствують 141
 бавтъ 161
 бавцащася 74
 бавцащеся 74
 блюде 78
 блюдита 192

БЛЮДИТЕСА 188
БЛЮДѢТА 192
БЛЮДѢТЕСА 78, 188
БОГАТЫХЪ 135
БОГЪ 113
БОГЪ 49, 187
БОИСА 186
БОИТАСА 193
БОЙСА 161, 186
БОЙТЕСА 189, 190, 193
БОИТЕСА 189, 190, 193
БОЛИ 164
БОЛНА 60
БОЛША 61
БОЛЬША 61
БОЛѢЗНЕМЪ 119
БОЛАЦА 82, 96
БОЛАЦАГО 96
БОЛАЦЫА 82
БОАХЪ 172
БРАКЪ 159
БРАТА 89, 96, 169
БРАТИА 89
БРАТОМЪ 99
БРАТЪ 94
БРАТА 89
БРЕГЪ 64
БРЕЗѢ 64
БРЪБНО 70
БЪДЕШИ 136, 156
БЪДЕТА 143, 144
БЪДЕТЕ 140, 156, 190
БЪДЕТЬ 137, 138
БЪДЕТЬ 135, 137, 138,
 155, 156, 194
БЪДЕТѢ 143, 144, 156
БЪДИ 194
БЪДИТЕ 194, 195
БЪДАЪ 135, 156, 194
БЪДАУТЬ 140, 141, 150, 156

БЪДАУТЬ 140, 141, 156,
 194, 195
БЪДЬТЕ 195
БЪДЬТЕ 194, 195
БЪДѢВѢ 194
БЪДѢМЪ 194
БЪДѢТА 194
БЪДѢТЕ 194, 195
БЫЛА 181
БЫВАШЕ 174
БЫШИМЪ 81
БЫШЪ 184
БЫШЫМЪ 81, 83
БЫЛЪ 161, 183
БЫСТЬ 95, 159, 161, 163,
 165, 166
БЫТИ 133, 143, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 153, 154, 155,
 156, 159, 160, 161, 163,
 164, 165, 166, 172, 178,
 179, 181, 182, 185, 186,
 187, 193, 194
БЫХОМЪ 167
БЫХЪ 160
БЫША 159, 168, 177
БЫША 168, 177
БѢ 60, 159, 161, 162, 165,
 166, 172, 183, 184, 185,
 195
БѢ 159
БѢАСТА 177
БѢГРАИТЕ 189
БѢГРАЙТЕ 189
БѢГЯУТЬ 195
БѢЖАТЬ 195
БѢЖИ 185
БѢЛИЛНИКЪ 60
БѢСА 96, 97
БѢСОВЪ 99

БѢСОВЪ 99
БѢСТА 170, 172
БѢСЫ 102, 134
БѢСЪ 97, 98
БѢТВѢХЪ 120
БѢХЪ 172, 177, 184
БѢХЪ 159, 160, 172,
 173
БѢША 168
БѢШЕ 172
БѢША 168
БАХЪ 172, 177, 184
БАШЕ 172

Б

БАВУЛОНЬСКАГО 59
БАВУЛОНСКАГО 59
БАМА 193, 194
БАМИ 134
БАМЪ 98, 190
БАСЪ 134, 187
БАША 195
БАШИ 168
БАШИМЪ 81
БАШИХЪ 81
БАШЫМЪ 81
БАШЪ 81
БАШЪ 81
БАЮ 194
БВЕДИ 185
БВЕДОСТА 170
БВЕДОХОМЪ 167
БВЕРГЪТЬ 140, 141
БВЕРГЪТЬ 140, 141
БВЕРСѢТЕ 188
БВЕРЗИТЕ 188
БДАСТЬ 148
БДАСТЬ 148

- БДОВИЦИ 91
 БДОВИЦЫ 92
 БДОВИЦѢ 91
 БДОВИЦА 92
 БСТАНѢТЕ 188
 БЕДЕ 163
 БЕДЕТЬ 134
 БЕДОША 168
 БЕДОША 168
 БЕЛБѢДА 133
 БЕЛБѢДЫ 133
 БЕЛИМЪ 99
 БЕРЗИ 73, 187
 БЕРЗИСА 70
 БЕРТЕПЪ 70
 БЕРТОГРАДЪ 70
 БЕРХА 113, 114
 БЕРХЪ 69, 70, 114, 115
 БЕРХЪ 112
 БЕРЪЗИ 73
 БЕСЕЛИМСА 188
 БЕСЕХЪ 120
 БЕСЬ 57, 161, 183, 184
 БЕСѢХЪ 120
 ВЕТХИ 80
 ВЕТХЫ 80, 102
 ВЕЧЕРЮ 135
 ВЕЧНЫЙ 62
 ВЕЩЕХЪ 119
 ВЕЩИ 76
 БЖИГАЮТЬ 140
 ВЗАЛКА 63
 ВЗАЛКАСА 63
 ВЗАЛКАХУСА 64
 ВЗЕМЛЕШИ 161
 ВЗЫДЕ 162
 ВЗАЛЪ 180
 ВЗАСТЕ 168
 ВИЖЪ 75, 133, 135
 ВИЖДЪ 74, 186
 ВИРЕВИ 103
 ВИДЕВ 61
 ВИДИМЪ 139, 188
 ВИДИТА 192, 193
 ВИДИТЕ 140, 190, 193
 ВИДИТЬ 153
 ВИДИШИ 136
 ВИДѢ 97, 180, 184
 ВИДѢВЪ 61
 ВИДѢЛИ 184
 ВИДѢЛА 180, 181
 ВИДѢСТА 170
 ВИДѢСТѢ 170
 ВИДѢТА 192
 ВИДѢТИ 133, 154
 ВИДѢХОМЪ 167
 ВИДѢХЪ 160, 173
 ВИДѢША 168
 ВИДѢША 168
 ВИДА 176, 195
 ВИДАТЬ 195
 ВИДАХЪ 176
 ВИНОГРАДА 120
 ВИТАЛНИЦА 60
 ВИТИ 165, 167
 ВИТЬ 167
 ВКОРАБАА 111
 ВКЪШЬ 81
 ВКЪПѢ 156
 ВКЪСИТИ 154
 ВЛАДАТИ 64
 ВЛАСА 64
 ВЛАСТЬ 64
 ВЛАСТЬЮ 118
 ВЛѢЗОША 168
 ВЛѢЗОША 168
 ВЛѢКЪ 71
 ВЛѢКОВЪ 71, 99
 ВЛѢНЫ 71
 ВЛѢХУВЫ 71
 ВЛѢЦЫ 69, 71
 ВМЕТАЮЩИХЪ 83
 ѠМѢТАЮЩИХЪ 83
 ВНЕМАТЕ 189
 ВНИДЕ 58, 162
 ВНИДЕМЪ 188
 ВНИДЕТЕ 140
 ВНИДИТЕ 188
 ВНИДОСТЕ 168
 ВНИДОХЪ 160
 ВНИДОУТЬ 140
 ВНИДѢТЕ 188
 ВНИТИ 154
 ВНО 118
 ВНѢШНЕЕ 57, 194
 ВНА 188
 ВО 57, 67, 69, 71, 72, 74,
 96, 99, 105, 107, 112, 113,
 134, 194
 ВОДАХЪ 89
 ВОДЫ 88
 ВОДѢ 88
 ВОЖДИ 74, 107
 ВОЖИ 107
 ВОЖЬ 74
 ВОЖДЪ 74
 ВОЗВЪЖЪ 59, 76
 ВОЗВЪЖЪ 59, 74
 ВОЗВЪЖДЪ 74
 ВОЗВЕДЪ 59
 ВОЗВРАТИСА 64
 ВОЗВРАТИСТАСА 170
 ВОЗВРАЩЪ 76
 ВОЗВРАЩСА 76
 ВОЗГЛАВНИЦѢ 92
 ВОЗГЛАСИТИ 62
 ВОЗГЛАШАЮЩИМЪ 82
 ВОЗГЛАШЬ 81
 ВОЗГЛАШЬ 81
 ВОЗДАДАТЬ 150

- ВОЗДАДИТЕ** 190
ВОЗДАМЪ 145
ВОЗДАСТЪ 148
ВОЗДАЮ 58, 135
ВОЗДААНЕ 135
ВОЗДАЖДЪ 186
ВОЗДВИГНЪ 58, 135
ВОЗДѢЖЕШИ 134
ВОЗЛЕЖАЩИХЪ 84
ВОЗЛОЖАТЬ 140, 141
ВОЗЛОЖЪ 81
ВОЗЛЮБИСТЕ 168
ВОЗМИ 57, 58, 185
ВОЗМИТЕ 188
ВОЗМОГОХОМЪ 167
ВОЗМУТИСА 59
ВОЗМУЩЕНИ 59
ВОЗНЕСОСТА 170
ВОЗНОШАШЕСА 159
ВОЗОВЪТЪ 135
ВОЗРАДЪЕТСА 62
ВОИНЪ 99, 101
ВВИНЪ 99, 101
ВОИНОМЪ 102
ВОИНОМЪ 102
ВОИНЫ 102
ВОИСТИННЪ 58
ВОЛА 113
ВОЛКА 96
ВОЛКВЪВЪ 71, 99
ВОЛКЪ 72, 97
ВОЛНЕНЮ 71
ВОЛНЫ 71
ВОЛУХВЫ 71
ВОЛЦЫ 69, 71
ВОЛЪ 112, 113
ВОЛА 194
ВОНЖЕ 61
ВОНИ 91
ВОНЪЖЕ 61
- ВОНА** 91
ВОПИѢ 178
ВОПЛЬ 57
ВОПРОСИТИ 58
ВОПРОШЪ 135
ВОПАСТА 170, 178
ВОСКРЕСЕНЕ 59
ВОСКРЕШЕНЕ 131
ВОСПРЕМЛЕВА 142
ВОСПРАТЪ 58, 62
ВОСТА 58, 162
ВОСТАВЪ 133
ВОСТАНИ 57, 185
ВОСТАНИТЕ 188
ВОСТВКЪ 58
ВОСХИЩАЮТЪ 80
ВОСХОДИМЪ 139
ВПАДЕТАСА 143
ВРАГА 96
ВРАГИ 64, 79, 102
ВРАГЪ 99, 105
ВРАГЪ 99
ВРАГЫ 64, 79, 102
ВРАСТЪ 105, 106
ВРАНЪ 64
ВРАЧЕМЪ 57, 110
ВРАЧЕМЪ 57, 110
ВРАЧЮ 82
ВРАЧЪ 82
ВРАЧЬ 109
ВРЕМЕНИ 72
ВРЕМѦ 64, 65, 131
ВРЪЗИСА 70
ВРЪТЕПЪ 70
ВРЪТОГРАДЪ 70
ВРЪХЪ 69, 70, 114
ВРЪХЪ 70, 115
ВРЪМЕНИ 128
ВРЪМѦ 64, 65, 127, 134
ВСЕ 58
- ВСЕГДА** 98, 164
ВСЕИ 91
ВСЕЮ 58
ВСѢХЪ 132
ВСА 159
ВСА 92, 154, 165, 184
ВХОДАТЪ 195
ВХОДАЩИМЪ 83
ВШЕДЪ 57, 58
ВЫСТЬ 161
ВЫШНАГО 58
ВЫШНАГВ 58
ВЪРЗИ 187
ВЪ 58, 61, 62, 67, 71, 75, 81, 95, 99, 102, 105, 106, 111, 116, 131, 134, 159, 187, 188, 195
ВЪЗАЛКА 63, 160
ВЪЗАЛКАХЪ 64, 160
ВЪЗВЕЛИЧИЛЪ 181
ВЪЗВРАТИСА 64
ВЪЗВРАТИСТАСА 170
ВЪЗВРАЩЕСА 76
ВЪЗВѢШАА 182
ВЪЗГЛАВНИЦИ 92
ВЪЗГЛАСИ 62
ВЪЗГЛАСИТИ 62
ВЪЗГЛАШАЮЩИМЪ 82
ВЪЗГЛАШЪ 81
ВЪЗГЛАШЪ 81
ВЪЗДАДИТЕ 190
ВЪЗДАДАТЪ 150
ВЪЗЖАДЪ 186
ВЪЗДАМЪ 145
ВЪЗДАСТЪ 148, 163
ВЪЗДАЮ 58, 135
ВЪЗДВИГНЪ 58, 135
ВЪЗЖАДАХЪСА 160
ВЪЗЛЕЖАЩИХЪ 84
ВЪЗЛОЖАТЪ 141

ВЪЗЛОЖАТЬ 140, 141
 ВЪЗЛОЖЬ 81
 ВЪЗЛОЖЪ 81
 ВЪЗЛЮБИВЪ 181
 ВЪЗЛЮБЛЕННАГО 78
 ВЪЗМИ 185
 ВЪЗМОГОХОМЪ 167
 ВЪЗМѢТЕ 188
 ВЪЗНЕСОСТА 170
 ВЪЗЪПИВЪ 164
 ВЪИСТИННЪ 58
 ВЪЛНЕНЮ 71
 ВЪНЕМАѢТЕ 189
 ВЪПАСТА 170
 ВЪПРОСИТИ 58
 ВЪСПРАТЬ 58, 62
 ВЪСПРЕМЛЕВѢ 142
 ВЪСТА 58, 162
 ВЪСТОКЪ 58
 ВЪСХИЩАЮТЬ 80
 ВЪСХОДИМЪ 139
 ВЪСХОТѢХЪ 160
 ВѢВѢ 152, 153
 ВѢДИТЕ 190
 ВѢДѢ 145, 146, 147
 ВѢДѢТИ 133, 144, 146,
 147, 148, 149, 150, 152,
 153, 177, 186, 192
 ВѢДѢХЪ 173
 ВѢДАТЬ 150, 152
 ВѢДАХЪ 177
 ВѢДАХЪ 172
 ВѢДАШЕ 173, 174
 ВѢКЪ 132
 ВѢКЫ 132
 ВѢМ 144
 ВѢМЬ 145, 146
 ВѢМЪ 142, 143, 144, 145,
 146, 169
 ВѢМЫ 142, 149, 152, 153,

169
 ВѢНЕЦЪ 57
 ВѢРОВАЛЪ 194
 ВѢРОВАХЪ 172
 ВѢРХЕМЪ 134, 139, 149
 ВѢРХЕТА 143
 ВѢРХЕТЕ 196
 ВѢРХИ 186
 ВѢРХИТЕ 190
 ВѢРХИ 186
 ВѢРХИТЕ 190
 ВѢРХЮ 135, 149
 ВѢРХЮТЬ 140
 ВѢРѢ 194
 ВѢСИ 147
 ВѢСТА 153, 154, 177
 ВѢСТАСА 154
 ВѢСТЕ 150, 153
 ВѢСТЬ 147, 148
 ВѢТРИ 182
 ВѢТРЪ 94
 ВѢТРЪ 99
 ВѢТРЪ 99

Г

ГА 121
 ГАЛЛЕЙСТѢИ 159
 ГАДАРИНСКЮ 59
 ГБИ 121
 ГВОЗДИННЫА 133
 ГДА 121
 ГДВИ 121
 ГДИ 95, 98
 ГДНИМЪ 99
 ГДЪ 121
 ГДЬ 193
 ГДѢ 58
 ГЕРГЕСИНСКЮ 59
 ГИ 98, 120, 197
 ГИВЛЮ 78
 ГЛА 161, 164, 172, 178
 ГЛАВЪ 64, 164
 ГЛАГОЛАХЪ 171
 ГЛАГОЛАСТА 170
 ГЛАГОЛАХЪ 176
 ГЛАГОЛАШЕ 174
 ГЛАДОМЪ 64
 ГЛАДЪ 64
 ГЛАСИТЬ 137
 ГЛАСОМЪ 99
 ГЛАСТА 178
 ГЛАСЪ 64
 ГЛЪ 194
 ГЛЪХІА 80
 ГЛЪХИ 80
 ГЛЪХЫА 80
 ГЛЪХЪ 172
 ГЛЮЩИМЪ 84
 ГНЕТЪТЪ 140
 ГНОЕМЪ 105
 ГНѢВАШЕСА 174
 ГНѢВОМЪ 99
 ГОЛЪБЕ 122
 ГОЛЪБИ 123
 ГОЛЪБЬ 120
 ГОЛЪБЪ 120
 ГОЛЪБЫ 123
 ГОРАХЪ 89
 ГОРДЫНА 69, 90
 ГОРАНИЩА 72
 ГОРЪ 59
 ГОРЫ 195
 ГОСПОДЕ 122
 ГОСПОДЕЙ 123
 ГОСПОДИ 123
 ГОСПОДИНЪ 120
 ГОСПОДЬ 120, 187
 ГОТОВИ 194

- ГРАДА** 169
ГРАДИ 185
ГРАДОВЪ 99, 101
ГРАДШЕВЪ 99, 101
ГРАДЪ 64, 99, 101, 183, 184
ГРАДЪ 99, 101
ГРОВА 131
ГРОВЪ 99, 101
ГРОВЪ 131
ГРОВЕВЪ 99, 101
ГРЪДЫНИ 69, 90
ГРЪКАХУСА 176
ГРЪКСЕ, 98
ГРЪКЪ 98
ГРЪКА 131, 187
ГРЪКИ 79, 80, 102, 131, 134, 156
ГРЪХОВЪ 100
ГРЪХШЕВЪ 100
ГРЪХЪ 131
ГРЪХЫ 79, 102, 131
ГРЪХЪ 99
ГРЪХЪ 99
ГРЪШНИКИ 79, 102
ГРЪШНИКЫ 79, 102
ГРЪКАХУСА 176
ГРАДЕШИ 136
ГРАДИ 185, 192
ГРАДИТА 192
ГРАДАЪ 135
ГРАДЪТА 192
ГЪ 121
ГЪ 120
- Д**
-
- ДА** 75, 95, 98, 132, 134, 166, 177, 180, 181, 183, 187, 188, 190, 191, 192, 194, 195
ДААХЪ 177
ДАВЛАШЕ 174
ДАВЪ 152
ДАДЕ 163, 164, 166
ДАДИТЕ 190
ДАДЪТЪ 150, 151, 152
ДАДЪЧА 150
ДАДЪЧИ 150
ДАДАТЬ 150
ДАДАТЬ 150, 152
ДАЖЪ 186
ДАЖДЪ 98, 186
ДАЖЪ 186
ДАИ 186
ДАИТЕ 190
ДАЙ 186
ДАЙТЕ 75, 190
ДАЙТЕ 190
ДАЛЪ 180, 181, 183
ДАМЪ 145, 146
ДАМЪ 145, 146
ДАМЫ 149
ДАСТА 153
ДАСТЕ 150, 153
ДАСТЬ 148, 164, 165
ДАСТЪ 98, 148, 163, 164, 165, 166, 187, 195
ДАСТЪСА 148
ДАСТСА 148, 190
ДАСТЪСА 148
ДАТИ 133, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 163, 164, 166, 186, 192
ДААХЪ 177
ДАВА 58, 116, 144, 169
ДАВА 95
ДВАКРАТЫ 64
ДАВЛОВЪ 115
ДВЪВЪ 115
ДВЕРЕМЪ 57, 119, 184
ДВЕРЕХЪ 119
ДВЕРИ 118, 131
ДВЕРИ 118
ДВЕРЬ 117
ДВЕРЬ 117
ДВЕРНИЦИ 91
ДВЕРНИЦЪ 91
ДВИЖЕШИ 136
ДВЦИ 91
ДВЪ 76, 144, 156
ДВЕРЬ 57
ДЕИТЕ 189
ДЕЙТЕ 189
ДЕНЬ 124, 126, 127, 159
ДЕРЖАСТЪСА 170, 178
ДЕРЖАТИ 70, 154
ДЕРЖАТСА 134
ДЕРЖАТЬ 140
ДЕРЖИТЕ 134
ДЕРЗАЙ 70
ДЕРЗАЙТЕ 190
ДЕТЕЙ 123
ДИВИТЕСА 140
ДИВИШАСА 168
ДИВЛАХУСА 78, 176
ДИВЛСА 78
ДЛЪГОТРЪПИТЬ 70, 71
ДЛЪГЪ 69, 71
ДЛЪЖНИКА 71
ДЛЪЖЬНИКЪ 98
ДНЕ 125, 126
ДНЕВИ 125
ДНЕЙ 127
ДНЕМЪ 126
ДНЕСЬ 58
ДНИ 126, 127

ДНИ 127
 ДОВОЛНО 60
 ДОБРА 133
 ДОБРЪ 133
 ДОБРЫМЪ 83, 99
 ДОБРЫА 83
 ДОЖДЬ 182
 ДОКОНЧАЙ 180
 ДОКОНЧАЛЪ 180, 181
 ДОКОНЧАЛЪ 180, 181
 ДОМОВЪ 116
 ДОМОВЪ 116
 ДОМОМЪ 57, 115
 ДОМОХЪ 116
 ДОМУ 114, 115
 ДОМЪ 81, 112, 113, 114
 ДОМЪХЪ 116
 ДОЛГИ 79, 102
 ДОЛГОТЕРПА 70, 71
 ДОЛГЪ 69, 71, 161
 ДОЛГЫ 79, 102
 ДОЛЖНИКА 71
 ДОЛЗѢ 72
 ДОНДЕЖЕ 61, 62, 194
 ДОНЪДЕЖЕ 61
 ДОНЪДЕЖЕ 62
 ДРЕВНИХЪ 62
 ДРЕВО 64, 65
 ДРЪГАА 164
 ДРЪГАГО 97
 ДРЪГИ 79, 87, 97
 ДРЪГВЪ 135
 ДРЪГЫ 79
 ДРЪГЫИ 87
 ДРЪГЪ 105
 ДРЪЗѢ 105, 106
 ДРЪЖАСТАСА 170, 178
 ДРЪЖАТИ 70, 154
 ДРЪЖАТЪ 140, 141
 ДРЪЗАИТЕ 190

ДРЪЗАЙ 70
 ДРЪЗАЙТЕ 190
 ДРЪВО 64, 65
 ДЪХА 97
 ДЪХА 96, 97
 ДЪХОВИ 96
 ДЪХОВИ 96
 ДЪХОМЪ 98, 99
 ДЪХЪ 96
 ДЪХЪ 96
 ДЪХЪ 97
 ДЪХЪ 95, 96, 97, 98, 164
 ДЪША 89
 ДЪША 91, 92
 ДЪШИ 91
 ДЪЩИ 58, 76
 ДЪЩЕРЪ 128
 ДЪЩИ 128, 129, 197
 ДЪХА 97
 ДЪХИ 80, 102
 ДЪХОВИ 94, 95
 ДЪХОВОМЪ 102
 ДЪХОВМЪ 102
 ДЪХОВЪ 99
 ДЪХВЪ 99
 ДЪХЪ 94, 95
 ДЪХЪ 95, 97, 98
 ДЪША 93
 ДЪШИ 91, 92
 ДЪШЫ 92
 ДЪША 89
 ДЪША 93
 ДЪЩЕ 129
 ДЪЩЕРИ 129, 130
 ДЪЩЕРИ 130
 ДЪЩЕРЬ 129
 ДЪВА 95
 ДЪВИЦѢ 91
 ДЪБЕТА 143
 ДЪЛАТЕЛЕ 107, 110, 120

ДЪЛАТЕЛЕ 107, 109, 110,
 120
 ДЪЛАТЕЛЕЙ 109
 ДЪЛАТЕЛЕМЪ 110, 120
 ДЪЛАТЕЛЕМЪ 110, 120
 ДЪЛАТЕЛИ 109, 111
 ДЪЛАТЕЛЬ 108
 ДЪЛАТЕЛА 111
 ДЪЛОМЪ 99
 ДЪТЕН 123
 ДЪТЕЙ 123
 ДЪТЕМЪ 123
 ДЪТИ 122, 123
 ДЪТИЕ 122

E/Е

ЕА 165
 ЕДА 66, 135, 154, 159
 ЕДА 66
 ЕГО 153, 159, 165, 182
 ЕГО 102, 103, 164
 ЕГУ 102, 103, 133, 161
 ЕГУЖЕ 161
 ЕГО 160
 ЕДА 135
 ЕДИНО 153
 ЕДИНОМУ 66
 ЕДИНОМУ 66
 ЕДИНОРОНА 114
 ЕДИНОРОНАГО 114
 ЕДИНУ 66
 ЕДИНУ 66
 ЕДИНЪ 66
 ЕДИНЪ 109
 ЕДИНЪ 66
 ЕЖЕ 159
 ЕЖЕ 66
 ЕЖЕ 66

ѐзера 66
 ёзеро 66
 езера 66
 езеро 66
 елей 66
 елей 66
 елѣвнскѣ 59
 елѣонскѣ 59
 еллинское 59
 еллинское 59
 Ёлицы 164
 емѣ 153, 161
 емѣ 76, 133, 156, 177
 есѣѣ 152
 еси 132, 160, 161, 180, 181
 еси 160, 164
 есма 152, 153
 есмь 134, 145, 146, 180, 183
 есмь 146
 есмь 146
 есмы 152, 153
 есмы 149
 еста 153, 154
 есте 150, 168
 есть 153, 179, 181, 187
 есть 117, 131, 147, 148, 151
 ёхиднова 80
 еше 134, 180
 ею 170

Ж

жателе 107
 жателемъ 110
 жателемъ 110
 жатели 107
 женахъ 89
 женскій 59
 женскій 59

жены 88
 женѣ 88
 жертвы 70
 жестосердю 70
 жестосердю 70
 живѣши 136
 живота 131
 животѣ 131
 живѣ 135
 живѣ 156
 живѣше 174
 жидовѣ 99
 жидовѣ 99
 жидовскій 80
 жидовскій 80
 жители 109
 житель 109
 житель 109
 житницы 62, 92
 житница 92
 жнѣ 135
 жреба 111
 жреба 127
 жръѣѣѣ 70

З

закла 162
 заклинаю 135
 заколите 190
 законооучителе 107
 законоучителе 107
 законѣ 94
 заплѣваша 78
 заповѣдей 119
 заповѣдемъ 57, 119
 заповѣдѣхъ 119
 заповѣди 118, 119
 заповѣди 118

запрети 64
 запрѣщъ 84
 запрѣти 64
 запрѣщъ 84
 засвидѣтельствоуетъ 60
 засвѣдѣтельствоуетъ 60
 захожаше 75, 184
 захождаше 75
 значеши 134, 136
 званъ 156
 звахъ 177
 здрави 64
 здравы 58
 здѣ 161
 земля 89, 93
 земли 62, 91, 93
 зѣмли 93
 земля 78, 89, 90, 93
 зерно 72
 зернѣ 70
 злато 64
 знаемъ 139
 знаеши 136
 знаю 135
 Зоровавел 61
 Зоровавелъ 61
 зовѣть 137
 зовѣть 137
 зови 135
 зрънѣ 70
 зрѣста 170
 зрѣстѣ 170, 178
 зраше 177
 зѣбѣмъ 102

С

сѣѣзды 156
 сма 93

СМА 93
 СОЛЪ 57
 СЪБОМЪ 102

И

и 87
 ѝ 76, 98
 ИГЕМОНОВИ 94
 ИГЕМОНОВѢ 94
 ИГЕМОНЪ 94
 ИГЕМОНЪ 94
 ИДЕ 163
 ИДЕМЪ 139, 187
 ИДЕШИ 134
 ИДЕТЬ 137
 ИДИ 185
 ИДИТА 192
 ИДИТЕ 188, 193
 ИДОСТА 169, 170
 ИДЪ 133, 134
 ИДѢАХЪ 171
 ИДѢТА 192, 193
 ИДѢТЕ 188, 193
 ИДАСТА 178
 ИДАСТЕ 170
 ИДАСТѢ 170, 178
 ИДАШЕ 174
 ИЕРЕА 111
 ИЖЕ 110, 164, 182, 187
 ИЖДЕНЕТЪ 76
 ѲЖЕНЪ 76
 ѲЖДЕНЪТЪ 76
 ИЗ 61, 76, 168
 ИЗБАВЛЕНЕ 78
 ИЗБРАХЪ 160
 ИЗБЫВАЮТЬ 140
 ИЗВЛЕКЪ 64, 65
 ИЗВЕРГОША 73

ИЗВЕРЖЕТСА 72
 ИЗВЕРЪГОША 73
 ИЗГИБАЪ 78, 183
 ИЗГНАНИ 156
 ИЗГОНЮ 134
 ИЗЖЕНЪ 76
 ѲЗЖЕНЪ 76
 ИЗЖЕНЪТЪ 76
 ИЗЛѢЗОША 168
 ИЗРЕЧЕ 62
 ИЗСХОША 168
 ИЗСАКНЪ 162
 ИЗСѢЧЕ 162
 ИЗШЕДША 97
 ИЗШЕШЪ 97
 ИЗЪ 61
 ИЗЫДЕ 162
 ИЗЫДЕТЬ 137
 ИЗЫДИ 185
 ИЗЫДОСТА 170
 ИЗЫДОСТЕ 168
 ИЗЫДОХЪ 160
 ИЗЫДУТЬ 140, 141
 ИЗЫДУТЬ 140, 141
 ѲМЖЕ 134
 ИЛИ 134, 135, 153
 ИМА 149, 153, 170, 194
 ИМАВѢ 152
 ИМАЇ 154
 ИМАТА 153
 ИМАТЕ 150, 153, 154
 ИМАТЬ 97, 147, 148, 154
 ИМАМЪ 146
 ИМАМЪ 144, 146, 149,
 154, 164
 ИМАМЫ 149
 ИМАШИ 147, 154
 ИМЕНЕМЪ 127
 ИМЪТЪ 154
 ИМЪТЬ 151, 155

ИМЪТЬ 151, 152, 154, 155
 ИМЪЦА 97
 ИМЪ 95, 163, 164
 ѲМЪ 134
 ИМѢАХЪ 177
 ИМѢАШЕ 171, 174, 178
 ИМѢЕШИ 174
 ИМѢЕТЕ 174
 ИМѢИ 186
 ИМѢИТЕ 190
 ИМѢЙ 186
 ИМѢЙТЕ 190
 ИМѢЛА 181
 ИМѢНИ 128
 ИМѢТИ 133, 144, 146,
 147, 148, 149, 150, 151,
 152, 153, 154, 155, 174,
 177, 186, 190, 192
 ИМѢХЪ 173
 ИМѢЮ 174
 ИМѢАХЪ 171, 177, 178
 ИМѢАШЕ 171, 174
 ИМА 127, 174, 195
 ИМАШЕ 174
 ИНЪ 134
 ИРОДЪ 94
 ИРЪДЪ 94
 ИС 61, 131
 ИСКАСТА 170, 177, 178
 ИСКАСТЕ 177, 178
 ИСКАТИ 177, 189
 ИСКАХОВѢ 169, 177
 ИСКАХОМА 169
 ИСКОРЕНИТСА 137, 138
 ИСКЪШАЕТЕ 140
 ИСКЪШАЕТЕ 140
 ѲСКРЕННАГО 74
 ѲСКРЕННАГО 74
 ИСПЕРВА 73
 ИСПЕРЪВА 73

ѲСПЕТА 143
 исплъни 71
 исполнена 73
 исполни 71, 73, 138
 исполниса 73
 исполнитса 138
 Ѳсполнишаса 72
 Ѳсполнишаса 72
 исполънена 73
 исполъниса 73
 исповѣдаю 135
 исповѣдаютиса 135
 исповѣмъ 144
 исправите 190
 испрошъ 81
 испытайте 62
 испытайте 62
 истиннаго 98
 исхоша 168
 Ѳсѣче 162
 Ѳсѣлаѣ 162
 исѣлаю 135
 иудейскй 80
 иоудеомъ 110
 ихъ 159, 180
 ищате 189
 ищета 143
 ищите 134, 143
 ищите 189
 ищѣ 135
 ищѣте 189

I

иди 185
 Ѳрееви 103
 иреемъ 110
 Ѳреови 103
 иреомъ 110

Ѳженътъ 76
 Ѳповѣсть 147
 Ѳилеви 103
 Ѳйла 132
 имѣти 154
 Ѳваннъ 94
 юсифови 94
 Ѳсифови 94
 ис 94
 Ѳса 143
 Исакъ 61
 искаста 178
 Ѳкаста 170
 иоудее 107
 Ѳюдейска 104
 Ѳудейска 104
 иоудеомъ 110
 Ѳудеомъ 110, 111
 Ѳоудеомъ 111

K

кадиланаго 60
 како 170
 камена 125
 камене 125, 126
 каменемъ 126
 камени 126, 182
 камень 124, 125, 131, 187
 камена 125
 камора 101
 камы 125
 канѣ 159
 кесара 104
 кесареви 103
 кихъ 80
 кланаетеса 140
 клѣтъ 117
 книгахъ 89

книги 79, 88
 книги 79, 88
 книжники 79, 80, 102
 книжники 79, 102
 книжникъ 99
 книжникъ 99
 книжницы 81
 князь 81
 князи 107
 князи 105, 106, 111
 князь 105, 109
 князь 109
 князѣ 105, 106
 княза 111
 ко 81, 102, 133, 153, 154,
 159, 164, 193, 194
 ковчежець 82
 ковчежець 82
 козлицъ 84
 когда 135, 156, 161
 кога 156
 козлицъ 84
 козла 127
 конца 131
 конецъ 109
 конецъ 81, 109
 копомъ 105
 кораблемъ 105
 корабли 78, 111
 корабль 78
 корабла 78
 коравицемъ 105
 корабъ 78
 корена 125
 корене 125
 корени 126
 корень 124
 корена 125
 костей 119
 кости 119

КОСТЬ 117
 КОШЬ 81
 КОШЬ 81
 КШШЬ 81
 КОША 111
 КРАТКОЙ 110
 КРЕЩАЮ 135
 КРЕСТИТЕЛЬ 74
 КРЕСТЬ 74
 КРЕСТАШЕ 174
 КРЕЩАХУСА 176
 КРОВЕ 131
 КРОВИ 131
 КРОВОТОЧИВА 74
 КРОВЬ 74, 130
 КРТА 134
 КРТИТАСА 143
 КРТИТИСА 154
 КРТИТЕЛЬ 74
 КРТЬ 74, 132
 КРТЁ 132
 КРЩАЮ 135
 КРЪПЛАШЕСА 78
 КТО 132, 153, 193
 КШПЮ 78
 КШЩЕМЪ 110
 КШЩЕМЪ 110
 КШПИМЪ 139
 КШПИХЪ 160
 КШПОВАХУ 176
 КШПЪЛЬ 117
 КШПЪЛЬ 117
 КЪ 61, 102, 134
 КЫИХЪ 80

Л

ЛАКТЕЙ 123
 ЛАКТИ 123

ЛЕЖАЛО 183
 ЛЕЖАЩЬ 84
 ЛЕЖИТЬ 137
 ЛЖЕ 81, 110
 ЛЖЕСВИДѢТЕЛЕМЪ 110
 ЛИЦЕМЪ 57, 99, 105, 132
 ЛИЦЕМЪРИ 107, 194
 ЛИЦИ 105
 ЛИЦЁ 105
 ЛОЖЬ 81
 ЛОЖЬ 81
 ЛУКАВЫЙ 161
 ЛѢТУ 94
 ЛЮБВЕ 131
 ЛЮБИТЕ 190
 ЛЮБИТЬ 165
 ЛЮБИШИ 81, 136
 ЛЮБЛЮ 78, 135
 ЛЮБЛАШЕ 174
 ЛЮБОВЬ 130
 ЛЮБЫ 130
 ЛЮБАТ 141
 ЛЮБАТЬ 141
 ЛЮДЕ 122
 ЛЮДЕХЪ 124
 ЛЮДЕЙ 123, 132
 ЛЮДЕМЪ 123
 ЛЮДИ 123
 ЛЮДМИ 124
 ЛЮДСКА 102
 ЛЮСКЫА 102

М

МАЛО 76, 82, 134
 МАЛОМОЩИ 76, 82
 МАННУ 169
 МАРАМЪ 161
 МАТЕРЬ 128

МАТЕРЮ 128
 МАТИ 128, 129, 197
 МЕДЪ 112
 МЕЛЮЩИ 156
 МЕЛЮЩЁ 156
 МЕРТВЕЦЫ 111
 МЕРТВЫХЪ 70
 МЕЧЬ 109
 МЕЩЕМЪ 139
 МЗДЫ 58
 МИЛОСЕРДИ 70
 МИЛОСРЪДИ 70
 МИНУ 162
 МИРА 98
 МИРО 95
 МИРОМЪ 99
 МИРОВИ 94
 МІРОВИ 95
 МИРУ 94
 МИРУ 94
 МИРЪ 94, 98
 МІРЪ 94, 95, 118
 МЛАДЕНЕЦЬ 64, 82, 104
 МЛАДЕНЕЦЪ 81, 109
 МЛАДЕНЦЕМЪ 110
 МЛАДЕНЦЕМЪ 110
 МЛАДЕНЦЪ 109
 МЛАНЕЦЪ 82, 104
 МЛЪВА 71
 МЛЪТЫНИ 90, 91
 МЛЪТЫНА 90, 91
 МЛЪЧИ 71
 МЛЪЧАХУ 71
 МНИТСА 138
 МНИТЬСА 138
 МНОГИ 80
 МНОГО 58
 МНОЮ 58
 МНЁ 58, 159, 194, 201
 МНЁХУ 177

мнѡхѸ 177
могѸ 135
могѸть 140, 141
могѸтъ 140, 141
моего 96
моемѸ 133
можаше 174
може 137
можева 142
можевъѣ 142
можетѡ 143
можетъ 137
мои 132, 170
моимъ 132
мой 98
моуѡеви 103
моуѡеви 103
мори 105
мору 131
мора 131
молѡва 71, 73
молѡвиши 136
моли 136, 139, 161, 163,
 180
молишисѡ 136
молню 72
молчѡхѸ 71, 72, 177
молчи 71
молъѡва 73
молю 135
молюсѡ 135
молѡшесѡ 174
мра 131
мрежа 92, 93
мрежи 64, 81, 82, 92, 93
мрежи 64, 81, 93
мрежю 82
мрежа 92
мрътъѡѡхѸ 70
мрътѡѡѡ 111

мрѸ 131
мѣти 160
мѣтре 129
мѣтрю 128
мѸжа 104
мѸчителемъ 110
мѸчителемъ 110
мѸдрѸ 182
мѸже 107
мѸжеви 103
мѸжей 109
мѸжемъ 105
мѸжескѡ 80, 87
мѸжи 109
мѸжй 109
мѸжѸ 182
мѸжь 81
мѸжьскыѡ 87
мѸжьскыѡ 80
мѸжьъ 81, 109, 117
мънѣ 201
мълѡвиши 136
мълча 156
мъного 109
мыслите 140
мыслѡхѸ 176
мыгаре 107
мыгареи 109
мыгарей 109
мыгаремъ 110
мыгаремъ 110
мыгаре 107
мыгарй 107
мыгарь 108
мытници 92
мытницы 92
мытницѣ 92
мѣсѡци 82
мѣсѡцы 82, 111
мѣста 62

мѣсто 154
мѣхи 79, 102
мѣхы 79, 102
ма 80, 134, 160, 180, 201
магки 80
магкй 201
маккы 80
мѡро 95

Н

над 131
надъ 131
на̇ 131
надѣѡхомсѡ 175
надѣѡхомсѡ 175
нама 161
намъ 95, 98
нападошѡ 182
напитахомъ 167
напоихомъ 167
наполниѡѡ 72
наречетсѡ 138
наречетъсѡ 138
наречеши 136
нарешисѡ 76
нариѡѡхѸ 177
народъ 164
народомъ 102
народомъ 102
народы 102
наслѣдъствѡѸю 62
насытѡтсѡ 140, 142,
 195
наоучитесѡ 190
наѸчитесѡ 190
нача 131, 164, 165, 166
начала 131
начат 166

- НАЧАТИ** 154, 155
НАЧАТЬ 164, 166
НАЧАТТЬ 166
НАЧНЕТЬ 154
НАЧНЕШИ 154
НАЧНУТЬ 140, 154
НАЧА 60, 163, 165, 166
НАЧАЛЬСТВУ 60
НАЧАТИ 165, 166
НАЧАТЬ 166
НАШЕГО 164
НАШИМЪ 81
НАШЬ 81
НАШЬ 81
НАШЫМЪ 81
НАША 92
НАЮ 153
НАБА 131
НБО 159
НБОМЪ 127
НБСЕ 98, 127, 128, 156
НБСЕМЪ 127
НБСЕХЪ 128
НБСИ 128
НБСѢХЪ 128
НБСЪ 131
НЕ 75, 95, 133, 134, 135, 136, 139, 143, 153, 154, 161, 163, 164, 167, 168, 170, 173, 177, 180, 181, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 194, 195
НЕВЕСЕМЪ 127
НЕВО 127
НЕВОМЪ 127
НЕДЪГИ 79
НЕДЪГЫ 79
НЕДЪЖНЫА 184
НЕГО 134
НЕГѠ 159
НЕМОЦНА 76
НЕМЪ 61, 184
НЕМЪ 99
НЕНАВИДИМИ 156
НЕПЛОДЫ 130
НЕПЛАДЫ 130
НЕПРАВЕДНАГО 104
НЕРАДИТИ 154
НЕСЕМЫ 139, 149
НЕЧИСТАГО 97
НЕЧИСТЪ 97
НЕЧИСТЫМЪ 102
НИ 82, 135
НИКТОЖЕ 58, 187
НИМЪ 61, 99, 195
НИХЪ 159
НИЧТОЖЕ 159
НИЦИМЪ 82
НИЦЫМЪ 82, 83
НО 76, 81, 82, 84, 95, 105, 109, 117, 143
НОВѢМЪ 87, 201
НОВѢУМЪ 201
НОЖЕМЪ 105
НОЖЪ 81
НОЩИ 76, 82, 118
НОЩЙ 118
НОЩЬ 84, 117
НОЩЪ 84, 117
НОЩЮ 118
НОВЫ 102, 111
НЪЖАСТА 178
НЪЖДАСТА 178
НЪЖДНИЦЫ 75, 82
НЪЖДЪ 75
НЪЖНИЦЫ 75, 82
НЫНѢ 134, 153
НѢКА 80
НѢКИ 80
НѢКЫА 80
НѢКА 80
НѢМА 97
НѢМЪ 97
НѢСМЪ 145, 146
НѢСМЪ 146
НѢСТА 154
НѢСТЬ 147, 148, 181
НѢСУТЬ 151
НѢСУТЬ 151
НѢЧТО 195

O/O

- ОБѢДЪИТЕ** 189
ОБѢДЪИТЕ 189
ОБѢДЪ 135
ОБЛАСТЬ 164
ОБЛЕЦѢТЕ 189
ОБЛИЧИТЬ 98
ОБОЛСТАТЬ 60
ОБРАТИТИ 64
ОБРѢСТИ 155
ОБРѢТАЮ 135
ОБРѢТЕ 97
ОБРѢТЕ 161
ОБРѢТОСТА 170
ОБРѢТОХОМЪ 167
ОБРѢТОХЪ 160
ОБРАЩЕТА 143
ОВЕЦЪ 81
ОВОЩЬ 109
ОВЦА 92
ОВЦЫ 91, 92
ОВЦА 91
ОВЦА 92
ОВЧА 127
ОГНЕМЪ 122
ОГНЬ 120, 121
ОГНЮ 121

ѠГНА 121
 ОДЕЖАХЪ 75
 ОДЕЖДАХЪ 62
 ѠДЕЖДАХЪ 75
 ѠДЕЖДИ 91
 ѠДЕЖДЫ 75
 ѠДРЪЖАТЬ 140, 141
 ѠЖИВЛЯЕТЪ 78, 81
 ОКАМЕНИЛЪ 181
 ОКО 127
 ѠКОМЪ 127
 ОЛТАРЕМЪ 105
 ѠЛТАРЮ 103
 олтарь 63
 ѠЛТАРЬ 63, 64
 олтарь 62
 олѣтарь 63
 он 49, 61, 192
 она 87
 они 87
 оно 87
 онь 113
 онѣ 61, 87, 131
 ѠНЪПОЛЪ 131
 онѣ 87
 ОМЫЕШИ 136
 ѠНЪ 161
 ѠПЛОТОМЪ 99
 опракось 13
 оправдишисѧ 136
 опрѣсноцы 81
 опрѣсноцы 81
 ѠРЪЖЕМЪ 105
 ѠСЛА 127
 осмыи 62
 ѠСТАВИ 160, 181
 оставилъ 180
 оставихомъ 167
 ѠСТАВЛЬ 78
 оставляемъ 139

ѠСТАВЛЯШЕ 78
 осуждаю 135
 осуженъ 75
 осуждайте 190
 осыплю 136
 ѠТЛѢСТѢ 71
 отроковица 91
 отроковицы 91
 ѠТРОКА 96
 ѠТРОКЪ 98
 ѠТРОЧА 127
 ѠТРОЧАТИ 128
 ѠТРОЧИЩЪ 109, 117
 Отца 97
 отъць 97
 ѠЦА 104
 ѠЦЕМЪ 110
 оцѣ 133
 ѠЦѢ 103
 оцѣ 82
 оцѣ 82
 ѠЦѢ 98
 оцѣ 105
 ѠЦѢ 75, 128
 ѠЧЕСИ 128
 очи 192, 196
 очи 177
 Ѡчи 153, 170

Ґ

Ѡ 98
 вблѣцыте 189
 вблѣчитъ 98
 вблѣстатъ 60
 вбратити 64
 вбращѣ 76
 вбрѣсти 155
 вбрѣте 97, 161, 162

вбрѣтоста 170
 вбращѣта 143
 вбрьзѣ 70
 вбждемѣ 134
 вбдержатъ 140, 141
 вбкровене 78
 вбплотомъ 99
 вбпущаютѣ 140
 вбставилъ 160
 вбстависте 168
 вбставихомъ 167
 вбставленъ 156
 вбставляемъ 139
 вбсуждайте 190
 вбсуждаю 135
 вбсуждене 75
 вбсуждени 190
 вбсужденъ 75
 вбтѣдѣ 62
 вбверзетѣсѧ 192, 196
 вбврѣзостѣ 170
 вбврѣзостѣ 170
 вбпущаютѣ 142
 вбрѣщѣаетѣ 143
 вбца 164
 вбць 165
 вбцы 168
 вбцемъ 105, 110
 вбцѣ 103
 вбць 82, 98
 вбцѣждаючи 75
 вбчистити 62
 вбшѣшимъ 81
 вбшли 184

Ґ

вбвержешисѧ 136
 вбврѣзе 153

- Ѡверзетѣса 192, 196
 Ѡверзостаса 170
 Ѡверзостѣса 170
 Ѡверзѹ 70
 Ѡверзше 73
 Ѡверъзше 73
 Ѡврьжешиса 136
 Ѡвѣцали 177
 Ѡвѣцаста 153
 Ѡкровене 78, 132
 Ѡмщѹ 195
 Ѡпѹстихъ 161
 Ѡпѹстите 134
 Ѡпѹцаите 190
 Ѡпѹцайте 190
 Ѡпѹцаютса 140, 142
 Ѡпѹщѹ 135
 Ѡпѹстатъ 190
 Ѡпѹстатса 134, 156
 Ѡрасѣте 188
 Ѡрѣшаета 143
 Ѡрѣшиста 170
 Ѡрасите 188
 Ѡстѹпи 159
 Ѡтѹдѹ 62
 Ѡци 105, 106
 Ѡцы 105, 106
 Ѡць 82
 Ѡшедшымъ 81
 Ѡшли 184
- П**
-
- паки 80
 пастыре 107
 пастырей 109
 пастыри 109
 пасха 89
 пасхи 80, 88, 89
- пасхы 79, 88
 пасцѣ 88
 пекийса 80
 пекиса 80
 пемъ 134
 пенадъ 109
 пенадъ 109
 первенца 72, 104
 перви 70
 первосѣенники 70
 первосѣенники 79, 102
 первѣе 195
 переселени 105
 персты 69, 70
 перстѣ 134
 пецытеса 134, 189
 пецѣтеса 189
 печалми 119
 печетѣса 138
 печетса 138
 печешиса 136
 печальми 119
 печь 84
 печь 84
 пете 134
 петъ 137, 187
 петрови 94
 петрѹ 94
 пи 76, 91, 94, 96, 163
 пилата 96
 пилатѹ 94
 пища 76, 91
 пиѹомъ 167
 пищи 91
 писана 133
 писане 133
 пискаѹомъ 175
 пити 154, 165
 пласасте 176
 плакасте 176
- плакаѹомъ 175
 пламени 126
 плама 124
 платѹ 94
 плачетеса 140
 плачешиса 136
 плачи 185, 189
 плачитеса 189
 плачѹщимса 82
 плачѹщеса 82
 плачѹщеса 82
 плачѹщымса 82
 пленени 64, 65, 66
 пло 74, 80, 99, 101, 133, 187
 плода 187
 плодомъ 131
 плодовъ 101
 плодвѣъ 101, 131
 плоды 133
 плодъ 133
 плвдъ 99, 101
 плоть 74
 плотска 80
 плотския 74
 плотскыа 74
 плотъскыа 80
 плъни 71
 плѣнени 64, 65, 66
 плѣненнымъ 64, 65, 66
 плѣненымъ 64, 65, 66
 плювати 78
 повелѣ 162
 повѣдатъ 150
 погибаемъ 139
 погибнетъ 80, 195
 погибнѹ 141
 погибнѹтъ 141
 погубатъ 140
 погубаемъ 139
 подаде 163

- ПОДАСТЬ 148, 195
 ПОДАСТЬ 148
 ПОДАВЛЯЮТСА 78
 ПОДВИЗАЙТЕСА 190
 ПОДОБАШЕ 173
 ПОЗНА 160
 ПОЗНАЛЪ 160
 ПОЗНАХОМЪ 167
 ПОИМЕТЪ 187
 ПОЙМЕТЪ 187
 ПОКАЖИ 185, 189
 ПОКАЖИСА 185
 ПОКАЖИТЕ 189
 ПОКАИТЕСА 189
 ПОКАЙТЕСА 189
 ПОКЛОНИТЕСА 140
 ПОКЛОНИСТѢСА 170
 ПОКЛОНИШИСА 136
 ПОКЛОНИЮСА 136
 ПОКРОВЕНО 74
 ПОЛАГАЮ 135
 ПОЛНИ 71
 ПОЛОЖИ 132, 160, 161, 180
 ПОЛОЖИЛЪ 180
 ПОЛОЖИХЪ 160
 ПОЛОЖУ 135
 ПОЛУ 114, 115
 ПОЛЪ 112, 114, 131
 ПОМАЖИ 185
 ПОМИЛОВАХЪ 160
 ПОМИАХИ 186
 ПОМИАХЪ 186
 ПОМИНАЙТЕ 190
 ПОМОЛИСА 185
 ПОМОЛЮСА 136
 ПОМОЩЬ 109
 ПОМЫШЛАСТЕ 176
 ПОМЫШЛАХУ 176
 ПОМѢТАЙТЕ 190
 ПОМАНУ 162, 167, 168
 ПОМАНУХОМЪ 167
 ПОМАНУША 168
 ПОМАНУША 168
 ПОНОШАСТА 178
 ПОНАШАСТА 178
 ПОНЕЖЕ 161
 ПОНЕСЕ 162
 ПОСЛА 95, 134, 160, 170
 ПОСЛАВШЕМУ 134
 ПОСЛАЛЪ 160
 ПОСЛАСТѢ 170
 ПОСЛЕДНЕЕ 154
 ПОСЛѢННЕЕ 154
 ПОСЛУЖИШИ 136
 ПОСЛУШАШЕ 174
 ПОСЛУШАЮ 195
 ПОСЛУШАЮТЪ 195
 ПОСТИЖЕ 134
 ПОСТРАДАТИ 154
 ПОСТАТСА 140, 142
 ПОСЫЛАЮ 135
 ПОСѢТИТЕ 168
 ПОТОМ 61
 ПОТОМЪ 61
 ПОТЪКНЕТСА 62
 ПОЧЕРПИТЕ 70, 189
 ПОЧИВАЙТЕ 189
 ПОЧИВАЙТЕ 189
 ПОЧРЪПѢТЕ 70, 189
 ПОЧТЕТЪ 187
 ПОЧТИТЪ 187
 ПОЦУСА 135
 ПОАШЕСА 173
 ПОАШЕТЪ 134
 ПРАВДѢ 98
 ПРАВѢНИКИ 80, 102
 ПРАВЕДЕНЪ 57
 ПРАВѢНИКЫ 79
 ПРАВЕДНА 58
 ПРАВѢДНИКИ 79
 ПРАЗДНИКА 89
 ПРАКОСТЬ 13
 ПРАСТЕ 168
 ПРАХЪ 64
 ПРАША 164
 ПРДИЕТЪ 187
 ПРДОША 182
 ПРДЪ 132
 ПРЕБУДИТЕ 195
 ПРЕБУДѢТЕ 195
 ПРЕБЫСТЪ 163, 166
 ПРЕДАДЕ 163, 164
 ПРЕДАДАТЪ 150
 ПРЕДАМЪ 145
 ПРЕДАН 156
 ПРЕДАНИ 156
 ПРЕДАСТЬ 148, 163, 164
 ПРЕДАСТЬ 148
 ПРЕДАСТСА 148
 ПРЕДАСТЬСА 148
 ПРЕДЪ 64
 ПРЕЖДЕ 64, 75, 187
 ПРЕЖЕ 75
 ПРЕИДЕМЪ 187
 ПРЕИДЕТЬ 137, 138
 ПРЕИТИ 154, 155
 ПРЕЙДЕМЪ 187
 ПРЕЙДЕТЪ 137, 138
 ПРЕЙТИ 154, 155
 ПРЕКЛОНЪ 164
 ПРЕМЛЕТЕ 78
 ПРЕМЪ 163
 ПРЕЛОМИ 160, 163
 ПРЕЛОМИХЪ 160
 ПРЕЛЬСТИТЪ 60
 ПРЕПОЛОВЕНЕ 78
 ПРЕПОАСАНА 195
 ПРЕСПѢВАШЕ 174
 ПРЕТЪКНЕШИ 62
 ПРИ 64, 105, 139

- приасте 168
 приближи 131, 162
 приближисѧ 131, 162
 привали 131
 приведита 192
 приведите 188
 приведоста 169, 170
 приведосте 168
 приведохъ 160
 приведѣта 192
 приведѣте 188
 привлекъ 64, 65, 135
 привлеци 76
 пригласи 64
 приде 120, 136, 137, 162, 195
 придевѣ 142
 придема 142
 придеши 136
 придетъ 120, 137, 195
 приждивеши 75
 придита 192
 придите 188, 193
 прийдоста 170
 придосте 159
 придохомъ 167
 придохъ 160
 придоша 168
 придоша 168
 придошт 141
 придоштъ 141
 придѣта 192, 193
 придѣте 188, 193
 призовите 188
 призовѣте 188
 прикоснхса 132, 162
 прикровень 74
 приложимъ 139
 приметъ 137
 примъ 135
 принесите 188
 принесоша 168
 принесоша 168
 принесѣте 188
 приношахъ 184
 приставлена 78
 присталъ 183
 пристъписта 170
 пристъпиша 168
 пристъпъ 78
 пристъпльше 78
 притча 58, 91
 притчи 91, 92
 притчъ 82
 притчю 82
 притча 92
 прихождахъ 177
 прихожда 74, 135
 пришел 104, 161, 181, 183
 пришелица 104
 пришельца 104
 пришелъ 161, 181, 183
 пришиваетъ 81
 пришли 182, 184
 прметъ 137
 пръви 70
 пръвѣе 195
 пръвосцѣнники 70, 79, 102
 пръсты 69, 70
 просвѣтитса 195
 продасть 148
 продаахъ 176
 проповѣстса 147
 проповѣстса 147
 пропаша 168
 прослависта 170
 прослава 78, 195
 прославатъ 195
 прославатса 78
 просива 142
 просивѣ 142
 просите 140, 190
 просити 164
 простре 164
 простретъ 164
 простри 164
 прозриши 136
 прозрю 135, 195
 прозрѣста 170
 пррки 80, 102
 прркомъ 98
 прркъ 99, 101
 пррвкъ 99, 101
 пррцы 81
 псѡмъ 102
 птицы 92
 птица 92
 пхстыни 91, 169
 пхстына 91
 пхтемъ 122
 пхтей 123
 пхти 120, 121, 123
 пхть 120, 121, 197
 пхци 135
 пшеница 58
 пю 135
 пѣнази 111
 пѣнаса 111
 пѣназю 103
 пахъ 176

Р

- раба 96, 97
 рабе 161
 рабомъ 102
 рабѡмъ 102
 работати 63
 равъ 94

- РАБВЪВЪ 103
 РАБЫ 102, 103
 РАБЫНИ 63, 90
 РАБЫНА 63, 90, 93
 РАБЪ 63, 97, 98, 131
 РАВВИ 161
 РАДОВАХУСА 63
 РАДОСТЮ 63, 118
 РАДУСА 185
 РАДУЙСА 185
 РАЖДАЕМОЕ 63, 75
 РАЗБИВАЕТЪ 58
 РАЗБОЙНИКА 63
 РАЗБОЙНИКА 63
 РАЗДАИ 186
 РАЗДЕЛИША 62
 РАЗДѢЛИ 62, 63, 181
 РАЗДѢЛИСА 181
 РАЗДѢЛИША 62
 РАЗГНѢВАСА 63
 РАЗЛУЧАЕТЪ 196
 РАЗЛУЧАТЪ 140, 141
 РАЗЛУЧАТЪ 140, 141
 РАЗОРИСТЕ 168
 РАЗРѢШИТИ 81
 РАЗРѢШИШИ 136
 РАЗУМѢ 162
 РАЗУМѢТЕЪ 63
 РАЗУМѢИТЕ 189
 РАЗУМѢЙТЕ 189
 РАЗУМѢСТА 170
 РАЗУМѢСТЕ 168
 РАЗУМѢТИ 154
 РАЗУМѢЮ 135
 РАЗУМѢЮТЬ 140
 РАИ 105
 РАСПАТАГО 143
 РАСТОЧАЕТЪ 63
 РАСТУТЪ 140
 РЕКЛА 181
 РЕКОХОВА 158
 РЕКОХОВѢ 158
 РЕКОХОМЪ 158
 РЕКОХЪ 158
 РЕКОСТА 158, 170
 РЕКОСТЕ 158
 РЕКОСТѢ 158
 РЕКОША 158, 168
 РЕКОША 158
 РЕКУ 133, 135, 194
 РЕЧЕ 158, 160, 163
 РЕЧЕВѢ 142
 РЕЧЕМА 142
 РЕЧЕМЪ 139
 РЕЧЕТА 193
 РЕЧЕТЪ 193
 РЕЦИ 76, 157, 158
 РИЗАМЪ 132
 РИЗАХЪ 132
 РОДИСА 63, 180
 РОДИСА 153, 162
 РОДИТЕЛА 63, 153
 РОДИТИ 63
 РОДИТЪ 137
 РОДИШАСА 63
 РОДИШИ 134
 РОДИШАСА 63
 РОДОВЪ 99
 РОДВЪВЪ 100
 РОДЪ 63
 РОЗДАЙ 186
 РОПТАХУ 177
 РОПЦИТЕ 82
 РУЦЕ 134
 РУЦѢ 165
 РУГАТИСА 154
 РУКИ 79, 88
 РУКУ 133
 РУКЫ 79, 88
 РУЦЫТА 192
 РУЦЫТЕ 189, 193
 РУЦѢТА 192, 193
 РУЦѢТЕ 189, 193
 РЫБАРЕ 107
 РЫБИЦЪ 81
 РЫДАСТЕ 168
 РЫДАХОМЪ 175
 РЫДАЮЩИМЪ 82
 РЫДАЮЩИМЪ 82
 РЬЦѢТА 193
 РѢКЫ 182
 РѢХОВА 158
 РѢХОВѢ 158
 РѢХОМЪ 158
 РѢХЪ 158
 РѢСТА 153, 158, 170
 РѢСТЕ 158
 РѢСТѢ 158
 РѢША 158

Г

- СА 156
 САХУКЕИ 111
 САДДУКЕЕ 107
 САДДУКЕЕ 107
 САДДУКЕИ 109
 САДДУКЕЙ 109
 САХУКЕА 111
 САМАРАНСКУ 59
 САМАРАНЫНИ 90, 91
 САМАРАНЫНА 90
 САМОВИЦЫ 107
 САПОГЪ 99, 101
 САПВГЪ 99, 101
 САТА 89
 САТѢХЪ 89
 СВЪДЕТСА 133
 СВЪДУТСА 132

- свыстѣса** 163, 166
свыстѣса 163, 166
свѣтѣльство 60, 160
свѣтѣльствова 160
свекры 130
свершаютъ 58
свершени 58
свершилъ 58
свидѣтеле 107
свидѣтелей 109
свидѣтельствоваа 160
свидѣтельство 60
свидѣтельствовахъ 60
свина 93
своего 95, 96, 104, 114
своемъ 99, 115
свои 114
своима 116
своимъ 115
свою 182
свѣдѣтеле 107
свѣдѣтелемъ 110
свѣдѣтели 109
свѣдѣтельство 60, 172
свѣдѣтельствовахъ
 60, 172
свѣтилиники 79, 102
свѣтилиники 79, 102
свѣтилиникъ 60
свѣтитъ 137
Свѣтъ 132
свѣча 77
свѣщами 76
свѣщи 82
свѣщникъ 76
сважете 140
сважеша 136
сважите 189
се 60, 98, 134, 159, 169
свѣ 61
сеи 98
сей 94, 98, 153
села 169
селныхъ 60
селѣ 159
семъ 99, 127
сема 127
сердець 70
сердцахъ 112
сердцемъ 99
сѣрпъ 70
сидонска 59
сидоньска 59
силныи 60, 62
силный 60
симона 96
симона 96
симонъ 94
симонъ 94
скажѣ 135
сказааше 171, 174
сказахъ 160
сказаша 168
сказаше 174
сказаша 168
скончатиса 154, 155
скорь 72
скорѣти 72
скровищыхъ 83
скъделницѣ 92
скъделнице 60
славла 78
славъ 132
сластми 119
сласть 119
сластьми 119
слезами 74
слнце 184
слнци 105
словесехъ 128
словесѣхъ 128
слово 127
словомъ 127
сложили 184
сложилиса 184
слъжахъ 177
слъжаше 174
слъги 79, 80, 88
слъгы 79, 88
слѣпецъ 82
слѣпца 58, 104
слѣпца 58
слышаста 170
слышасте 168
слышатъ 140, 141
слышашымъ 83
слышиши 136
слышите 140, 190
слышитъ 187
слышѣ 135
слышасте 168
слышашымъ 83
смертю 73, 118
смертью 73
смоквамъ 130
смоковница 91
смоковници 91
смоковницы 91
смоковницѣ 91
смокы 130
смѣтиса 162
сна 134
сна 95, 113, 114, 116, 165
сне 115
сниде 182
снидетъ 134
снидохъ 160
снов 114, 116
снови 114
сновъ 116

- снѡвѣ** 116
снѡмъ 115, 116
снѡмъ 116
снѡ 114, 115
снѣ 113
снѣ 113, 114, 115
снѣ 115
снѣде 163, 165, 166
снѣмъ 144
снѣсть 147, 148, 163, 165, 166, 187
со 58, 105, 134, 154
совершен 58
совершени 70
совершенъ 58, 70
соверши 58
совершихъ 58
совершѡ 70
совлекоша 64, 65
совѣщаета 143
соблазнимъ 58, 188
соблазнятса 140, 142
соблююль 160
соблюдайте 190
соблюдетса 138
соверите 188
собираю 135
соборицахъ 111, 112
соборицихъ 112
совравъ 57
совралса 183
совраса 58
содомстѣи 201
содомстѣи 201
сокровицахъ 83
сокровицъ 84, 109
сонмицахъ 112
сонмице 57, 112
сонмицехъ 112
сонмици 82, 105, 111
сонмицихъ 111
сонмицъ 84, 109
сонмицихъ 112
соперникомъ 72, 99
созданъ 131
создати 59
созиждѡ 135
солницѣ 105
Соломон 61
Соломонъ 61
солю 118
состарѣшиса 134
сосѣдъ 135
сотвори 57, 59, 156, 161, 185
сотворима 142
сотворимъ 139, 188
сотвориши 135
сотворю 58, 135, 195
сочета 162
спадающе 156
спаднѡтъ 140
спахѡ 177
спасетъ 137
спасетса 95
спекѡлатора 104
спите 140
сполънена 73
спѣсена 156
спѣсенъ 156
срѣцемъ 105
срѣци 105, 106
срѣцъ 109
срѣцы 81, 105, 106
срѣцыхъ 112
срѣцѣ 105
срѣцѣхъ 112
сребро 64, 107
сребролюбцы 107
срѣдецъ 70
срѣпъ 70
ссалъ 180
старецъ 109
старецъ 81, 109
старецъ 82, 109
старости 57
старцемъ 110
старцемъ 110
старцы 107
старѣи 159
стѣго 96
стези 57, 92
стеса 57, 92
стѣтса 195
стѣкланици 82, 91
стоитъ 137
стоаше 174
стоащихъ 84
стражи 76
страждѡ 76
стражѡ 76
страны 64
страстми 61, 119
страстми 61, 119
страхомъ 57, 99
стрегѡще 64
стрежахѡ 64
строитеа 104
стѡдомъ 154
стѡждь 77
стѣ 97
стыждѡса 135
стыжѡса 135
стѣмъ 87, 99
стажите 189
сѡда 90
сѡди 90, 92, 93
сѡдиди 90
сѡдилъ 180
сѡдите 190

сҗДИТЬ 95
 сҗДИЩИ 82, 105
 сҗДИНА 93
 сҗДАѢ 98
 сҗДАА 90, 92
 сҗДААТЬ 190
 сҗЖАЙТЕ 75, 190
 сҗЖАҖ 135
 сҗПРҖГҖ 62
 сҗТЬ 151
 сҗТЬ 151
 сҗХИХҖ 80
 сҗЧЕЦҖ 81
 сҗЩИХҖ 83
 сҗЩИХҖ 83
 сҗХОДАЩИҖ 84
 сҗ 58, 99, 110, 116, 134,
 154, 156, 160, 161, 180,
 195
 сҗБЕРѢТЕ 188
 сҗБИРАЮ 135
 сҗБЛАЗНИМҖ 58, 188
 сҗБЛАЗНАТҖСА 140,
 142
 сҗБЛЮДАЙТЕ 190
 сҗБЛЮДАХҖ 172
 сҗБЛЮДЕ 138, 160
 сҗБЛЮДЕТСА 138
 сҗБОРИЩИХҖ 111
 сҗБРАСА 58, 183, 184
 сҗВЛЕКОША 64, 65
 сҗВЕРШИ 58
 сҗВЕРШЕНИ 58
 сҗВЕРШИХҖ 58
 сҗВЕРШАТИ 58
 сҗВЕРШАЮТЬ 58
 сҗВЕРШЕН 58
 сҗВЕРШЕНҖ 70
 сҗВЕРШИЛҖ 58
 сҗВЕРШЕНИ 70

сҗВЕРШЕНҖ 58
 сҗВЕРШҖ 70
 сҗЗДА 182
 сҗЗДАНО 131
 сҗЗИЖАҖ 135
 сҗГРѢШИХҖ 160
 сҗКРОВИЩҖ 84, 109
 сҗТВООРИЛҖ 180
 сҗТВОРИ 181, 182, 185
 сҗТВОРИВѢ 142
 сҗТВОРИЛИ 182
 сҗТВОРИЛҖ 181
 сҗТВОРИМҖ 139, 188
 сҗТВОРИТИ 58
 сҗТВОРИТҖ 120
 сҗТВОРИХҖ 160
 сҗТВОРИШИ 135
 сҗТВОРЮ 58, 135, 195
 сҗЧЕТА 162
 СҗНА 97
 СҗНОВОМҖ 102
 СҗНОВЫ 102
 СҗНОВѢ 100
 СҗНОВѢҖ 116
 СҗНОВѢХҖ 102
 СҗНОМА 57, 116
 СҗНОМҖ 102
 СҗНОХҖ 102
 СҗНЫ 102
 СҗНҖ 78, 97, 98, 112, 153,
 159
 сҗААҖ 180
 сҗДАЛИЩИ 105
 сҗДЕ 162
 сҗДИТЕ 190
 сҗДЕХҖ 173
 сҗДАШЕ 174
 сҗДАЩИМҖ 82
 сҗДАЩИМҖ 82
 сҗКИРА 80

сҗНЮ 118
 сҗЮТЬ 140
 сҗААҖ 180
 сҗАХҖ 172
 СА 70, 76, 135, 138, 148,
 154, 155, 156, 162, 168,
 170, 172, 177, 184
 САДЕВА 142, 191
 САДЕВѢ 142, 191
 САДЕТА 143
 САЖДАХҖ 177

Т

ТАКҖ 161
 ТАКОЖДЕ 75, 135
 ТАКОЖЕ 75
 ТАМО 194
 ТАМҖ 194
 ТАТЕ 122
 ТАТЬ 120
 ТВОА 194
 ТВОЕ 195
 ТВОЕГО 96
 ТВОЕМҖ 194
 ТВОЕМҖ 99
 ТВОИ 134
 ТВОИХҖ 132, 135
 ТВОЮ 164
 ТВОРИЛҖ 183
 ТВОРИТЕ 140, 190
 ТВОРИТЬ 137
 ТВОРИТЬ 137
 ТВОРИШИ 136
 ТВОРЮ 135
 ТВОРАТҖ 140
 ТВОРАШЕ 164
 ТВОА 194
 ТЕБЕ 161

ТЕБѢ 134, 194
 ТЕКОСТѢ 170
 ТЕЛЕЦЪ 81
 ТЕМНИЦИ 91
 ТЕМНИЦѢ 62, 91, 159
 ТЕМЪ 57
 ТЕРНА 72
 ТЕРНИ 70
 ТЕРНОВЕНЪ 72
 ТЕРНОВЪ 72
 ТЕРНА 70
 ТЕРНА 72
 ТЕСТЬ 120
 ТЕЧАСТА 178
 ТИ 135, 165, 167, 170, 194
 ТИИ 135
 ТЛЪЦѢТЕ 189
 ТОЙ 87, 201
 ТОЛЦЫТЕ 189
 ТОРЖИЩА 69, 72, 81, 83,
 112
 ТОРЖИЩАХЪ 69, 72, 83,
 112
 ТОРЖИЩЕХЪ 112
 ТОРЖИЩИХЪ 72, 112
 ТОЩЬ 81
 ТРЕВЪЕМЪ 139
 ТРЕВЪЕТЪ 193
 ТРЕПЛЮ 74, 135
 ТРЕТИЙ 159
 ТРОСТЮ 118
 ТРОСТЮЮ 118
 ТРЪНА 70
 ТРЪПЛЮ 74, 135
 ТРЪЖИЩА 69, 81
 ТРЪЖИЩИХЪ 69
 ТРЪЖИЩИХЪ 69, 83,
 112
 ТРЪНИ 70
 ТРЪДИШАСА 168

ТРЪЖДАЮТСА 75
 ТРЪЖДЪ 77
 ТЪ 201
 ТЫ 161, 164
 ТЫСЪЩИ 76
 ТЫСЪЩА 91
 ТЫСАЩИ 76, 91
 ТѢЛО 127
 ТѢЛОМЪ 127
 ТѢМЪ 201
 ТѢМЪ 99, 120, 159, 201
 ТА 107, 110, 134, 135
 ТАЖАТЕЛЕ 107, 110
 ТАЖАТЕЛЕ 107, 110
 ТАЖАТЕЛЕМЪ 110
 ТАЖАТЕЛЕМЪ 110
 ТАЖАТЕЛИ 111
 ТАЖАТЕЛЬ 108
 ТАЖАТЕЛЬ 108
 ТАЖАТЕЛА 111

ОУ/У/ОУ/У

ОУВЕМЪ 187
 ОУВО 120, 156
 ОУВО 134
 ОУВУ 156
 ОУВИЦА 111
 ОУВИЦЫ 111
 ОУВОИТЕСА 189, 190
 ОУВОЙТЕСА 189, 190
 ОУВЮТЬ 140
 ОУВѢСТЕ 150
 ОУВѢСТЬ 147
 ОУГОВОАИТА 192
 ОУГОВОАИТЕ 193
 ОУГОВОАИТА 192, 193
 ОУГОВОАЛЪ 132
 ОУГОВОАСТА 170
 ОУДЕЕ 107
 ОУДЕЙСКИЙ 80
 ОУЖАСАИТЕСА 189
 ОУЖАСАЙТЕСА 189
 ОУЖЕ 67
 ОУЖИКА 67, 81
 ОУЖИКИ 67
 ОУЖИКИ 67
 ОУЖИКЪ 67
 ОУЪЗА 67
 ОУЪРИТЕ 140
 ОУЪРИТЕ 140
 ОУЪРИШИ 136
 ОУЪРЮ 136
 ОУЪРАТЪ 140, 141
 ОУЪРАТЪ 140, 141
 ОУЪЗЫ 67
 ОУЪЗЫЛИЦИ 67
 ОУКРЪХИ 79
 ОУКРЪХЫ 79
 ОУМЕРЛА 70
 ОУМЕРЛЪ 72
 ОУМЕРША 70
 ОУМЕРШЪ 70
 ОУМАЛЪЧИТЪ 71
 ОУМАЛЪЧИТА 196
 ОУМОЛЧИТА 196
 ОУМОЛЧИТЪ 71
 ОУМРЕ 162, 164
 ОУМРЕМЪ 188
 ОУМРЕТ 195
 ОУМРЕТЕ 64, 65
 ОУМРЕТЪ 164, 195
 ОУМОРОША 168, 169
 ОУМОРША 70
 ОУМОРЪЛА 70
 ОУМОРЪЛА 181
 ОУМОРЪШЪ 70
 ОУМОРЪТИ 64, 65
 ОУМУ 162

оу́мыва́лициꙋ 60
 оу́мыеши 136
 оу́мылютъ 140
 оу́ничиженъ 156
 оу́подоблю 182
 оу́роде 67
 оу́родивꙋ 67
 оу́родивыи 67
 оу́родъ 68, 202
 оу́слыша 160
 оу́слышалъ 160
 оу́слышани 156
 оу́слышати 154
 оу́срамляю́тсѧ 64, 78
 оу́стомъ 102
 оу́стѡмъ 102
 Усть 179
 оу́сше 162
 оу́сѣкнꙋхъ 160
 оу́сѣци 82
 оу́сѣцы 82
 оу́таилъ 180
 оу́твердисѧ 164
 оу́топахꙋ 177
 оу́тро 67
 оу́тро 66, 67
 оу́тро 67
 оу́троба 67
 оу́тробѣ 67
 оу́трїй 67
 оу́трѣи 67
 оу́тѣхи 79, 88
 оу́тѣхы 79, 88
 оу́хо 127
 оу́ченикъ 98
 оу́ченикомъ 102
 оу́ченикомъ 102
 оу́чилъ 180
 оу́чителей 109
 оу́чителемъ 105

оу́чителѣи 109
 оу́чиши 136
 оу́чници 82
 оу́чницы 82
 оу́чнкомъ 163
 оу́чнкы 79
 оу́чтлю 134

Х

хи́щена 76
 хи́щенѧ 76
 хи́щницы 80
 хлѣ́момъ 71
 хлѣ́ба 98
 хлѣ́бевъ 100
 хлѣ́бъ 98, 100, 163
 хлѣ́бы 163
 ходити 154
 хо́жаше 75, 173
 хо́ждаста 178
 хо́жаста 178
 хо́ждаше 75, 173
 хо́лмѡмъ 71
 хотѣ́ти 154, 155
 хотѣ́тъ 154
 хотѣ́ше 173, 174
 хотѣ́щихъ 84
 хо́щева 142
 хо́щевѣ 142
 хо́щемъ 139
 хо́щета 143
 хо́щете 140, 154
 хо́щеть 76, 137, 154
 хо́щеши 95, 134, 136,
 194
 хо́щꙋ 135
 хра́минꙋ 182
 хра́мъ 64

хра́нилища 64
 хра́нитъ 64

Ц

ца́ри 111
 це́ла 164
 це́рковь 130
 це́ре 107
 це́рковнымъ 201
 це́рковнымъ 87, 201
 це́ркве 131
 це́ркви 131
 це́рковь 130
 це́рꙋ 103
 це́ркви 131
 це́рю 103
 це́рѧ 104, 111
 це́рѣе 134
 це́рѣе 154
 цѣ́ь 164

Ч

чадо 160
 чал 180, 181
 чалъ 180, 181
 Чашꙋ 164
 чаю́щихъ 84
 чело́вѣка 96
 чело́вѣческимъ 116
 чер́минꙋет 70
 чер́на 73
 черта 70
 чертѣ 72
 черъ́на 73
 четы́ре 91
 четы́ри 91

ЧЕШУТЬ 140, 141
 ЧЕШУТЬ 140, 141
 ЧИСТО 194
 ЧЛѢВѢКЪМЪ 102
 ЧЛѢВѢЧЕСКИМЪ 115
 ЧЛѢКА 96
 ЧЛѢКОМЪ 102
 ЧЛѢКЪ 94, 164
 ЧЛЧЕСКАГО 113
 ЧЛЧКАГО 113
 ЧЛЧКЫМЪ 115, 116
 ЧРЕВО 64
 ЧРЕВѢ 134
 ЧРЕДЫ 64
 ЧРЕСЛА 195
 ЧРЪМНШЕТЕТЬ 70
 ЧРЪТА 70
 ЧТЕТЬ 137, 138
 ЧТИТИ 138
 ЧТИТЬ 137, 139
 ЧТО 58, 95, 120, 134, 154,
 160, 168, 177, 193
 ЧТОША 168
 ЧТЪ 135
 ЧТЪТЬ 140, 141
 ЧТЪТЬ 140, 141
 ЧЪДЕСА 82
 ЧЪДИШАСА 82
 ЧЪДАХУСА 76
 ЧЪЖАГО 75, 76, 77
 ЧЪЖЕМЪ 75, 77
 ЧЪЖЕМЪ 76, 82
 ЧЪЖИХЪ 76, 77
 ЧЪЖДАГО 76
 ЧЪЖДАГЪ 75, 77
 ЧЪЖДЕМЪ 75, 76, 77
 ЧЪЖИХЪ 76, 77
 ЧЪЖДАХУСА 76
 ЧЪЛЪ 82
 ЧЮДЕСА 82

ЧЮДИШАСА 82
 ЧЮЖДАХУСА 76
 ЧЮЖЕМЪ 76, 82
 ЧЮЛЪ 82
 ЧУДОМЪ 164
 ЧУЮЩИХЪ 84

Ш

ШЕДЪ 57
 ШИРОКЪ 120
 ШТОУЖДЪ 77

Ю

ю 155
 юже 164
 ю́же 67
 ю́жи 67
 южика 67, 81
 ю́за 67
 юзы 67
 ю́ноша 66, 67
 ю́ности 66
 юнцы 107
 юнъ 66
 ю́роде 67
 ю́родивыи 67
 ю́родивыа 67
 ю́рвдивыа 67
 ю́родъ 68, 202
 ютро 67
 ютрова 67

Ѳ

ѲВИСТАСА 170

ѲВИТИСА 95, 154
 ѲВИТСА 195
 ѲВѢ 152
 ѲДЕ 163, 165, 166
 ѲДИТЕ 190
 ѲДОСТЕ 168
 ѲДОХОМЪ 167
 ѲДОША 168, 169
 ѲДОША 168, 169
 ѲДСТА 153
 ѲДУЩЕМЪ 163
 ѲДАТЪ 150, 152
 ѲДАХУ 177
 Ѳ́звы 133
 Ѳзыквѣть 132
 Ѳзыквмъ 132
 Ѳ́зыкъ 99
 Ѳ́зыкъ 99
 Ѳзыцы 106
 Ѳко 153, 194
 Ѳ́ко 143
 Ѳкв 95, 153
 Ѳли 168
 Ѳмы 134, 149
 Ѳмъ 146
 Ѳмъ 144, 146
 Ѳ́сли 123
 Ѳ́сли 123
 Ѳслаѣхъ 120
 Ѳ́слаѣхъ 124
 Ѳсомъ 167
 Ѳсте 134, 150, 153
 Ѳсти 133, 144, 146, 147,
 148, 149, 150, 152, 153,
 154, 163, 165, 166, 186,
 192
 Ѳсть 147, 148, 163, 165, 166
 Ѳстъ 163, 165
 Ѳстѣса 170
 ѲХОМЪ 167

А

- А́ЗЫКОМЪ 102
А́ЗЫКѠМЪ 102
А́СЛЕХЪ 120, 124

Ѳ

- ѲОМЪ 102

